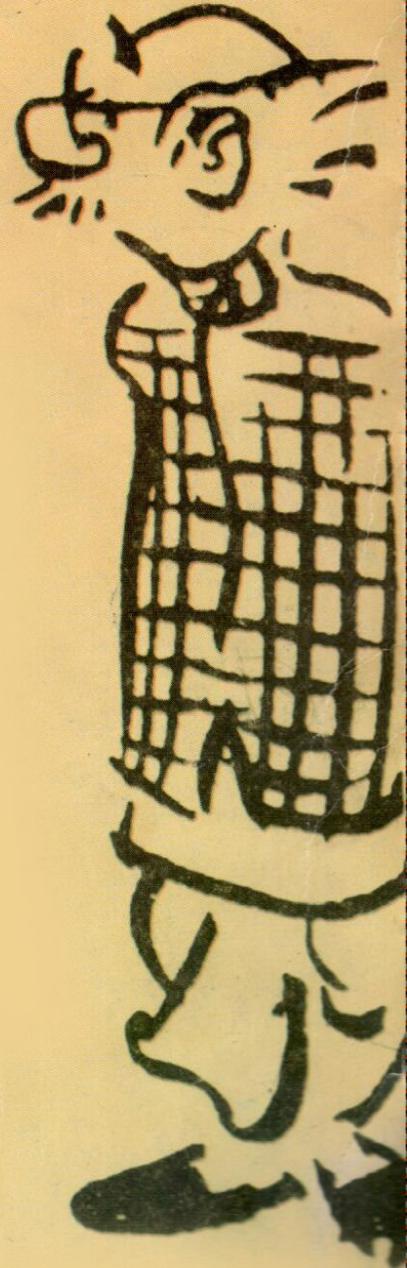
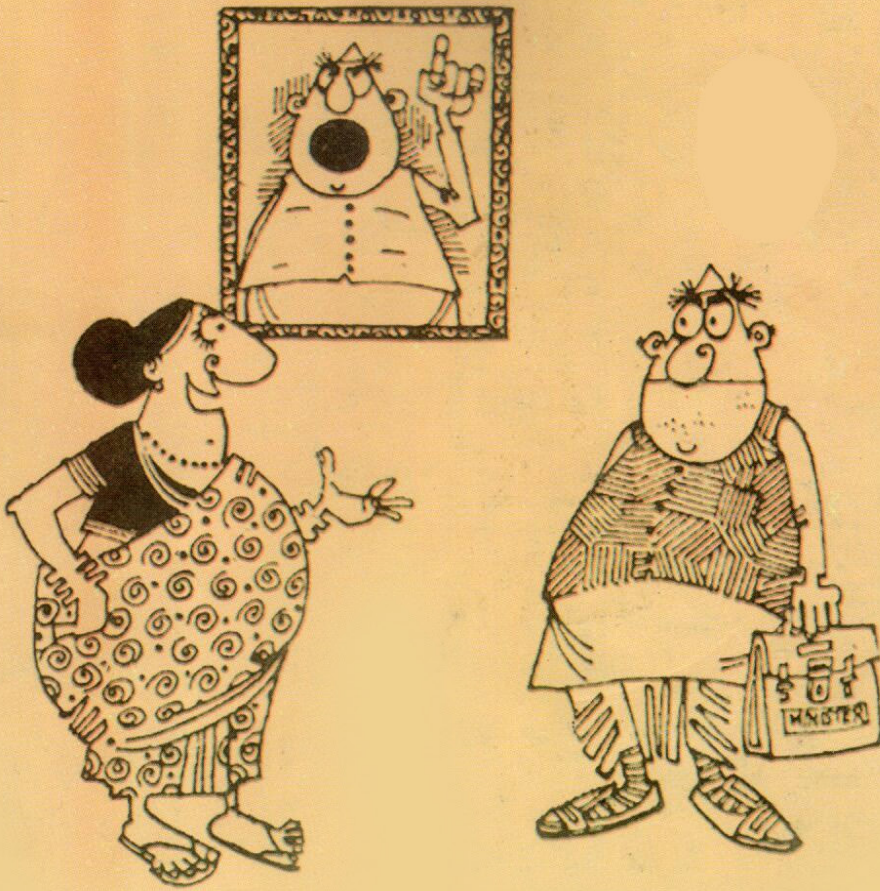

सामाजिक-विज्ञानम्

लोकतांत्रिक- राजनीति:-1

नवमकक्ष्यायै राजनीतिकविज्ञानस्य पाठ्यपुस्तकम्

सामाजिकं विज्ञानम्

लोकतान्त्रिकराजनीति:-1

नवमकक्ष्यायै राजनीतिविज्ञानस्य पाठ्यपुस्तकम्

राष्ट्रीय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्

NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONL RESEARCH AND TRAINING

दिसम्बरमासः 2015 इत्यस्मात् संस्करणात्
अस्माभिः संस्कृतानुवादः कृतः ।

आमुखम्

राष्ट्रिय-पाठ्यचर्यायाः रूपरेखा (2005) ज्ञापयति यत् बालकानां विद्यालयीयं जीवनं बाह्य-जीवनेन सह योजनीयम्। अयं सिद्धान्तः पुस्तकीयस्य ज्ञानस्य तस्य न्यायस्य विपरीतः अस्ति यस्य प्रभाववशात् अस्माकं व्यवस्था अद्यावधिः विद्यालयस्य गृहस्य च मध्ये अन्तरालं कल्पितवती। नूतनायां राष्ट्रिय-पाठ्यचर्यायाम् आधारितः पाठ्यक्रमः पाठ्यपुस्तकानि च अस्मिन् आधारभूते विचारे क्रियान्वयनस्य प्रयासः अस्ति। एतस्मिन् प्रयासे प्रत्येकं विषयम् एकया दृढया भित्त्या आवरणस्य अथ च सूचनायाः संस्मरणस्य च प्रवृत्तेः विरोधः अपि सम्मिलितः अस्ति। आशासे यत् एते उपायाः अस्मान् राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतौ (1986) वर्णितानां बालकेन्द्रितानां व्यवस्थानां दिशि अत्यधिकं दूरं/अग्रे (यावत्) नेष्यन्ति।

एतस्य प्रयत्नस्य साफल्यम् अधुना एतस्मिन् तथ्ये आश्रितम् अस्ति यत् विद्यालयानाम् आचार्याः अध्यापकाः च बालकेभ्यः कल्पनाशीलानां गतिविधीनां प्रश्नानां च साहाय्येन शिक्षणस्य काले स्वस्य अनुभवैः चिन्तनस्य च अवसरान् कल्पयन्ति। अस्माकम् एतत् मन्तव्यं स्यात् यत् यदि समयं स्थानं स्वतन्त्रतां च बालकेभ्यः प्रयच्छामः तर्हि बालकाः ज्येष्ठैः प्रदत्ताभिः सूचना-सामग्रीभिः सह युक्त्वा सङ्घर्षं च कृत्वा नूतनस्य ज्ञानस्य सर्जनं कुर्वन्ति। शिक्षायाः विविधानां साधनानाम् एवञ्च स्रोतसाम् अवहेलनस्य प्रमुखं कारणं पाठ्यपुस्तकं परीक्षायाः एकमात्रम् आधारस्य निर्माणस्य प्रवृत्तिः अस्ति। सर्जनस्य प्रारम्भस्य च विकासार्थम् आवश्यकम् अस्ति यत् बालकाः शिक्षणस्य प्रक्रियायां सहभागिनः सन्ति इति अङ्गीकुर्युः अपि च तान् सहभागिनः कुर्वन्तु, ते बालकाः ज्ञानस्य निर्धारित-मात्रायाः ग्राहकाः सन्ति इति मतं त्यजन्तु।

एते उद्देश्याः विद्यालयस्य दैनिके जीवने कार्यशैल्यां च अत्यधिकस्य परिवर्तनस्य याचनां कुर्वन्ति। दैनन्दिन्यां समय-सारण्यां स्थिति-स्थापकत्वं (लचीलापन) तावदेव आवश्यकम् अस्ति यावत् वार्षिकस्य कालान्धरस्य क्रियान्वयने जागरूकता, यतः शिक्षणस्य कृते नियतदिनानां सङ्ख्या वास्तविकं रूपं स्वीकुर्यात्। शिक्षणस्य मूल्याङ्कनस्य च विधयः अपि एनं विषयं निर्धारितं करिष्यन्ति यत् इदं पाठ्यपुस्तकं विद्यालये बालानां जीवनानि मानसिकस्य उद्वेगस्य खिन्नतायाः च स्थाने, हर्षस्य वातावरणस्य निर्माणे क्रियता प्रभाविरूपेण चरितार्थं भविष्यति। भारस्य समस्यायाः समाधानार्थं पाठ्यक्रमस्य निर्मातारः विभिन्नेषु चरणेषु ज्ञानस्य पुनर्निर्धारणस्य समये बालानां मनोविज्ञानं मनसि निधाय एवञ्च अध्यापनस्य कृते उपलब्धः समयः कियान् अस्ति इति एतस्य विषयस्य अवधानं पूर्वापेक्षया अधिकेन सचेतरूपेण करणस्य प्रयासं कृतवन्तः। एषः प्रयासः इतोऽपि गभीरतया स्यात् एतदर्थम् इदं पाठ्यपुस्तकं चिन्तनस्य विषयस्य कृते, आश्चर्यस्य कृते, लघुषु समूहेषु वार्तालापस्य चर्चायाः कृते च, हस्ताभ्यां क्रियमाणानां गतिविधीनां कृते प्राथमिकतां प्रयच्छति।

राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् एतस्य पुस्तकस्य रचनायाः कृते निर्मितस्य पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितेः परिश्रमस्य कृते कृतज्ञतां प्रकटीकरोति। परिषद् सामाजिक-विज्ञानम् इति पाठ्यपुस्तकस्य परामर्शदातृ-समितेः अध्यक्षस्य प्रोफेसर-हरि-वासुदेवन-महोदयस्य तथा च एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य समितेः मुख्यपरामर्शदात्रोः प्रोफेसरसुहासपलसीकर-प्रोफेसरयोगेन्द्रयादवयोः तथा च परामर्शदातुः प्रोफेसर-के. सी.सूरीवर्यस्य विशेषरूपेण कृतज्ञा अस्ति। एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य विकासे बहुभिः शिक्षकैः योगदानं कृतम्, एतद् योगदानं सफलीकर्तुं वयं तेषां प्राचार्याणाम् अपि कृतज्ञा स्मः। वयं तानि सर्वाणि सङ्घटनानि

संस्था: च प्रति कृतज्ञाः स्मः ये अस्माकं स्वस्य सामग्र्या सहयोगिभ्यः साहाय्यस्य स्वीकरणे च उदारतापूर्वकं सहयोगं कृतवन्तः ।

वयं माध्यमिक-शिक्षा-विभागस्य तथा च उच्चशिक्षाविभागस्य मानव-संसाधन-विकास-मन्त्रालय-द्वारा नियुक्तस्य प्रोफेसर-मृणाल-मीरी-महोदयस्य तथा च प्रोफेसर-जी.पी.देशपाण्डे-महोदयस्य अध्यक्षतायां निर्मितायां निरीक्षण-समितेः सदस्यानां कृते ये स्वकीयं मूल्यवन्तं समयं सहयोगं च दत्तवन्तः तेषां कृते वयं धन्यवादस्य ज्ञापनं कुर्मः । व्यवस्थागतानां परिष्काराणां कृते प्रकाशनेषु च नैरन्तर्येण तस्मिन् परिष्कारे नावीन्यम् आनेतुं समर्पिता परिषद् टिप्पणीनां परामर्शाणां च स्वागतं करिष्यति येन भाविसंशोधनेषु सहायता लभ्येत ।

नवदेहली

20 नवम्बरः 2005

निदेशकः

राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धानं

प्रशिक्षण-परिषद् च

भवतां कृते पत्रम्

प्रियशिक्षकाः अभिभावकाश्च

क्वचित् भवद्भिः केचन निजच्छात्राः बालाः वा कथयन्तः श्रुताः स्युः यत् नागरिकशास्त्रम् अतीव जाड्यकरम् इति भवितुं शक्नोति, भवन्तः अपि अनुभवन्तः स्युः यत् ते कदाचित् यथार्थं ब्रूयुः इति । स्वीये देशे नागरिकशास्त्रस्य पाठ्यक्रमे शासनस्य संस्थानां सूचनाविषये बलाघातः चिरात् आसीत् । पाठ्यपुस्तकेषु संवैधानिकानां वैधानिक-जटिलतानां नीरसानि जाड्यकराणि च विवरणानि विपुलतया भवन्ति । स्पष्टम् अस्ति, एतादृश्यां स्थितौ बालः यत्किञ्चित् स्वीये यथार्थजीवने पश्यति तथा च यान् विषयान् पुस्तकैः अवगच्छति, तयोर्मध्ये सामञ्जस्यं कर्तुं समर्थः न भवति । प्रायः एतस्मात् कारणात् अस्माकं छात्राः नागरिकशास्त्रस्य अध्ययनं जाड्यकरम् इति अनुभवन्ति किञ्च वास्तविकतायां स्थितिः इयम् अस्ति यत् अस्मदेशस्य नागरिकाणां राजनीतौ सहभागिता रुचिः च अतीव गहना अस्ति ।

विद्यमानपुस्तकम् एतस्याः स्थितेः परिवर्तन-दिशि किञ्चन प्रयासरूपम् अस्ति । एतस्य परिवर्तनस्य प्रेरणा प्राप्ता, राष्ट्रिय-पाठ्यचर्यायाः रूपरेखा 2005 इत्यस्याः इति । राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या एतस्य आधारभूतपरिवर्तनस्य मूलभूतसज्जाम् अकरोत् । एतस्य पुस्तकस्य प्रस्तावनां स्वयं राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् इत्यस्य निदेशकः अलिखत् । प्रस्तावनाद्वारा सबलं कथितम् अस्ति यत् नागरिकशास्त्रस्य पुरातनपाठ्यक्रमस्य सम्पूर्णतः परिवर्तनं स्यात् । प्रस्तावनायां नवीनपाठ्यचर्यायाः चिन्तनं दर्शनं चापि स्पष्टीकृतम् अस्ति । विषयस्य नाम नागरिकशास्त्रम् इति परिवर्त्य राजनीतिविज्ञानम् इति कृतम् अस्ति । नाम्नः इदं परिवर्तनं दृष्टेः परिवर्तनम् अपि आविष्करोति । नवीनपाठ्यक्रमः इदं मत्वा व्यवहरति यत् एतत्स्तरीयाः छात्राः राजनीतिविषयस्य अपरिपुष्टं यत्किञ्चित् ज्ञानं च धरन्ति एव इति । आवश्यकता अस्ति, एतस्य ज्ञानस्य परिपुष्टतायाः दृढीकरणस्य च इति तथा च तेषां ज्ञानस्य संशोधनस्य । तस्य अनुरूपं नवमकक्षायाः दशमकक्षायाः च विद्यार्थिनां राजनीतेः पृथक्-पृथक् पक्षैः सह परिचयः कारयिष्यते । परिचयकारणस्य एतस्मिन् प्रयासे लोकतन्त्रं तत् माध्यमभूतम् अस्ति येन छात्राः राजनीतेः सिद्धान्तान् यथार्थं च द्रष्टुं शक्यन्ति ।

एतस्य पुस्तकस्य माध्यमेन भवन्तः स्वीयान् विद्यार्थिनः लोकतन्त्रसंसारस्य यात्रार्थं नयन्ति । आदौ भवन्तः छात्रान् शीघ्रं-शीघ्रं काश्चन कथाः श्रावयिष्यन्ति । सकृत् विद्यार्थिनः मनसि लोकतन्त्रस्य बोधः भावः च जायेत चेत् तदा भवन्तः तं काञ्चन गहनप्रश्नान् अपि प्रष्टुं शक्नुवन्ति, यथा – लोकतन्त्रम् इति किम् अस्ति ? लोकतन्त्रमेव किमर्थम् ? एकदा विद्यार्थिनाम् एतादृशैः प्रश्नैः सह परिचयस्य आरम्भः भवेत् चेत् तदा भवन्तः तान् विद्यार्थिनः संविधानस्य मानचित्रं दर्शयितुं शक्नुवन्ति । संविधानं किम् अस्ति, किमर्थं कथं च निर्मीयते - इत्येतादृशविषयाणाम् अवगमनेन विद्यार्थिनः लोकतान्त्रिकराजनीतेः त्रीन् पक्षान् तद्यथा- निर्वाचनं संस्थागतसंरचना अधिकाराः च इत्येतान् अवगमिष्यन्ति । भवन्तः अर्थात् शिक्षकाः एतस्यां यात्रायां नैक विवादग्रस्तविषयाणाम् अपि सम्मुखीकरणं कुर्युः इति शक्यते । अत्र अस्माकं स्पृहा इयं नास्ति यत् काचित् प्राचीना परिपाटी एव तेषु आरोपणीया इति । प्रयासः अयम् एव अस्ति यत् तेषां स्वदृशा चिन्तनस्य स्वभावः स्यात् तथा च क्षमतायाः वर्धापनं स्यात् इति ।

एतस्य पुस्तकस्य उद्देशः राजनीतेः इयं यात्रा विद्यार्थिनां कृते आनन्ददायिनी स्यात् तथा च तेषां मार्गदर्शने भवतां शिक्षकाणां साहाय्यं स्यात् इति अस्ति । इदं पुस्तकं केवलं सूचनामेव न प्रददाति । इदं तान् स्वयं चिन्तयितुम् अपि प्रेरयति । इदं पुस्तकं केवलं प्रश्नानां माध्यमेन विद्यार्थिभिः सह सामञ्जस्यं स्थापयति, कथाभिः चित्रैः च तेषां मनोरञ्जनम् अपि करोति तथा च व्यङ्ग्यचित्राणां माध्यमेन तान् कुतकूतयति । भवद्भिः अनुभूतं स्यात् यत् ज्ञानपूर्णः कश्चन प्रश्नः अथवा उद्वेलकं क्षोभकं वा किञ्चित् व्यङ्ग्यचित्रम् अपि कस्यचित् छात्रस्य कस्याश्चित् छात्रायाः च कल्पनायाः विचाराणां च विकासं कर्तुं शक्नोति । एतादृशानां बहूनां विषयाणां समावेशः अस्मिन् पुस्तके स्यात् इति प्रयासः कृतः अस्ति । विद्यार्थिनां प्रगतेः समीक्षणाय तेषां च सहभागिता विभिन्नासु गतिविधिषु स्यात् इत्यस्यां दिशि इदं पुस्तकं भवताम् अपि साहाय्यं करोति । एतासाम् उपर्युक्तानां सर्वासां विशेषतानां समावेशः अस्मिन् पुस्तके स्यात् इति प्रयासेन एव पुस्तकस्य आकारः अपि किञ्चित् वर्धितः अस्ति अथवा एवमपि वक्तुं शक्यते यत् सूचनानाम् अतिशयिता न स्यात् इति धिया एव एतस्य पुस्तकस्य पृष्ठानि वर्धितानि सन्ति । अग्रिमेषु पृष्ठेषु एतस्य पुस्तकस्य उपयोगं कथं कुर्मः इत्यस्य शीर्षकस्य माध्यमेन सूचना प्रदत्ता अस्ति । एताम् अवश्यमेव पठन्तु । अनया भवन्तः पुस्तकस्य उपयोगे साहाय्यं प्राप्स्यन्ति । इयं यात्रा दशमकक्षायाः पाठ्यपुस्तके अपि यथावत् स्थास्यति । दशमकक्षायाः पुस्तके विशेषबलं लोकतन्त्रस्य राजकीयकार्यस्य च प्रक्रियाणां विषये भविष्यति । आशास्महे यत् लोकतन्त्रस्य अनया यात्रया विद्यार्थिनः राजनीतिम् अधिकसावधानम् अवगन्तुं शक्नन्ति तथा च इदं पुस्तकं तान् सक्रियसहभागितायुक्तस्य नागरिकस्य निर्माणे साहाय्यकरं भविष्यति ।

अस्माकम् इयम् आशा भवतां कारणात् अस्ति । एतस्मात् कारणात् इदं पुस्तकं भवद्भ्यः अधिकापेक्षां करोति । शक्यते नवीननाम्नां घटनानां स्थानानां च विषये भवद्भिः अधिकान्वेषणं करणीयं स्यात् । भवद्भिः एतादृशानां प्रश्नानाम् अपि सम्मुखीकरणं करणीयं स्यात् येषां विषये उत्तरम् इदं पुस्तकं न कदाचित् दद्यात् । यदा वयं राजनीतिविषये चर्चयामः तदा भावोद्वेलकचर्चाः आरभन्ते एव । संवेदनशीलविषयेषु जातचर्चाकाले भवद्भिः विद्यार्थिनां नियन्त्रणं करणीयम् । यदा भवन्तः जाड्यम् अरुचिं च अनुभवेयुः तदा एकं तथ्यं सावधानतया पश्यन्तु --- यदि विद्यार्थी कञ्चन एतादृशं प्रश्नं पृच्छेत् यस्य उत्तरकाले भवन्तः काठिन्यम् अनुभवेयुः, एतादृशीः सूचनाः याचेत यासाम् अन्वेषणं सरलं न स्यात् एतादृशस्य विषयस्य उत्थापनं कुर्यात् येन भवन्तः ऐक्यताः न स्युः, तर्हि तस्मिन् काले आत्महीनतां निजासाफल्यं तत् अस्ति इति न चिन्तयन्तु । वस्तुतः, कस्यचित् शिक्षकस्य अभिभावकस्य च रूपेण इदं भवतां साफल्यस्य प्रतीकमपि भवितुं शक्नोति । छात्रैः प्रश्नोपस्थापनं तेषां जिज्ञासायाः अवगमनस्य शिक्षणस्य च प्रक्रियायाः कश्चित् आवश्यकभागः अस्ति, विद्यार्थिनः रूपेण अपि तथा च जागरूकनागरिकस्य च रूपेण अपि । इदं पुस्तकम् एतस्याः एव सम्भावनायाः पोषणस्य विकासस्य च प्रयासं करोति ।

जाड्यकरं नागरिकशास्त्रम् इत्येतादृशः यः प्रचारः जातः अस्ति तस्य नाशः स्यात् इति स्पृहया निजदेशे सम्भवतः प्रथमवारं राजनीतिशास्त्रिणां, विद्यालयशिक्षकाणां शिक्षाशास्त्रिणां च कश्चित् समवायः एतस्मिन् तथ्ये विचारयितुं सम्भूतः यत् आगामिवंशानुक्रमाय राजनीतिशास्त्रस्य शिक्षा कथं प्रदेया इति ।

पाठ्यपुस्तकनिर्मातृसमितिः इति नामधेयस्य समूहस्य वर्णनम् अग्रिमपृष्ठेषु कृतम् अस्ति । एतैः सर्वैः मित्रैः सहयोगिभिः च स्वीयः बहुमूल्यकालः एतस्मिन् कर्मणि नियोजितः । शैक्षणिकव्यस्ततामध्ये सहसा आगतकार्ये निजविशेषज्ञतया साहाय्यं कृतम् । एन.सी.ई.आर.टी इत्यस्य निदेशकः प्रोफेसर इति पदासीनेन कृष्णकुमारेण न केवलम् एतस्मिन् रुचिपूर्णे कार्ये वयं सर्वे बलात् आकृष्य इतिवत् नियुक्ताः अपि च कार्यस्य प्रत्येकस्मिन् अपि सोपाने साहाय्यम् अपि विहितम् । प्रोफेसर-हरिवासुदेवनः प्रोफेसर-गोपालगुरुः

च आरब्धकार्यस्य तथैव रक्षणं कृतवन्तौ यथा अधिकारिणौ आस्ताम् । प्रोफेसर-मृणालमीरी, प्रोफेसर-जी. पी. देशपाण्डे राष्ट्रियान्वीक्षणसमितेः शेषसदस्याः च स्वीयैः बहुमूल्यैः परामर्शैः आलोचनया च अस्माकं मार्गदर्शनं कृतवन्तः । अस्मिन् निर्माणकार्ये नैकमित्राणि जातानि – राजदूतः जार्जहाईनः, अरविन्दसरदानाः, आदित्यनिगमः, सुमनलता चान्दनीखण्डूजा च प्रारूपस्य पृथक्-पृथक् भागान् अपठन् तथा च उपयोगिनः परामर्शान् दत्तवन्तः । नैकेषु अवसरेषु एतस्य पुस्तकस्य सज्जायां विकासशीलसमाज-अध्ययन-पीठस्य लोकनीति-शोधकार्यक्रमस्य तथा च लोकनीतिः इत्यस्य दलात् च साहाय्यं स्वीकृतम् । प्रोफेसर-पीटरडिसूजाः सज्जयकुमारः च प्रत्येकं स्तरे पूर्णसहयोगं कृतवन्तौ । महत्त्वपूर्णतथ्यं तु इदम् अस्ति यत् अनेन उपक्रमेण मूलगामिशिक्षाशास्त्राय प्रतिबद्धानां त्रयाणां युवकानां ते च एवं सन्ति एलेक्सएम. जार्जः, पङ्कजपुष्करः मनीषजैनः च इति एतेषाम् अन्तर्दृष्ट्या ऊर्जया च साहाय्यं लब्धम् । एते त्रयः अपि सहयोगिनः अस्मान् शिक्षितवन्तः यत् पाठशालीयशिक्षायाः आह्वानानां विषये कथं चिन्तनीयम् इति । प्रारूपकारः अरुणदासः हिन्दीसंस्करणस्य च प्रारूपकारः योगेशसमदर्शी, व्यङ्ग्यचित्रकारः इरफानखानः तथा च कापी-एडिटर इति सैयद-अजफर-अहसनः एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य विचारं साकारीकरणे अस्माकं साहाय्यं कृतवन्तः ।

इदं पुस्तकं मूलतः आङ्ग्लभाषया लिखितम् आसीत् । एतस्य हिन्दुनुवादस्य विषये अस्माकं चिन्ता इयम् आसीत् यत् तत् सामान्यानुवादवत् क्वचित् भारकारि न स्यात् इति । वयम् इदम् अपि इच्छामः स्म यत् हिन्दीमाध्यमस्य विद्यार्थिनां समीपे यत् पाठ्यपुस्तकं प्राप्नुयात् तत् गुणवत्ताविषये आगामिकालाय नवीनमार्गान् आविष्कुर्यात् इति । अरविन्दमोहनः सरलं स्वाभाविकं च अनुवादकार्यं कर्तुं दायित्वं स्वीकृतवान् तथा च अत्यल्पकाले पूर्णं कृत्वा चापि दर्शितवान् । एतस्य कृतानुवादस्य मूलपुस्तकप्रतेः प्रत्येकम् अपि पङ्क्त्या सह मेलनं तथा च भाषायाः इतोऽपि प्राञ्जलं ललितं च स्वरूपदानं सरलकार्यं नासीत् परन्तु इदं कार्यम् अद्भुतरुच्या सधैर्यं च चन्दनश्रीवास्तवः अकरोत् । परन्तु इदं पुस्तकं यदि भवद्भिः अधुना अनेन स्वरूपेण प्राप्यते तर्हि तत्र पंकजपुष्करस्य प्रचण्डप्रयासस्य कारणेन । सः एतस्याः सम्पूर्णप्रक्रियायाः प्रत्येकम् अपि पक्षं परस्परं सम्बद्धम् अकरोत् तथा च प्रत्येकं स्तरे गुणवत्ताविषये सदैव दृष्टिम् अकरोत् ।

वयं पूर्णतया आशास्महे यत् भवतां शिक्षकाणां विद्यार्थिनां च कृते इदं पुस्तकं रुचिकरं भविष्यति । क्वचित् एवमपि भवितुं शक्नोति यत् भवन्तः राजनीतिविषयः मूल्यवान् अस्ति इत्यपि अनुभवेयुः तथा च पूर्वापेक्षया अधिकगभीरतया एतस्य अध्ययनस्य आवश्यकता अस्ति इत्यपि स्वीकुर्युः । वयं भवतां प्रतिक्रियाणां प्रतीक्षां करिष्यामः ।

के.सी.सूरी

परामर्शमदाता

योगेन्द्रयादवः

सुहासपलशीकरः

मुख्यपरामर्शदातारौ

भारतीय- संविधानम्

उद्देशिका

वयं भारतीयाः, भारतदेशम् एकं सम्पूर्ण-प्रभुत्व-सम्पन्नम्, समाजवादि, पन्थ-निरपेक्षम्, लोकतन्त्रात्मक-गणराज्यं निर्मातुं तथा च तस्य समस्तनागरिकाणां कृते;

सामाजिकम् आर्थिकं तथा च राजनैतिकं न्यायम्,

विचारस्य अभिव्यक्तेः विश्वासस्य धर्मस्य

उपासनायाः च स्वतन्त्रताम्,

प्रतिष्ठायाः अवसरस्य च समतां

प्रापयितुं

तथा च तेषु सर्वेषु

मानवीयगौरवस्य तथा च राष्ट्रियैकतायाः अखण्डतायाश्च

सुनिश्चयकर्त्री बन्धुतां संवर्धयितुं.....

दृढसंकल्पाः भूत्वा अस्यां स्वसंविधानसभायाम् अद्य नवम्बरमासस्य 26तमे दिनाङ्के 1949 तमे ख्रीस्ताब्दे (मार्गशीर्षे शुक्लसप्तम्यां 2006 तमे विक्रमसंवत्सरे) एतत् संविधानम् अङ्गीकुर्मः अधिनियमितं तथा च आत्मार्पितं कुर्मः ।

1. संविधानाधिनियमः (द्वाचत्वारिंशं संशोधनम्) 1976 इत्यस्य द्वितीय-धारायाः द्वारा (3.1.1977तः) “ प्रभुत्व-सम्पन्नलोकतन्त्रात्मक-गणराज्यम्” इत्यस्य स्थाने प्रतिस्थापितम् ।
2. संविधानाधिनियमः (द्वाचत्वारिंशं संशोधनम्) 1976 इत्यस्य द्वितीय-धारायाः द्वारा (3.1.1977तः) “ राष्ट्रस्य एकताः” इत्यस्य स्थाने प्रतिस्थापितम् ।

एतस्य पुस्तकस्य उपयोगं कथं कुर्याम ?

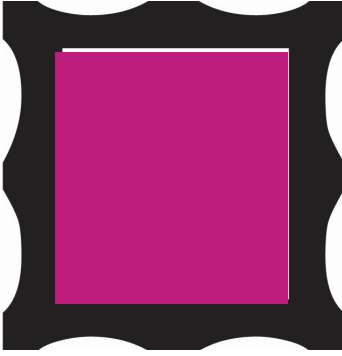
प्रत्येकम् अध्यायस्य प्रारम्भे परिचयः प्रदत्तः अस्ति । कस्यचित् अध्यायस्य उद्देशः कः अस्ति तथा च पुस्तकस्य अवशिष्टभागेन तस्य सम्बद्धता कथं स्यात् एतस्य विषयस्य अवगमनाय भवन्तः परिचयात् साहाय्यं प्राप्तुं शक्नुवन्ति । एतस्मात् भवन्तः एतद्वोधने अपि साहाय्यं प्राप्स्यन्ति यत् कश्चित् अध्यायः पृथक्-पृथक् भागेषु किमर्थं विभक्तः अस्ति । किं पाठयेम, कस्मिन् विषये च शक्तिं योजयामः तथा च किंविधानं प्रश्नान् पृच्छेम एतादृशाः सन्देहाः भवतां मनस्सु उत्तिष्ठन्ति चेत् परिचयं पुनः पठन्तु ।

अध्यायस्य सामग्रीं सौविध्यानुसारं पाठने खण्डाः तथा च उपखण्डाः भवतां कृते साहाय्यकराः भविष्यन्ति । अनेन भवन्तः अध्याये प्रतिपादितविषयान् एकैकशः उपस्थापयिष्यन्ति । प्रायः प्रत्येकम् अपि अध्यायः चतुर्षु भागेषु विभक्तः अस्ति । एकं खण्डं भवन्तः त्रिभिः कालांशैः पूरयितुं शक्नुवन्ति । खण्डस्य शीर्षकेण सह सङ्ख्या प्रदत्ता अस्ति । शीर्षकम् एतत् तथ्यं प्रति सङ्केतयति यत् अध्यायाभ्यन्तरे सम्प्रति नवीनविषयस्य आरम्भः भवति । उपखण्डानां शीर्षकाणाम् आश्रयेण कस्यचित् अपि विषयस्य बिन्दुशः बोधने भवन्तः सारल्यम् अनुभविष्यन्ति । मुख्यं तथ्यम् अधिकं स्पष्टं कर्तुं याः अतिरिक्तसूचनाः यानि च विश्लेषणानि सन्ति तानि मञ्जूषायां स्थापितानि सन्ति । मञ्जूषा मुख्यपाठस्य आवश्यकभागत्वेन अस्ति तथा च एतस्य अपि अध्ययनं करणीयम् अस्ति । प्रत्येकम् अध्यायस्य आरम्भः केनचित् संवादेन कयाचित् कथया च भवति । अध्यायस्य विषयवस्तुनि रुच्योत्पादनाय इत्थं कृतम् अस्ति । विद्यार्थी कमपि खण्डम् उपखण्डं च प्रति गन्तुं क्वचित् लघुकथानाम् उदाहरणानाम् चापि प्रयोगं कर्तुं शक्नोति । कथाः उदाहरणानि च विस्तरेण यदि कक्षायां कथ्यन्ते तदा विद्यार्थिनः रुचिर्विस्तारः भविष्यति । यदि छात्रः आरम्भिककाले कस्याश्चित् कथायाः आशयं मन्तव्यं च न अवगच्छति तदा अपि विशिष्टसमस्या सा नास्ति । आरम्भिककथानकम् एव आधारीकृत्य अध्यायः विस्तारः भवति तथा च मूर्तात् अमूर्तं प्रति नयति । परन्तु, कस्याश्चित् कथायाः विवरण-दिनाङ्क-व्यक्ति-स्थलादीनां च नामानि छात्राः च कथाः व्यर्थाः भविष्यन्ति । यदि कथाः रुचिकराः सन्ति तर्हि विद्यार्थिनः मनः ताः प्रविश्य स्थैर्यं यास्यन्ति । कामं विद्यार्थिनः मनसि किञ्चित् प्रदत्तविवरणं न स्थैर्यं गच्छेत्, परन्तु सः कस्याश्चित् कथानकस्य उदाहरणस्य च माध्यमेन उक्तं तथ्यं पुनः प्रतिपादयेत् चेत् भवद्भिः कृतः प्रयासः सफलः जातः इति अवगमिष्यते ।

एतस्मै पुस्तकाय व्यङ्ग्यचित्रकारः इरफानखानः मुन्नी उन्नी च इति नामकौ द्वौ चरित्रौ विशेषरूपेण रचितवान् अस्ति । एतौ द्वौ अपि चरित्रौ एतस्मिन् अध्याये यत्र तत्र दृष्टिपथम् आयायन्ति तथा च विविधप्रश्नान् पृच्छन्तः – केचन प्रश्नाः तत्र सरलाः भवन्ति केचन च वक्राः जटिलाः तथ्यविहीनाः तर्कहीनाः चापि भवन्ति । पाठे येषां विषयाणां चर्चा कृता अस्ति, तैः एव एतादृशाः प्रश्नाः एतेषां

चरित्राणां मनस्सु जायन्ते । प्रायः भवन्तः एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि एतस्मिन् पुस्तके न लप्स्यन्ते । एतेषां चरित्राणां संरचनायाः उद्देशः छात्रेषु एतादृशस्य विश्वासस्य उत्पादनम् अस्ति यत् तेषां मनःसु यानि आधारहीनानि तथ्यानि समुपजायन्ते तानि तथ्यानि केवलानि व्यर्थानि प्रलापरूपाणि वा न सन्ति । मुन्नी-

कुत्र
प्राप्तवन्तः ?
किं
ज्ञातवन्तः ?

उन्नीवत् ते अपि साहसं कृत्वा एतादृशान् प्रश्नान् प्रष्टुं शक्नुवन्ति । मुन्नी-उन्नी इत्यनयोः प्रश्नानां माध्यमेन भवन्तः चर्चामध्ये स्वल्पविरामस्य अवसरं प्राप्नुवन्ति तथा च भवन्तः कासुचित् एतादृशीषु चर्चासु भागग्रहणे लज्जाम् अनुभवितुं शक्नुयुः याः कदाचित् मुख्यविषयस्य चर्चातः महता प्रमाणेन लाभकरी भवति । एवं वक्तुं शक्यते यत् आम्नास्वादनेन सह बीजमूल्यम् अपि प्राप्यते अर्थात् यथोच्यते एका विद्या द्रव्यर्थकरी प्रसिद्धा इति सूक्त्या ।

भवन्तः एतस्मिन् पुस्तके नैकानि व्यङ्ग्यचित्राणि चित्राणि च प्राप्स्यन्ति । दर्शने एतानि रुचिकराणि सन्ति तथा च नेत्रसुखकराणि सन्ति । परन्तु एतेषां चित्राणाम् उद्देश्यम् एतावन्मात्रम् एव नास्ति । एतानि अध्ययनप्रक्रियायाः भागरूपेण सन्ति । प्रत्येकं चित्रेण सह सूचना प्रदत्ता अस्ति । अनेन छात्राः चित्रद्वारा प्रदत्तसन्देशम् अवगन्तुं साहाय्यं प्राप्नुवन्ति । समीचीनं स्यात् एतत् यत् भवन्तः प्रत्येकं व्यङ्ग्यचित्रस्य चित्रस्य च पुरतः किञ्चित् तिष्ठन्तु तथा च विद्यार्थिनः अपि सन्देशान् अवगच्छेयुः इति धिया तान् अपि अत्र सम्मेलयन्तु । शक्यते चेत् निजक्षेत्रीयभाषायाम् उपलब्धानि कानिचन इतोऽपि व्यङ्ग्यचित्राणि संयोजयन्तु तथा च तेषाम् उपयोगं कुर्वन्तु । अनेन एव प्रकारेण, पुस्तके कानिचन मानचित्राणि तथा च एतादृशानां देशानां सन्दर्भाः समाविशन्ति यैः सह विद्यार्थिनां परिचयः न स्यात् । एतस्य पुस्तकस्य कश्चन उद्देशः विद्यार्थिनां कल्पनायाः निजदेशात् बहिर्भागं प्रति नयनम् अपि अस्ति । शोभनं स्यात् यत् एतस्य पुस्तकस्य अध्यापनकाले भवन्तः स्वपार्श्वे विश्वस्य वर्तमानकालिकं मानचित्रं स्थापयेयुः तथा च तस्य माध्यमेन पाठयेयुः ।

कुत्र प्राप्तवन्तः ? किम् अवगतवन्तः ? इत्येवं विधाः प्रश्नाः प्रायः प्रत्येकं खण्डस्य अन्ते प्रदत्ताः सन्ति । एतेषां प्रश्नानां माध्यमेन भवन्तः विश्वसितुं शक्नुवन्ति यत् कस्यचित् खण्डस्य चर्चयाम् आगततत्थ्यानि विद्यार्थिनः सुप्रकारेण अवगतवन्तः सन्ति उत नैव इति । एतैः प्रश्नैः भवन्तः एतस्य तथ्यस्य विषये अपि ऊहां प्राप्तुं शक्नुयन्ति यत् आगामिपाठ्यबिन्दोः अध्यापनकाले केषु विषयेषु शक्तिः नियोजनीया । भवतः निवेदयामः यत् भवन्तः एवंविधान् काञ्चन प्रश्नान् आविष्कुर्वन्तु तथा च पृच्छन्तु यतः विद्यार्थी शुक्लवत् रटनशीलः एव न स्यात् इति ।

‘स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम्’ इत्येतत्सम्बद्धं कार्यं छात्राः कक्षाभ्यन्तरे बाह्यभागे च अपि मिलित्वा परस्परं च विभज्य कर्तुं शक्नुवन्ति । छात्राः विभागशः कृत्वा अथवा एकैकविद्यार्थिने पृथक्-पृथक् कार्यं दत्त्वा भवन्तः एतस्मिन् सन्दर्भे तेषां दिशानिर्देशनं कर्तुं शक्नुवन्ति । एतस्मिन् भागे निर्दिष्टकार्याणि अथवा स्थानानि केवलानि परामर्शमात्रं सन्ति । यदि भवन्तः कञ्चित् एतादृशं गतिविधिं चिन्तयितुं शक्नुयुः यः आधिक्येन विद्यार्थिजीवनसम्बद्धः स्यात् तर्हि पुस्तके निर्दिष्टपरामर्शानां स्थाने निजपक्षतः चिन्तितकार्याणि कारयितुं स्वल्पतया अपि न लज्जन्ताम् ।

अपरिचितशब्दानाम् अवधारणानां च काचित् तालिका प्रत्येकम् अध्यायस्य अन्ते प्रदत्ता अस्ति । यत्र एतेषां शब्दानां प्रयोगः प्राथम्येन जातः अस्ति तत्र ते पाटलवर्णेन दर्शिताः सन्ति । बालाः एतां पारिभाषिकशब्दावलीं पश्येयुः तथा च पृथक्-पृथक् सन्दर्भेषु प्रयोगं कर्तुं शक्नुयुः इत्यर्थं ते प्रेरणीयाः । परन्तु, ते एतेषां शब्दानां परिभाषां रटयेयुः इत्येतादृशी आवश्यकता सर्वथा नास्ति ।

प्रत्येकम् अध्यायस्य अन्ते काचित् प्रश्नावली समाविष्टा अस्ति । भवन्तः द्रक्ष्यन्ति यत् तत्र पूर्वापेक्षया आधिक्येन प्रश्नाः प्रदत्ताः सन्ति । एतावदेव नैव, एते प्रश्नाः पृथक् प्रकारकाः अपि सन्ति । एतेषां प्रश्नानाम् उद्देश्यम् इदम् अवगमनं नास्ति यत् विद्यार्थिना यत्किञ्चित् अध्याये पठितम् अस्ति तत् स्मृत्वा शीघ्रतया आवर्तितुं शक्नोति अथवा न । नवीनां राष्ट्रियपाठ्यचर्या मनसि निधाय अस्माभिः एतादृशाः प्रश्नाः समुपस्थापिताः सन्ति ये अध्यायस्य अध्ययनस्य आधारेण नवीनव्याख्यायाः विश्लेषणस्य

प्रयोगस्य मस्तिष्कव्यायामस्य च अपेक्षां कुर्वन्ति । एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरान्वेषणे शिक्षकैः छात्राणां कृते स्वल्पकालः तु दातव्यः स्यात् एव । यदि भवन्तः नवीनान् श्रेष्ठप्रश्नान् च प्राप्नुवन्ति तर्हि तान् एव पृच्छेयुः तथा च तेषां प्रश्नानाम् आधारेण विद्यार्थिनां मूल्याङ्कनं कुर्वन्तु ।

आयान्तु, वार्तापत्रं पठन्तु, कश्चन अभ्यासः अपि अस्ति तथा च 'स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्ताम्' इत्यस्य विस्तारम् अपि । एतस्य भागस्य प्रयोगं भवन्तः इदम् अवगन्तुं कर्तुं शक्नुवन्ति यत् विद्यार्थिनः ज्ञातविषयस्य प्रयोगं विभिन्नसन्दर्भेषु कर्तुं शक्नुवन्ति अथवा नैव इति । भवन्तः एतस्य प्रयोगं वार्तापत्रपठनस्य प्रवृत्तिः छात्राणां स्यात् इत्यस्यां दिशि अपि कर्तुं शक्नुवन्ति । यत्र विद्यार्थिनः सारल्येन दूरदर्शनमाध्यमेन विभिन्नवार्ताः द्रष्टुम् अवगन्तुं शक्नुवन्तु तत्र भवन्तः एतस्मिन् भागे आवश्यकतानुरूपं परिवर्तनं कर्तुं शक्नुवन्ति । भवन्तः वार्त्तानां सामयिकविषयाणां च कार्यक्रमदर्शनस्य कार्यं कारयितुं शक्नुवन्ति । यदि भवन्तः अनुभवन्ति यत् विद्यार्थिनां परिवेशस्य संसाधनस्य च दृष्ट्या किञ्चित् अन्यत्कार्यकारणं समुचितं भविष्यति तर्हि अवगच्छन्तु यत् भवताम् अयं निर्णयः समुचितः अस्ति । पुस्तकेषु परिवर्तनं शिक्षायां व्यापकपरिवर्तनानां प्रक्रियायाः कस्यचित् एकस्य पक्षस्य रूपेण केवलम् अस्ति । सत्यं तु इदम् अस्ति यत् अधुना सर्वविधं दायित्वं भवताम् अस्ति । अधुना केवलं भवन्तः निजचिन्तनानुरूपं वर्तन्ताम् ।

निजपरामर्शम् अवश्यं यच्छन्तु –

भवतां दृष्ट्या इदं पुस्तकं कीदृशम् अस्ति ? एतस्य पठनस्य अथवा एतस्य प्रयोगस्य च भवताम् अनुभवः कथम् आसीत् ? भवन्तः अध्ययनकाले कां समस्याम् अनुभूतवन्तः ? पुस्तकस्य आगामिसंस्करणे भवन्तः एतस्मिन् कानि कानि परिवर्तनानि एषिष्यन्ति ? एतेषां सर्वेषां विषये अथवा कस्यापि नवीनपरामर्शस्य सम्बन्धे अस्मभ्यं लिखन्तु । भवन्तः अध्यापकाः स्युः, अभिभावकाः स्युः, छात्राः स्युः अथवा सामान्यपाठकाः, कश्चित् अपि परामर्शं दातुं शक्नोति । पुस्तकपरिवर्तनस्य प्रक्रियायां भवतां परामर्शाः अमूल्याः सन्ति । वयं प्रत्येकं परामर्शस्य सम्माननं कुर्मः ।

कृपया अस्मिन् पत्रसङ्केते लिखन्तु –

समन्वयकः (राजनीतिविज्ञानम्)

सामाजिक-विज्ञान-शिक्षा-विभागः

राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्

श्री अरविन्दमार्गः, नवदेहली – 110016

भवन्तः अनेन पत्रसङ्केतेन अपि ई-मेल इति कर्तुं शक्नुवन्ति - politics.ncert@gmail.com

अन्तर्जालमाध्यमेन सूचनानां प्राप्तिः (Online)

वयम् अधुना सूचनायाः सञ्चारक्रान्तेः च युगे स्मः । मुद्रितपुस्तकस्य पाठ्यपुस्तकस्य दैनिकवार्तापत्रस्य साप्ताहिकसदृशानां च जनसञ्चारमाध्यमानि एव अधुना सूचनायाः एकमात्रं स्रोतांसि न सन्ति । अधुना लक्षाधिकानि जालपुटानि सन्ति । (वयम् इच्छामश्चेत् तानि विश्वयोजकजालम्(वर्ल्ड वाइड वेब इति)) वक्तुं शक्नुमः । एतैः जालपुटमाध्यमैः एकस्थाने उपविश्य एव नैकविधसूचनाः व्यापकत्वेन प्राप्तुं शक्यन्ते । विश्वयोजकजालेन तीव्रतया आधिक्येन च सूचनानां विकेन्द्रीकरणं कृतम् अस्ति । बहुषु विद्यालयेषु अद्यतनविश्वकोशः अथवा पुस्तकालयाः च न भवन्ति । एतस्यां स्थितौ छात्राः शिक्षकाः च आवश्यकसूचनानां प्राप्तये अन्तर्जालम् आश्रयन्ति ।

कदाचित् एवम् अपि भवितुं शक्यते यत् एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य प्रयोगकाले शिक्षकाः छात्राः च अनुभवेयुः यत् प्रदत्तसूचना अपर्याप्ता अस्ति । एवम् अपि शक्यते यत् भवन्तः काञ्चन विषयान् विचारान् धारणाः घटनाः च विस्तरेण अवगन्तुम् इच्छेयुः । एतदर्थं वयम् अन्तर्जालस्य उपयोगस्य काञ्चन उपायान् बोधयामः ।

भवन्तः सूचनाः www.en.wikipedia.org अथवा www.britannica.com सदृशस्य निःशुल्क-विश्वकोषस्य जालपुटेषु लब्धुं शक्यन्ते । भवतां येषु विषयेषु रुचिः अस्ति तत्सम्बद्धजालपुटानि अन्वेष्टुं भवन्तः google तथा च yahoo इति अन्वेषणतन्त्रस्य (सर्च इंजन) प्रयोगं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

तथैव नैकानि वार्तापत्राणि पत्रिकाः च अन्तर्जालादिषु उपलब्धानि सन्ति । अत्र भवन्तः निःशुल्कं पञ्जीकरणं च विना सूचनाः प्राप्तुं शक्नुवन्ति । तथैव काभ्यश्चन दूरदर्शनसारिणीभ्यः निःशुल्कं पञ्जीकरणं च विना सूचनाः प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

अध्यायेषु विभिन्नसंस्थानां विषये चर्चा कृता अस्ति । एतस्मिन् विषये अधिकज्ञानाय कानिचन अन्यानि जालपुटानि भवतां सहायकानि भवितुं शक्नुवन्ति । भारतसर्वकारस्य संस्थानानां जालपुटानां माध्यमेन www.india.gov.in इत्यस्य माध्यमेन प्राप्तुं शक्यते । विशेषतया http://india.gov.in/directories_gov.php इत्यनेन भवन्तः विभिन्नसंस्थानां प्रत्यक्षं सङ्केतं (लिंक) इति प्राप्स्यन्ति । एवमेव संयुक्तराष्ट्रसंघस्य अन्तराष्ट्रियमुद्राकोषस्य विश्वकोषस्य मानवाधिकारसङ्घटनसदृशानां मानवाधिकारायोगस्य च अपि स्वीयानि जालपुटानि सन्ति । भारतसहितं नैकदेशानां संविधानम् आनलाइन् इति उपलब्धम् अस्ति । भवन्तः यदि इच्छन्ति तर्हि इण्टर-पार्लियामेण्टरी यूनियन इत्यस्य जालपुटस्य (www.ipu.org/english/home.htm) माध्यमेन विश्वस्य संसत्सु अपि दृष्टिपातं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

एवमपि शक्यते यत् भवन्तः चर्चार्थं व्यङ्ग्यचित्राणां चित्राणां छविचित्राणां च अपि सङ्कलनं कर्तुम् इच्छेयुः । अन्तर्जालमाध्यमेषु विद्यमानवार्तापत्रेषु एतानि उपर्युक्तवस्तूनि भवन्तः प्राप्तुं शक्नुवन्ति । एतदतिरिच्य भवन्तः www.politicalcartoons.com इत्यस्य अपि एतस्मै कार्याय प्रयोगं कर्तुं शक्नुवन्ति । google इत्यस्मिन् कश्चन विकल्पः images इत्यस्य भवति । तत्रापि भवन्तः एतानि चित्राणि अन्वेष्टुं शक्नुवन्ति । यदि कानिचन सैद्धान्तिकतथ्यानि अधिकस्पष्टतया अवगन्तुम् इच्छन्ति अथवा राजनैतिकविचाराणां धारणानां च विषये भवन्तः विस्तरेण अवगन्तुम् इच्छन्ति तर्हि www.plato.stanford.edu, www.opendemocracy.net, www.brainyencyclopeid.com इत्येतादृशानि विविधजालपुटानि सहायकानि भवितुं शक्नुवन्ति ।

पाठ्यपुस्तक-निर्मातृ-समिति:

अध्यक्षः, सामाजिक-विज्ञान-परामर्श-समिति:

हरिवासुदेवनः, प्रोफेसरः, इतिहास-विभागः, कलकत्ताविश्वविद्यालयः, कोलकातानगरम् इति ।

मुख्यपरामर्शदातारौ

योगेन्द्रयादवः, वरिष्ठ-शोधध्येता, विकासशील-समाज-अध्ययन-पीठम्, दिल्ली ।

सुहास-पलशीकरः, प्रोफेसरः, राजनीतिविज्ञान-लोकप्रशासनविभागौ, पुणे-विश्वविद्यालयः, पुणे इति ।

परामर्शदाता

के.सी.सूरी, प्रोफेसर इति, राजनीतिविज्ञान-परामर्शविभागौ, नागार्जुनविश्वविद्यालयः, गुण्टूरः आन्ध्रप्रदेशः ।

सदस्याः

मुजप्फर-असदी, प्रोफेसर, राजनीति-विज्ञान-विभागः, मैसूरविश्वविद्यालयः, मानसगङ्गोत्री, मैसूरः, कर्नाटकः ।

एलेक्स-एम.जार्जः इति, स्वतन्त्रानुसन्धानकर्ता, इरुवट्टी, कुन्नूरः इति जनपदं, केरलम् ।

मालिनी-घोषः, न्यासिनी, निरन्तरं, सेण्टर फार जेण्डर एण्ड एजुकेशन इति, नवदेहली ।

मनीषजैनः, अनुसन्धानकर्ता, शिक्षाविभागः, दिल्ली-विश्वविद्यालयः, दिल्ली ।

नीरजागोपालजयालः, प्रोफेसर, सेण्टर फार स्टडी आफ ला एण्ड गवर्नेंस, जवाहरलालनेहरु-विश्वविद्यालयः, नवदेहली ।

अमनमदानः, असिस्टेंटप्रोफेसरः, मानविकी-समाजविकासविभागौ, इण्डियन-इस्टीट्यूट आफ टेक्नालाजी, कानपुरम्, उत्तरप्रदेशः ।

पङ्कजपुष्करः, वरिष्ठप्रवाचकः, राजनीतिविज्ञानम्, उच्चशिक्षानिदेशालयः (उत्तराञ्चलम्) हल्द्वानी, उत्तराञ्चलम् ।

सव्यसाचिबसुरायचौधरी, प्रोफेसरः, राजनीति-विज्ञान-विभागः, रवीन्द्र-भारती-विश्वविद्यालयः, कोलकाता ।

हिन्दुनुवादः

अरविन्दमोहनः, वरिष्ठपत्रकारः, 78 डी, आई पॉकेट, दिलशाद गार्डन, दिल्ली-921 ।

चन्दनकुमारश्रीवास्तवः, स्वतन्त्रः अनुवादकः अनुसन्धानकर्ता च, जवाहरलालनेहरु-विश्वविद्यालयः, नवदेहली ।

पङ्कजपुष्करः, उच्चशिक्षानिदेशालयः (उत्तराञ्चलम्), हल्द्वानी, उत्तराञ्चलम् ।

सदस्य-समन्वयकः

संजयदुबे, रीडर इति, राजनीतिविज्ञानम्, राष्ट्रीय-शैक्षिक-अनुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्, नवदेहली ।

कृतज्ञता-ज्ञापनम्

पाठ्यपुस्तक-विकास-समिते: उल्लिखितनामानि अतिरिच्य एतस्य पुस्तकस्य परिकल्पनायाः रूपरेखायाः च निर्माणे नैकशिक्षकाणां शिक्षाविदां च सहयोगः आसीत् । वयं तेषां सर्वेषां कृते कृतज्ञतां विज्ञापयामः – अञ्जु-आनन्दः, शिक्षकः, जी.एस.पब्लिक स्कूल, रामकृष्णपुरम्, सैक्टर – 7, नवदेहली, अमितः, आधारशिला स्कूल, ग्राम-सकालः, पत्रालयः – चताली, जनपदम् – बडवानी, मध्यप्रदेशः, श्रीमती सुब्बारावः, शिक्षिका, बी.जी.एस, इण्टरनेशनल स्कूल, नित्यानन्दः, बैङ्गलुरुः, पी.जिशा, नोबल पब्लिक स्कूल, मड्जेरी, जनपदम् – मालाबारम्, केरलम्, ए.कामाक्षी, जे.एस.एस, पब्लिक स्कूल इति, वाणशङ्करी, मड्गलुरुः, कर्णाटकम्, राममूर्तिः, स्वतन्त्रः शोधकर्ता अध्यापकश्च, नाङ्गल स्लाङ्गरी, जनपदम् – उना, हिमाचलप्रदेशः, यामे पर्टिनः, शिक्षकः, राजकीय-उच्चतर-माध्यमिक-विद्यालयः, दोङ्मुखम्, इटागरम्, अरुणाचलप्रदेशः, मदनसाहनी, शिक्षकः, राजकीयोच्चतरमाध्यमिक-विद्यालयः, रामकृष्णपुरम्, सैक्टर – 7, नवदेहली, अनुराधासेनः, शिक्षिका, स्प्रिंगडेल्स स्कूल इति, धौला कुआं, नवदेहली, उषारानीत्रिपाठी, शिक्षिका, केन्द्रीयविद्यालयः, बोल्लारामः, सिकन्दराबादम्, आन्ध्रप्रदेशः । पाठ्यपुस्तकाय चित्राणां व्यङ्ग्यचित्राणां च एकत्रीकरणे वयं नैकस्रोतोभ्यः साहाय्यं प्राप्तवन्तः । केगलकार्टूस इत्यनेन एतस्मै पुस्तकाय एञ्जेल बेलिगन, पेट्रिक केपेटः, स्टेफन पेरे, एरेसः, एमद हज्जाजः, नर्लिकानः, जान-ट्रेवरः, एरिक-एली, सिमेंसा तथा च एम.ई.कोहन इत्येतेषां व्यङ्ग्यचित्राणि सुलभायितानि । ला नेशन (चिले), साउथ अफ्रीका हिस्ट्री आन लाइन इत्यनेन, गुजरातसहकारिदुग्धोत्पादकसंघेन, पत्रसूचनाकार्यालयेन च आवश्यकचित्राणि सुलभायितानि । एतेषां सर्वेषां योगदानं बहुमूल्यम् अस्ति । एतेषां सर्वेषां धन्यवादः ।

वयं शङ्करस्य, आर.के.लक्ष्मणस्य, मारियो मिराण्डा इत्यस्याः तथा च हरिश्चन्द्रशुक्लस्य (काकः) विशेषरूपेण आभारिणः स्मः । एते निजव्यङ्ग्यचित्राणि प्रकाशयितुम् अस्मभ्यम् अनुमतिं दत्तवन्तः । चिल्ड्रेन बुक ट्रस्ट इत्यनेन शङ्करस्य व्यङ्ग्यचित्राणि प्रकाशनस्य अधिकारः दत्तः । तस्य अपि धन्यवादं कुर्मः ।

डी.टी.पी.आपरेटर विक्रमरावतः विनोदसाही च पुस्तकस्य आरम्भात् अन्तर्पर्यन्तस्य यात्रायाम् अतीव मनोयोगेन सहयोगम् अकरोत् । राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् इत्यस्य विजयकुमारः, अरविन्दशर्मा, उत्तमकुमारः च महत्त्वपूर्णयोगदानम् अकुर्वन् तस्मात् पुस्तकं परिष्कृतं जातम् । प्रतिसंशोधकः (कापी एडिटर) सतीशकुमारझाः पुस्तकस्य निरीक्षणे सम्पूर्णसहयोगम् अकरोत् । एतेषाम् उपर्युक्तानां सर्वेषां मित्राणां व्यवसायिककौशलकारणात् एव इदं कार्यं सम्पन्नतां गतम् ।

विषय-सूची

आमुखम्	iii
भवतां कृते किञ्चित् पत्रम् ।	v
अध्यायः – 1	2
समकालिक-विश्वे लोकतन्त्रम्	
अध्यायः – 2	24
लोकतन्त्रं किम् ? लोकतन्त्रं किमर्थम् ?	
अध्यायः – 3	44
संविधान-निर्माणम्	
अध्यायः – 4	60
नैर्वाचनिकी-राजनीतिः	
अध्यायः – 5	84
संस्थानां कार्याणि	
अध्यायः – 6	104
लोकतान्त्रिकाधिकारः	

अनुवादकौ – हरिदत्तशर्मरूपलालशर्माणौ

समकालिकविश्वे लोकतन्त्रम्

परिचयः

एतत् पुस्तकं लोकतन्त्रस्य विषये अस्ति । प्रथमे अध्याये वयं द्रक्ष्यामः यत् विगतैः शतवर्षैः लोकतन्त्रं केन प्रकारेण विश्वस्य अधिकतरदेशेषु व्याप्तम् अस्ति । विश्वस्य स्वतन्त्रदेशेषु अर्धाधिकेषु अद्य लोकतन्त्रम् अस्ति । भवन्तः एतद् अपि द्रक्ष्यन्ति यत् लोकतन्त्रस्य प्रसारः बहुसरलतया अपि च एकसमानरूपेण न अभवत् । विभिन्नदेशेषु अस्मिन् बहूनि परिवर्तनानि आगतानि । अद्यापि लोकतन्त्रस्य स्थिरताविषये सन्देहः भवति ।

अस्मिन् अध्याये विश्वस्य विभिन्नभागेषु लोकतान्त्रिकव्यवस्थायाः निर्माणस्य विकारस्य च पृथक्-पृथक् कथाः दत्ताः सन्ति । एतानि उदाहरणानि भवतः बोधयिष्यन्ति यत् लोकतान्त्रिकशासनस्य विद्यमानतायाः अविद्यमानतायाः च के के अर्थाः भवन्ति । वयं लोकतन्त्रविस्तारस्य एतां प्रवृत्तिं मानचित्राणां माध्यमेन दर्शयित्वा एकं संक्षिप्तम् इतिहासं यच्छन्तः स्मः । अस्मिन् अध्याये एकस्य एव देशस्य लोकतन्त्रस्य कार्याणि प्रति अवधानं केन्द्रितं कृतम् अस्ति । परन्तु अध्यायस्य अन्ते अस्माभिः एतत् द्रष्टुं प्रयासः कृतः अस्ति यत् विभिन्नदेशानां पारस्परिकसम्बन्धाः लोकतान्त्रिकाः सन्ति न वा । अस्माभिः कासाञ्चन अन्ताराष्ट्रियसंस्थानां कार्यजातस्य परीक्षणं कृतम् अस्ति । अनेन वयम् एतं प्रश्नं कर्तुं शक्नुमः यत् किं वयं वैश्विकस्तरे लोकतन्त्रं प्रति वर्धमानाः स्मः ?

राष्ट्रपति: आयेन्दे (शिरस्त्राणेन सह) एवं च तस्य आरक्षकाः चिलेदेशस्य राष्ट्रपतिभवनस्य ला मोनेदा इत्यस्य पुरतः । इदं चित्रम् 11 सेप्टेम्बर 1973 ईस्वीयवर्षस्य अस्ति तथा च अस्य काभ्यश्चन घण्टाभ्यः पश्चात् एव आयेन्देवर्यस्य हत्या कृता । अस्मिन् चित्रे आगतानां जनानाम् मुखभङ्गिमाभिः किम् अवगम्यते ?

राष्ट्रपति: आयेन्दे पुनः-पुनः श्रमिकाणां वार्ता किमर्थं करोति ? धनिकाः तेन अप्रसन्नाः किमर्थम् आसन् ?

१.१ लोकतन्त्रस्य द्वे कथे

“मम देशस्य परिश्रमिश्रमिकाः ! चिलेदेशस्य अथ च अस्य भविष्यं बहु सम्यक् अस्ति इति अस्मिन् विषये मम पूर्णविश्वासः अस्ति । यदा देशशत्रोहिशक्तयः स्वीयसत्तां पूर्णतया स्थापयिष्यन्ति तदा अपि चिलेदेशस्य जनाः तस्मात् कठिनात् एवं च अन्धमयात् समयात् आत्मानं रक्षयिष्यन्ति । अस्माभिः एतत् कदापि न विस्मर्तव्यं यत् कस्मिंश्चित् देने ताः स्थितयः भविष्यन्ति एव यासु सतीषु स्वतन्त्रजनाः भद्रतरसमाजस्य रचनायै अग्रे वर्धिष्यन्ते । जयतु चिलेदेशः ! जयन्तु चिलेवासिनः ! श्रमिकाः जयन्तु !

एते मम अन्तिमाः शब्दाः सन्ति । मम पूर्णविश्वासः अस्ति यत् मम बलिदानं निष्फलं न भविष्यति अपि च अहम् अपराध-भीरुता-देशद्रोहान् विरुध्य नैतिकादर्शः भूत्वा उपस्थितः भविष्यामि ।”

एते सल्वाडोर आयेन्दे इत्यस्य अन्तिमभाषणस्य केचन अंशाः सन्ति । सः दक्षिणामेरीकीयमहाद्वीपस्य प्रमुखस्य चिलेदेशस्य राष्ट्रपतिः आसीत् । एतत् भाषणं तेन सितम्बरमासस्य एकादशे दिनाङ्के १९७३तमे वर्षे प्रातःकाले

दत्तम् आसीत् । तस्मिन् एव दिने सेनया तस्य शासनस्य उत्पाटनं कृतम् । आयेन्देः चिलेदेशस्य सोशलिस्टदलस्य संस्थापकः आसीत् अपि च तेन पॉपुलर यूनिट इति संयुतेः नेतृत्वं कृतम् । १९७०तमे वर्षे राष्ट्रपतिरूपेण चयनानन्तरम् आयेन्देः निर्धनानां श्रमिकाणां च कृते अनेकेषां लाभदायिकार्यक्रमानाम् आरम्भं कारितवान् । तेषु शिक्षाप्रणाल्यां परिष्कारः बालेभ्यः निःशुल्कं दुग्धवितरणम् एवं च भूमिहीनकृषकेभ्यः भूमिवितरणम् इति एते कार्यक्रमाः सम्मिलिताः आसन् । तस्य राजनैतिकसंयुतिः वैदेशिकसमवायानां द्वारा देशात् ताम्रसदृश्याः प्राकृतिकसम्पदायाः बहिः नयनस्य विरोधे आसीत् । तस्य नीतयः देशस्य चर्चेभ्यः भूमिस्वामिवर्गेभ्यः एवं च धनिजनेभ्यः न रोचन्ते स्म । अन्यानि राजनैतिकदलानि एतासां नीतीनां विरोधे आसन् ।

१९७३तमवर्षस्य सैनिकोत्पाटनम्

सितम्बरमासस्य ११तमे दिनाङ्के १९७३तमे वर्षे आयेन्देः ज्ञातवान् यत् नौसेनायाः केनचित् समूहेन जलपत्तनं स्वायत्तीकृतम् अस्ति ।

यदा रक्षामन्त्री स्वीयं कार्यालयं प्राप्तवान् तदा सेनायाः जनाः तम् एव निगडितवन्तः । सेनायाः अधिकारिभिः आकाशवाण्याः माध्यमेन घोषणाः कृताः एवं च राष्ट्रपतिः पदं त्यक्तुम् उक्तः । आयेन्देः त्यागपत्रं दातुम् अथवा देशात् बहिः गन्तुं निराकरोत् । सेना किमपि कुर्यात् ततः पूर्वम् एव सः आकाशवाण्यां स्वीयं तं सन्देशं दत्तवान् यस्य कांश्चन अंशान् वयम् आरम्भे पठितवन्तः । ततः परं सेनया राष्ट्रपतेः आवासः परिवेष्टितः । तस्मिन् आवासे बमवर्षणम् आरब्धम् । अस्मिन् सैन्याक्रमणे राष्ट्रपतिः आयेन्देः मृत्युं प्राप्तवान् । स्वीये अन्तिमे भाषणे सः अस्य बलिदानस्य एव विषये भाषणं कुर्वन् आसीत् ।

सितम्बरमासस्य ११तमे दिनाङ्के १९७३तमे वर्षे चिलेदेशे यद् अपि घटितं तत् सैन्यम् **उत्पाटनम्** इति कथ्यते । अस्य विरोधान्दोलनस्य (बगावत इत्यस्य) नायकत्वम् ऑगस्तोः पिनोशे कुर्वन् आसीत् । अमेरिकायाः शासनम् आयेन्दे इत्यस्य शासनात् प्रसन्नं न आसीत् । सः उत्पाटनं कृतवतां कार्येषु सहायताम् अकरोत् । उत्पाटनस्य पश्चात् पिनोशेः राष्ट्रस्य राष्ट्रपतिः अभवत् । आगामिनि सप्तदशवर्षाणि यावत् सः शासनम् अकरोत् । पिनोशेः इत्यस्य

सर्वकारेण आयेन्दे इत्यस्य समर्थकानाम् एवं च लोकतन्त्रस्य याचनां कुर्वतां जनानां दमनं कृतम् । तेषां हत्या कारिता । एतेषु चिलेदेशस्य वायुसेनायाः प्रमुखः जनरल अल्बर्टोः बैशेलेः एवं च अनेके ते सैनिकाधिकारिणः सम्मिलिताः आसन् यैः उत्पाटने सम्मेलितुं निराकृतम् आसीत् । जनरल बैशेले इत्यस्य पत्नी पुत्री च कारागारे बहुप्रताडिते आस्ताम् । सेनया ३०००तः अधिकजनाः मारिताः । अनेके जनाः लुप्ताः । कोऽपि न जानाति यत् तेषां किम् अभवत् ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्ताम्

- मानचित्रे चिलेदेशस्य अन्वेषणं कुर्वन्तु तस्मिन् च रङ्गं पूरयन्तु । अस्माकं देशस्य कस्य राज्यस्य आकारः चिलेदेशेन समम् अस्ति ?
- आगामिनम् एकसप्ताहं यावत् वार्तापत्रे दक्षिणामेरिकामहादेशस्य विषये प्रकाशयमानानां सूचनानां कर्तनीः एकत्रीकुर्वन्तु । किम् अस्माकं वार्तापत्रेषु अस्य महादेशस्य विषये पर्याप्तसूचना प्राप्यते ?

किं सेनायै अयम् अधिकारः अस्ति यत् सः देशस्य रक्षामन्त्रिणं निगडीकुर्यात् ? किं सेनायै देशस्य कस्यापि नागरं निगडीकर्तुम् अधिकारः स्यात् ?

लोकतन्त्रस्य प्रत्यागमनम्

पिनोशे इत्यस्य शासनेन १९८८तमे वर्षे तदासमाप्तं यदा तेन **जनमतसंग्रहं** कारयितुं निर्णयः कृतः । तस्य विश्वासः आसीत् यत् जनाः तस्य शासनं निरन्तरं भवेत् इति पक्षे

2006ईस्वीयवर्षस्य जनवरीमासे जाते राष्ट्रपतिनिर्वाचने विजयप्राप्त्यनन्तरं स्वसमर्थकान् सम्बोधयन्ती राष्ट्रपतिः मिशेल बैशेले । एतत् चित्रम् अवलोकनान्तरं भवन्तं भारतस्य चिलेदेशस्य च निर्वाचनजनसभासु किञ्चन परिवर्तनं दृश्यते ?

लेक- वालेशा

Solidarnosc

पोलैंडः भित्तिपत्रनिर्माणस्य कलायां विख्यातः अस्ति । सोलिडेरिटी इत्यस्य बहुषु भित्तिपत्रेषु सङ्घटनस्य नाम अस्याम् एव शैल्यां लिख्यते । किं भवन्तः भारतीयराजनीतौ कुत्रापि भित्तिपत्रस्य कलायाः भित्तिलेखनस्य वा एतादृक् उदाहरणम् अन्वेष्टुं शक्नुवन्ति ?

मतदान कारण्यान्त । परन्तु चिलेदेशस्य जनैः स्वीया लोकतान्त्रिकपरम्परा न विस्मारिता । तैः प्रभूतबहुमतेन पिनोशे इत्यस्य सत्ता न स्वीकृता । अनेन पिनोशे इत्यस्य राजनैतिकसत्ता सैनिकसत्ता च अपि समाप्ता । स्वीये अन्तिमे भाषणे आयेन्देः याम् आशाम् अभिव्यक्तीकृतवान् आसीत् सा सत्या सिद्धा । चिलेदेशस्य जनताद्वारा भीरुतां देशद्रोहं च कृतवद्भ्यः अपराधिभ्यः तेषां कृतस्य दण्डः दत्तः । तदाप्रभृतिः अधुना पर्यन्तं चिलेदेशे चत्वारि निर्वाचनानि जातानि सन्ति एवं च विभिन्नैः दलैः परस्परं द्वन्द्वं कुर्वन्निः जयः पराजयः लभ्यमानः अस्ति । शनैः शनैः शासने सेनायाः भूमिका समाप्तिं गता । अनन्तरं समागतैः सर्वकारैः पिनोशे इत्यस्य शासने जातानां भ्रष्टाचाराणाम् अन्वीक्षणं कर्तुम् आदिष्टम् । एतैः अन्वीक्षणैः ज्ञायते यत् पिनोशे शासनं केवलं क्रूरम् एव नासीत् अपि तु तेन अत्यधिकाः भ्रष्टाचाराः अपि कृताः आसन् ।

उपरि अस्माभिः चर्चा कृता आसीत् यत् पिनोशे शासनेन जनरल बैशेले इत्यस्य पत्नी पुत्री च अपि कारागारे बहुप्रताडिते । सा एव बालिका मिशेलबैशेलेः अद्य चिलेदेशस्य राष्ट्रपतिः अस्ति । २००६तमवर्षात् आरभ्य सत्तां सम्भालयन्ती/परिपालयन्ती अस्ति । समाजवादिप्रवृत्तिः मिशेलः व्यवसायेन चिकित्सिका अस्ति अपि च लातिनी अमेरिकायां रक्षामन्त्रिपदम् अलङ्कृतवती प्रथमा महिला अस्ति । राष्ट्रपतेः निर्वाचने सा यं जनं पराजितवती सः चिलेदेशस्य सर्वाधिकधनिकेषु जनेषु परिगण्यते । चिलेदेशे लोकतन्त्रस्य पतनस्य उत्थानस्य च एतां कथां वयं तस्याः एव भाषणस्य एकेन अंशेन समापयितुं शक्नुमः

“यतो हि अहं घृणायाः शरव्या अभवम् अस्मात् कारणात् अहं स्वकीयम् एतत् जीवनं

घृणायाः समाप्तिः भवेत् एवं च सहनशीलतया प्रबोधेन च सह प्रीतिः वर्धताम् इति भावनया समर्पितवती ।”

पोलैण्डदेशे लोकतन्त्रम्

आगच्छन्तु एकाम् अन्यां घटनां प्रति अवधानं कुर्याम । इयं घटना १९८०तमे वर्षे पोलैण्डदेशे घटिता । तस्मिन् समये पोलैण्डदेशे जारूजेल्स्क्याः नेतृत्वे पोलिशयूनाइटेडकर्मिपार्टी इति दलस्य शासनम् आसीत् । एतद् दलं तेषु साम्यवादिदलेषु अन्यतमम् आसीत् यत् तस्मिन् समये पूर्वयूरोपस्य अनेकदेशेषु शासनं कुर्वन्ति स्म । एषु देशेषु कस्मैचित् अन्यस्मै राजनैतिकदलाय राजनीतौ भागं ग्रहीतुम् अनुमतिः न आसीत् । जनाः साम्यवादिशासनस्य अथवा दलस्य पदाधिकारिणां निर्वाचनं स्वेच्छया न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । नेतृन् अथवा दलानि अथवा शासनानि विरुध्य भाषमाणाः जनाः कारागारे स्थाप्यन्ते स्म । पोलैण्डदेशस्य शासनेन महासाम्यवादिदेशस्य सोवियतसंघस्य समर्थनं प्राप्तम् आसीत् एवं च स एव अस्य नियन्त्रणम् अपि करोति स्म ।

अगस्तमासस्य १४तमे दिनाङ्के १९८०तमे वर्षे ग्दांस्कनगरे स्थितायाः लेनिनजलपोतशिल्पशालायाः श्रमिकैः कार्यबहिष्कारः कृतः । इयं जलपोतशिल्पशाला सर्वकारीया आसीत् । वस्तुतः पोलैण्डस्य सर्वाः शिल्पशालाः विशालसम्पत्तयः च सर्वकारीयाः आसन् । अनुचितरीत्या कस्याश्चित् क्रेनचालिकायाः महिलायाः वृत्तितः निष्कासनं विरुध्य श्रमिकैः कार्यबहिष्कारः आरब्धः । तेषां याचना आसीत् यत् इयं महिला कार्ये पुनः नियोजनीया इति । विधेः अनुसारं कार्यबहिष्कारस्य अनुमतिः न

आसीत् यतो हि देशे शासकदलात् अतिरिक्तं कोऽपि स्वतन्त्रः श्रमिकसंघः अनुमतः न आसीत् । कार्यबहिष्कारः निरन्तरं प्रावर्तत । ततः परं

कश्चन यान्त्रिकः यः पूर्वं कार्यात् निष्कासितः आसीत् जलपत्तनस्य भित्तिम् उल्लङ्घ्य अन्तः प्राप्तवान् एवं च कार्यबहिष्कारं कुर्वद्भिः जनैः सह अभवत् । अस्य जनस्य नाम आसीत् लेकवालेशाः इति । बहुशीघ्रम् एव अयं कार्यबहिष्कारं कुर्वतां कर्मचारिणां नेता अभवत् । कार्यबहिष्काराय समर्थनम् अवर्धत । शीघ्रम् एव अयं समस्तनगरे व्याप्तः । इदानीं श्रमिकाः विशालयाचनाः कर्तुम् आरभन्त । स्वतन्त्रश्रमिकसंघस्य निर्माणं भवेत् इति तैः याचना कृता । **राजनैतिकनिगडितानां** मुक्तिः भवेत् एवं च प्रेषोपरि प्रवर्तितं नियन्त्रणम् अपसारणीयम् इति अपि तैः याचना कृता ।

एतद् आन्दोलनम् एतावत् लोकप्रियम् अभवत् यत् सर्वकारः पराजयम् अङ्गीकर्तुं विवशः अभवत् । लेकवालेशा इत्यस्य नेतृत्वे श्रमिकाः सर्वकारेण सह एकविंशतिसूत्रीयं सन्धिं कृतवन्तः एवं च कार्यबहिष्कारः समाप्तः अभवत् । गडांस्कसन्धेः अनन्तरं सोलिडरनोस्कनामकम् (आङ्ग्लभाषायां सोलिडेरिटी इति कथ्यते) अन्यं संघटनं विरचितम् । कस्मिंश्चित् अपि साम्यवादिदेशे प्रथमवारं कस्यचित् स्वतन्त्रश्रमिकसंघटनस्य संरचनम् अभवत् । एकवर्षाभ्यन्तरे एव सोलिडेरिटी इति अस्य विस्तारः समस्ते देशे जातः अथ च अस्य सदस्यसंख्या प्रायः एककोटिमिता अभवत् । सर्वकारस्य कुप्रबन्धनस्य भ्रष्टाचारस्य च व्यापकतायाः कथाः दृष्टिपथम् आगताः इति कारणात् सत्तारूढजनानां समस्याः वर्धिताः । जनरलजारूजेल्स्क्याः नेतृत्वस्य शासनं समस्याकुलम् अभवत् तेन च दिसम्बर १९८१तम तिथौ **मार्शल्लो** इति विधेः प्रवर्तनं कृतम् । सोलिडेरिटी इति अस्य सहस्रशः सदस्याः कारागारे स्थापिताः एवं च अभिव्यक्तेः स्वतन्त्रता पुनरेकवारम् अपहृता ।

१९८८तमवर्षे सोलिडेरिटी इति अनेन पुनः कार्यरोधाः कारिताः एवं च लेकवालेशाः एतेषां नेतृत्वम् अकरोत् । अस्मिन् समये पोलैण्डस्य सर्वकारः पूर्वापेक्षया दुर्बलः आसीत् पुनश्च सोवियतसंघे सहायतायाः अपि पूर्ववत् विश्वासः नासीत् अपि च अर्थव्यवस्थायां त्वरया अपचितिः जायमाना आसीत् । लेकवालेशा इति अनेन सह सन्धिवातायाः

कश्चन उपक्रमः प्रावर्तत । अप्रैल १९८९तमतिथौ यः सन्धिः अभवत् तस्मिन् स्वतन्त्रनिर्वाचनं कारयितुम् अधियाचना स्वीकृता आसीत् । सोलिडेरिटी इति अनेन सीनेटस्य सर्वेषाम् १००पदानां कृते निर्वाचने प्रतिभागः कृतः । तेन ९९ आसनेषु सफलता प्राप्ता । १९९०तमवर्षस्य अक्तूबरमासे पोलैण्डदेशे राष्ट्रपतिपदाय प्रथमवारं निर्वाचनानि अभवन् येषु एकाधिकानि दलानि प्रतिभागं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । लेकवालेशाः पोलैण्डदेशस्य राष्ट्रपतिः चितः ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्तां च

- मानचित्रे पोलैण्डदेशस्य अन्वेषणं कुर्वन्तु । तं परितः स्थितानां देशानां नामानि लिखन्तु ।
- १९८०तमे दशके पूर्वयूरोपस्य केषु केषु अन्यदेशेषु साम्यवादिशासनम् आसीत् ? मानचित्रे तेषु देशेषु रङ्गं पूरयन्तु ।
- तेषां राजनैतिकगतिविधीनां सूचीनिर्माणं कुर्वन्तु ये १९८०तमदशके पोलैण्डदेशे न भवितुं शक्नुवन्ति स्म । परन्तु भवन्तः स्वदेशे कर्तुं शक्नुवन्ति ।

लोकतन्त्रस्य द्वे विशेषते

अधुना एव अस्माभिः द्विविधे वास्तविककथे पठिते । चिलेदेशस्य प्रकरणम् आयेन्दे इति अस्य लोकतान्त्रिकशासनम् अपसार्य पिनोशे इति अस्य अलोकतान्त्रिकसैनिकसर्वकारस्य नियन्त्रणस्य अथ च पुनः लोकतन्त्रस्य प्रत्यागमनस्य अस्ति । पोलैण्डदेशे वयम् अलोकतान्त्रिकसर्वकारस्य स्थाने लोकतान्त्रिकसर्वकारस्य आगमनम् इति एषा कथा पठिता ।

आगच्छन्तु अधुना एतयोः उभयोः प्रकरणयोः समागतयोः द्वयोः अलोकतान्त्रिकशासनयोः तुलनां कुर्याम । चिलेदेशस्य पिनोशेशासनम् अथ च पोलैण्डदेशस्य साम्यवादिशासनस्य मध्ये बहुभेदः अस्ति । चिलेदेशे सैनिकाधिनायकस्य शासनम् आसीत् अपरतः पोलैण्डदेशे कस्यचित् दलस्य शासनम् आसीत् । पोलैण्डदेशस्य शासनस्य अभिकथनम् आसीत् यत् तत् श्रमिकवर्गस्य पक्षतः शासनं कुर्वद् अस्ति । पिनोशेद्वारा एतादृशं किमपि अभिकथनं न कृतम् एवं च स्पष्टतया विशालपरिसम्पत्तिस्वामिभ्यः लाभः प्रापितः । यद्यपि एताः असमानताः आसन् तथापि उभयोः मध्ये काश्चन समानताः आसन् । यथा -

पोलैण्डदेशे कस्यचित् स्वतन्त्रश्रमिकसङ्घनिर्माणस्य किमर्थम् एतावत् महत्त्वपूर्णम् आसीत् ? श्रमिकसङ्घानाम् आवश्यकता किमर्थम् अस्ति ?

- जनाः निजशासकानां चयनम् अथवा तेषु परिवर्तनं न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म ।
- निजविचाराणाम् अभिव्यक्तये संघटननिर्माणाय विरोधकरणाय एवं च राजनैतिकगतिविधिषु प्रतिभागाय कस्मैचित् वास्तविकस्वतन्त्रता न आसीत् ।

अनेन एव प्रकारेण आयेन्दे इत्यस्य चिलेशासनं वालेशा इत्यस्य पोलिशशासनम् एवं च मिशेलस्य चिलेशासनम् इति एतेषां येषां त्रयाणां लोकतान्त्रिकसर्वकाराणाम् उल्लेखः उपरि कृतः अस्ति तेषाम् आर्थिकसामाजिकविषयान् प्रति अभिवृत्तिः समाना न अवर्तत । आयेन्दे इति एतस्मै अर्थव्यवस्थायाः नियन्त्रितरीत्या पुनश्च निर्देशितरीत्या चालनम् अरोचत अपरतः वालेशाः इच्छति स्म यत् विपणिः शासनिकहस्तक्षेपात् मुक्ता भवेत् इति । मिशेलः अस्मिन् प्रसङ्गे मध्यमार्गम् अङ्गीकरोति । तथापि एतेषां त्रयाणां शासनानां काश्चन विशेषताः समानाः आसन् । अत्र जनानां द्वारा चिताः सर्वकाराः एव शासनं कुर्वन्तः आसन् । अचितैः नेतृभिः अथवा

बहिस्तात् संचाल्यमानाभिः शक्तिभिः अथवा सैन्येन शासनं न क्रियमाणम् आसीत् । जनाः विभिन्नाः आधारभूतराजनैतिकस्वतन्त्रताः प्राप्तवन्तः आसन् ।

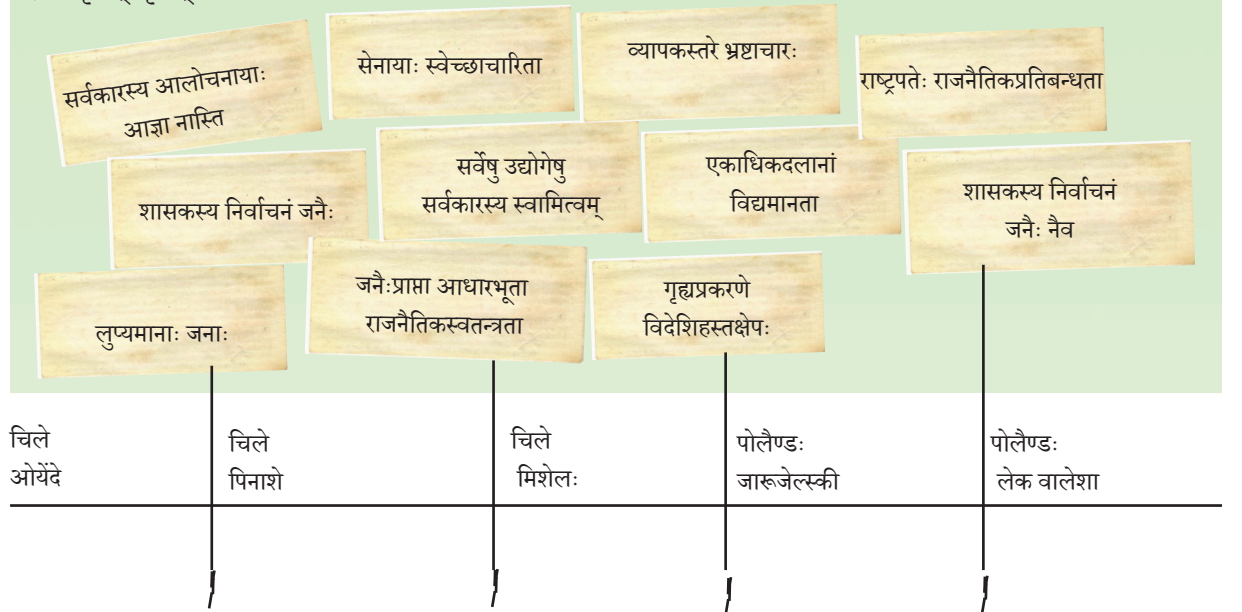
आगच्छन्तु वयम् एतयोः द्वयोः कथयोः माध्यमेन लोकतन्त्रम् अभिज्ञातुं कञ्चन विधिं विकसितं कुर्याम । एतावता वयं ज्ञातवन्तः स्मः यत् लोकतन्त्रे इयं व्यवस्था वर्तते यत् जनाः स्वेच्छया सर्वकारस्य चयनं कुर्युः इति ।

लोकतन्त्रे ---

- केवलं जनानां द्वारा चितैः नेतृभिः एव देशे शासनं करणीयम् ।
- जनानां कृते अभिव्यक्तेः स्वतन्त्रता संघटननिर्माणस्य स्वतन्त्रता अपि च विरोधकरणस्य स्वतन्त्रता आवश्यकी अस्ति ।

वयं द्वितीये अध्याये अस्मिन् प्रश्ने पुनः अवधानं करिष्यामः अपि च लोकतन्त्रस्य परिभाषां करिष्यामः । वयं लोकतन्त्रस्य काश्चन विशेषताः अपि अवलोकयिष्यामः ।

एतावत्पर्यन्तं वयं येषां पञ्चानां सर्वकाराणाम् उल्लेखं कृतवन्तः स्मः तेषां गुणदोषाणां सूचीम् अनिता निर्मितवती अस्ति । परन्तु अस्यां सूचौ सम्मिश्रणं जातम् । अधुना तस्याः पार्श्वे सम्पूर्णसूची तु अस्ति परन्तु सा न स्मरति यत् एते गुणदोषाः कस्य कस्य सर्वकारस्य सन्ति ? किं भवन्तः अधोदत्तायां सारण्यां सर्वकाराणां सूच्या सह तेषां गुणदोषान् उल्लेखितुं शक्नुवन्ति ? स्मरणं भवतु यत् एतेषु गुणदोषेषु काश्चन विशेषताः एकाधिकसर्वकारेषु प्रसक्ताः भवन्ति एवं च तेषां सर्वेषां रिक्तस्थानेषु एताः पृथक् पृथक् उल्लेखनीयाः भविष्यन्ति ।

कुत्र प्राप्ताः किं च अवबुद्धम् ?

१.२ लोकतन्त्रस्य त्रीणि मानचित्राणि

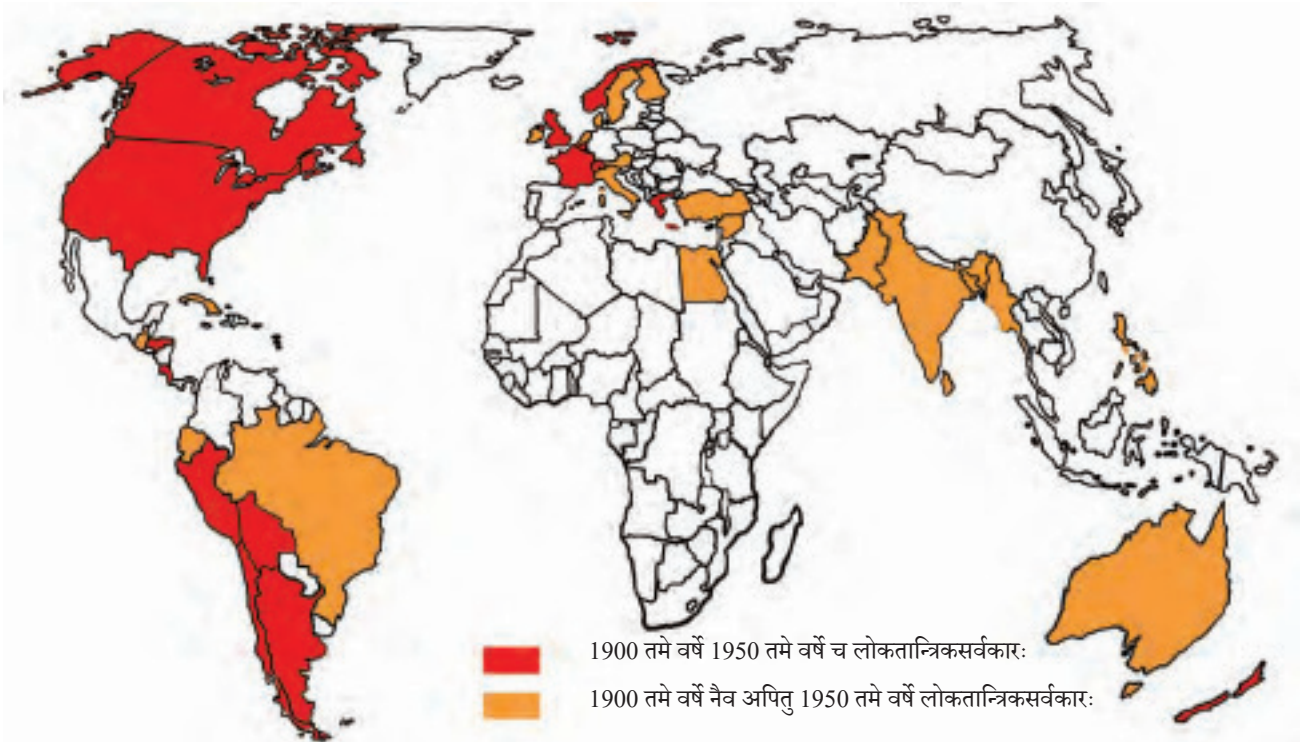
वयम् उपरि ये कथे पठितवन्तः स्मः तादृश्यः कथाः विंशशताब्दीयविश्वस्य इतिहासे प्रचुरतया सन्ति । यथा लोकतन्त्रागमनस्य लोकतन्त्रस्य पुरतः जायमानानां समाह्वानानां सैनिकोत्पादनस्य लोकतन्त्रावरोधं दूरीकर्तुं जनानां संघर्षस्य । लोकतन्त्रं प्रति गमने एवं च तस्य मार्गे उत्पद्यमानानां समस्यानां मध्ये किं कश्चन स्पष्टः संकेतः अथवा प्रवृत्तिः अपि दृश्यते ? आगच्छन्तु, वयं लोकतन्त्रस्य यासां मूलविशेषतानाम् उल्लेखं कृतवन्तः स्मः तासाम् आधारेण विश्वस्य विभिन्नदेशेषु लोकतान्त्रिकव्यवस्थायाः अभिज्ञानं कुर्याम ।

अत्र दत्तानि मानचित्राणि एतद् एव कार्यं कुर्वन्ति । अधः दत्तानि त्रीणि मानचित्राणि सावधानं पश्यन्तु एवं च एतत् ज्ञातुं प्रयासं कुर्वन्तु यत् विंशशताब्दे लोकतान्त्रिकव्यवस्थायाः येन प्रकारेण विकासः विस्तारः च अभवत्

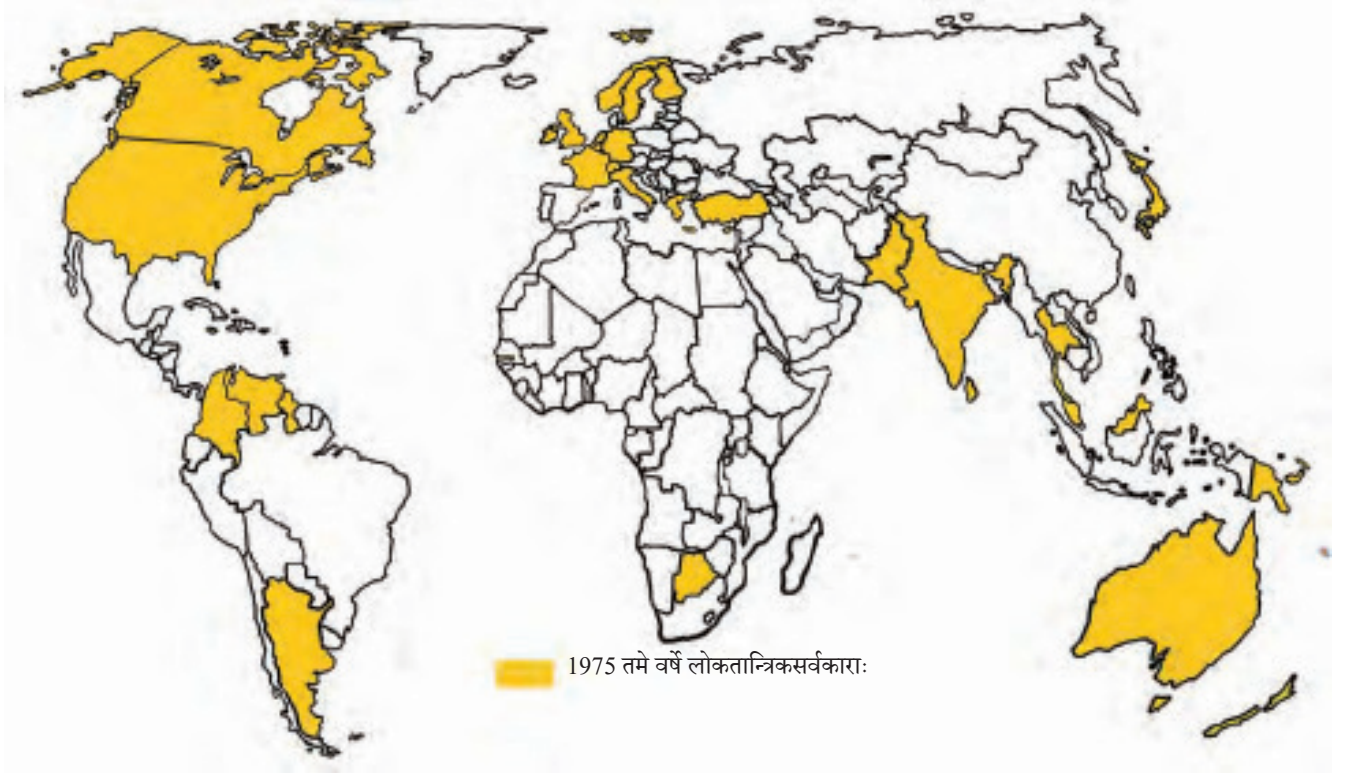
तस्मिन् कापि स्पष्टा धारा अथवा प्रवृत्तिः दृश्यते न वा । प्रथमे मानचित्रे द्वितीयविश्वयुद्धस्य स्वल्पसमयानन्तरम् एव १९५०तमवर्षं यावत् येषु देशेषु लोकतान्त्रिकशासन-व्यवस्था आसीत् ते देशाः दर्शिताः सन्ति । अस्मिन् मानचित्रे एतादृशाः देशाः अपि सम्मिलिताः सन्ति यत्र १९००तमवर्षं यावत् लोकतान्त्रिकव्यवस्था सुस्थापिता जाता आसीत् । द्वितीयं मानचित्रं १९७५तमवर्षस्य अस्ति । तदापर्यन्तं विश्वस्य अनेके उपनिवेशाः राजनैतिकस्वतन्त्रतां प्राप्तवन्तः आसन् । अन्ते वयम् एकपदम् इतोऽपि अग्रे वर्धित्वा एकविंशशताब्दस्य आरम्भे २०००तमवर्षस्य मानचित्रं पश्यामः ।

आगच्छन्तु, एतानि मानचित्राणि पश्यन्तः वयं आत्मानं कांश्चन प्रश्नान् कुर्याम । विंशशताब्दे लोकतन्त्रस्य यात्रा कीदृशी अवर्तत ? अस्य विस्तारे किं कापि स्पष्टा प्रवृत्तिः दृश्यते ? अयं विस्तारः कदा अभवत् एवं च कस्मिन् क्षेत्रे अभवत् ?

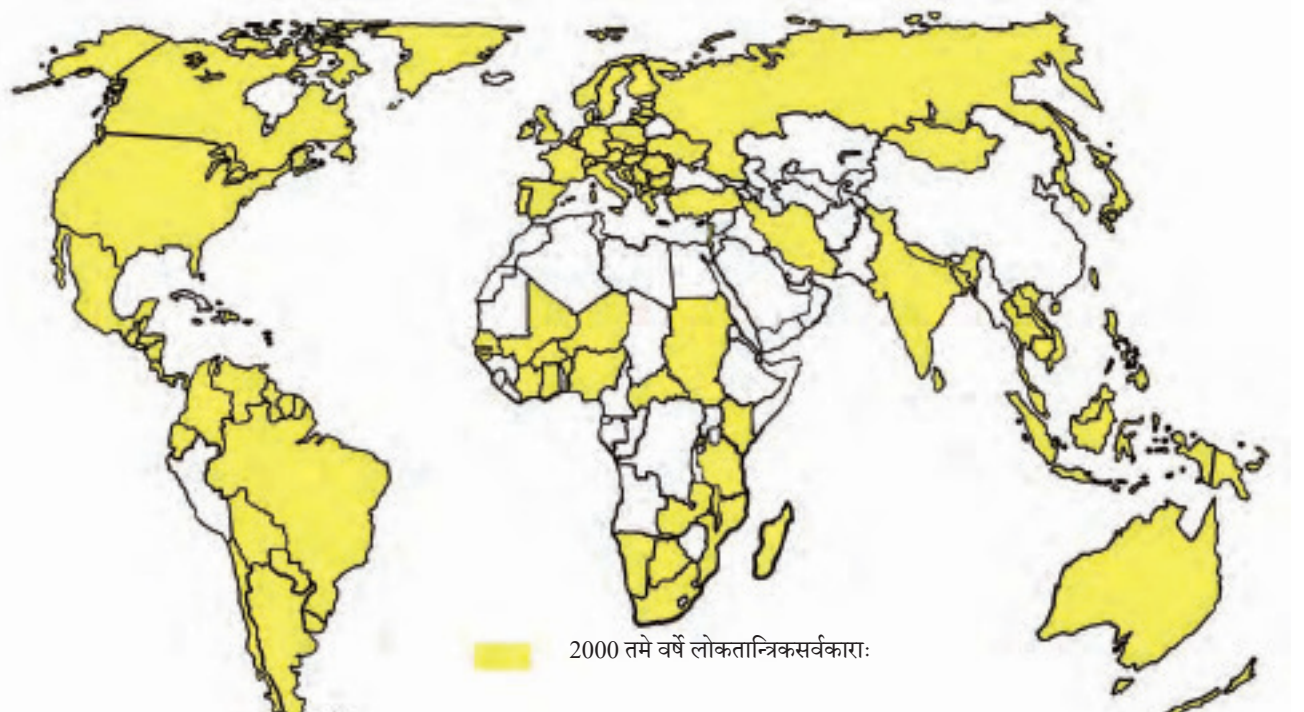
मानचित्रम् – 1.1, 1900 तमे वर्षे 1950 तमे वर्षे च लोकतान्त्रिकसर्वकाराः

मानचित्रम् – 1.2 , 1975 तमे वर्षे लोकतान्त्रिकसर्वकाराः

मानचित्रम् – 1.3 , 2000 तमे वर्षे लोकतान्त्रिकसर्वकाराः

स्रोतः – एतेषां मानचित्राणां कृते ऐतिहासिकांकाः मैरीलैण्डविश्वविद्यालयस्य राजनैतिक-iv योजनातः एकत्रीकृताः सन्ति । एते अङ्काः लोकतन्त्रस्य तिसृणाम् आधारभूतविशेषतानां नीतीनां नेतृणां च चयने जनानां स्वातन्त्रतायाः कार्यकार्यधिकारेषु च नियन्त्रणे नागरिकस्वतन्त्रतायाः प्रतिभूतिम् आधारीकृत्य एकत्रिताः । अस्माभिः अत्र लोकतन्त्रस्य विद्यमानतायाः कृते पोलिटी इत्यस्य घनात्मकप्रदर्शनस्य उपयोगः कृतः । केषुचित् प्रकरणेषु डाटासेट इत्यस्य स्कोर इत्यस्मिन् परिवर्तनम् अपि कृतमस्ति । विस्ताराय पश्यन्तु ।

<http://www.cidcm.umd.edu>

एतेषां मानचित्राणां पठनेन यानि प्रकरणानि दृष्टिपथम् आगतानि सन्ति तेषां संक्षेपेण अवलोकनं कुर्वन्तु । प्रत्येकं बिन्दोः पश्चात् ये प्रश्नाः उद्दिश्यन्ति तेषाम् उत्तराणि अन्वेष्टुं भवद्भिः पुनः-पुनः मानचित्राणि द्रष्टव्यानि भविष्यन्ति ।

■ **सम्पूर्णविंश्यां शताब्द्यां लोकतन्त्रस्य विस्तारः संजातः अस्ति ।** किम् एतत् कथनम् उचितं भविष्यति यत् एतेषु मानचित्रेषु प्रत्येकस्मिन् बिन्दौ एतत् दर्शितं भवति यत् कालस्य विगतावधेः अपेक्षायां लोकतान्त्रिकव्यवस्थां मन्यमानानां देशानां संख्या वर्धिता ?

■ **लोकतन्त्रस्य विस्तारः विश्वस्य सर्वेषु भागेषु एकसमानं न अभवत् । एतत् प्रथमं केषुचित्**

भागेषु स्थापितम् अभवत् ततः परम् अस्य विस्तारः अन्येषु क्षेत्रेषु अभवत् । १९०० अथ च १९५० मध्ये कस्य महादेशस्य सर्वाधिकेषु देशेषु लोकतान्त्रिकव्यवस्थाः आसन् ? एवं च कस्मिन् महादेशे तस्मिन् समये लोकतन्त्रस्य विषये जनानां ज्ञानम् अपि न आसीत् ?

■ **अद्य विश्वस्य अधिकतरेषु देशेषु लोकतन्त्रम् अस्ति । परन्तु अधुना अपि महता प्रमाणेन अनेके एतादृशाः भागाः सन्ति येषु लोकतन्त्रं नास्ति ।** २००० तमं वर्षं यावत् लोकतान्त्रिकव्यवस्थाम् अनङ्गीकृतवन्तः अधिकतरदेशाः विश्वस्य केषु केषु भागेषु अवस्थिताः सन्ति ?

मानचित्रं पश्यन्तः

वदन्तु यत् कः कालः लोकतन्त्रस्य विस्ताराय सर्वाधिकः महत्त्वपूर्णः आसीत् एवं किमर्थम् ?

एतेषां मानचित्राणाम् आधारेण त्रयाणां देशानाम् अभिज्ञानं कुर्वन्तु यत्र अधः दत्तेषु वर्षेषु लोकतान्त्रिकव्यवस्थाः आसन् ततः परम् अधः दत्तां तालिकां पूरयन्तु ।

वर्षम्	अफ्रीका	एशिया	यूरोपः	लातिनी अमेरिका
१९५०				
१९७५				
२०००				

कुत्र प्राप्ताः किं च अवबुद्धम् ?

- १.१ मानचित्रे एतादृशानां देशानाम् अभिज्ञानं कुर्वन्तु यत्र १९००तः १९५०मध्ये लोकतन्त्रम् आसीत् ।
- १.१ मानचित्रे अथ च १.२ मानचित्रे केषाञ्चन एतादृशानां देशानाम् अभिज्ञानं कुर्वन्तु यत्र १९५०तः १९७५मध्ये लोकतन्त्रम् आगतम् ।
- १.२ मानचित्रे अथ च १.३ मानचित्रे यूरोपस्य केषाञ्चन एतादृशानां देशानाम् अभिज्ञानं कुर्वन्तु ये १९७५तः २०००मध्ये लोकतान्त्रिकाः आसन् ।
- लातिनी-अमेरिकायाः केषाञ्चन एतादृशानां देशानाम् अभिज्ञानं कुर्वन्तु यैः १९७५तमवर्षस्य पश्चात् लोकतन्त्रम् अङ्गीकृतम् ।
- केषाञ्चन एतादृशानां देशानां सूचीं निर्मान्तु ये २०००तमं वर्षं यावत् अपि लोकतान्त्रिकाः न अभवन् ।

१.३ लोकतन्त्रविस्तारस्य विभिन्नक्रमाः

आरम्भः

एतैः मानचित्रैः विंश्याः शताब्द्याः प्राक्तनघटनाक्रमस्य विषये अस्माकं किमपि ज्ञानं न भवति । आधुनिकलोकतन्त्रस्य आरम्भः न्यूनातिन्यूनं शताब्दीद्वयपूर्वम् अभवत् । भवन्तः स्वीये इतिहासपुस्तके १७८९तमवर्षस्य फ्रांसदेशीयक्रान्तेः विषये अवश्यं पठितवन्तः स्युः । अनेन जनविद्रोहेण फ्रांसदेशे स्थायिलोकतन्त्रस्य स्थापना न कृता आसीत् । सम्पूर्णायाम् एकोनविंश्यां शताब्द्यां फ्रांसदेशे पुनः पुनः लोकतन्त्रस्य उत्पादनं कृतम् ।

पुनः पुनः च अस्य अवरोधः अपसारितः । परन्तु फ्रांसक्रान्तिः समस्तयूरोपे स्थाने-स्थाने लोकतन्त्रस्य कृते संघर्षाणां प्रेरणाम् अयच्छत् ।

ब्रिटेनदेशे लोकतन्त्रं प्रति पदोत्थापनस्य आरम्भः फ्रांसक्रान्तेः बहुपूर्वं जातः आसीत् । परन्तु तत्र प्रगतेः गतिः बहुमन्दा आसीत् । अष्टादश्याम् एकोनविंश्यां च शताब्द्यां जातैः राजनैतिकघटनाक्रमैः राजशासनस्य अथ च सामन्तवर्गस्य शक्तौ न्यूनता कृता आसीत् । फ्रांसक्रान्तेः समकाले एव उत्तर-अमेरिकास्थिताः

बहुषु देशेषु महिलाभ्यः
पुरुषाणाम् अपेक्षया
बहुविलम्बेन मताधिकारः
प्राप्तः ? भारते एवं किमर्थं
न अभवत् ?

ब्रिटिशोपनिवेशाः १७७६तमे वर्षे आत्मानं स्वतन्त्राः
इति घोषितवन्तः । आगामिभिः कैश्चित् एव वर्षैः एतैः
उपनिवेशैः समेत्य संयुक्तराज्य-अमेरिकायाः अर्थात्
आधुनिक-अमेरिकायाः संरचनं कृतम् । १७८७तमे
वर्षे तैः लोकतान्त्रिकसंविधानं पारितम् । परन्तु
अस्यां व्यवस्थायाम् अपि मतदानस्य अधिकारः
पुरुषाणाम् एव आसीत् ।
एकोनविंश्यां शताब्द्यां लोकतन्त्रस्य कृते जायमानाः
संघर्षाः बहुधा राजनैतिकसमानतां स्वतन्त्रताम् एवं च
न्यायसदृशमूल्यानि आदाय एव भवन्ति स्म । सर्वेभ्यः
वयस्कनागरिकेभ्यः मतदानस्य अधिकारः भवेत् इति
अपि अन्यतमा याचना भवति स्म । यूरोपस्य ये देशाः
तस्मिन् समये

सार्वभौमवयस्क

मताधिकारस्य कालक्रमः

१८९३	न्यूजीलैण्डः
१९१७	रूसः
१९१८	जर्मनी
१९१९	नीदरलैण्डः
१९२८	ब्रिटेनः
१९३१	श्रीलङ्का
१९३४	तुर्की
१९४४	फ्रांसः
१९४५	जापानम्
१९५०	भारतम्
१९५१	अर्जेण्टिना
१९५२	यूनानम्
१९५५	मलेशिया
१९६२	आस्ट्रेलिया
१९६५	अमेरिका
१९७८	स्पेनः
१९९४	दक्षिण-अमेरिका

टिप्पणी -अस्यां पङ्क्तौ तेषां
देशानां नामानि न सन्ति यत्र
मताधिकारः प्रभाविरूपेण
सर्वेभ्यः नागरेभ्यः समुपलब्धः
नास्ति अथवा यत्र एतादृशः
अधिकारः प्रदानानन्तरं
प्रतिस्वीकृतः ।

लोकतान्त्रिकव्यवस्थाम् अङ्गीकुर्वन्तः आसन् ते सर्वे
जनेभ्यः मतदानस्य अनुमतिं न ददति स्म । केषुचित्
देशेषु केवलं तेषाम् एव जनानां कृते मताधिकारः
आसीत् येषां पार्श्वे सम्पत्तिः आसीत् । बहुधा
महिलाभिः तु मताधिकारः न प्राप्यते स्म । संयुक्तराज्य-
अमेरिकायां समस्तदेशे अश्वेतेभ्यः मताधिकारः अप्राप्तः
आसीत् । लोकतन्त्राय संघर्षं कुर्वन्तः जनाः याचनां
कुर्वन्तः आसन् यत् महिलाः अथवा पुरुषाः, धनिकाः
अथवा निर्धनाः, श्वेताः अथवा अश्वेताः इति एतेभ्यः
सर्वेभ्यः वयस्केभ्यः मतदानस्य अधिकारः भवेत् । एतत्
सार्वभौमिकवयस्क-मताधिकारः अथवा सार्वभौम-
मताधिकारः इति कथ्यते । अत्र दत्तायां मञ्जूषायाम्
एतद् ज्ञापितम् अस्ति यत् विश्वस्य कस्मिन् देशे कदा
सार्वभौमिक-मताधिकारः दत्तः अस्ति । यथा भवन्तः
द्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् १९००तमवर्षं यावत् न्यूजीलैण्डः
एव एकाकी देशः आसीत् यत्रत्याय एकैकाय जनाय
मतदानस्य अधिकारः प्राप्तः आसीत् । परन्तु भवन्तः
मानचित्रं प्रति अवधानं करिष्यन्ति चेत् प्राप्स्यन्ति यत्
विंश्याः शताब्द्याः प्रारम्भे अनेके अन्ये देशाः अपि
लोकतान्त्रिकाः प्रोक्ताः सन्ति । तस्मिन् समये एतेषु
देशेषु प्रभूतसंख्यायां जनाः शासनस्य चयनं कुर्वन्ति
स्म । एतेषु जनेषु अधिकतया पुरुषाः एव भवन्ति
स्म । अत्र अनेकविधाः राजनैतिकस्वतन्त्रता
अपि प्राप्ता आसीत् । यूरोपस्य एवं च उत्तरदक्षिण-
अमेरिकयोः एते देशाः एव आधुनिकलोकतन्त्रस्य
प्रथमं समूहं निर्मान्ति ।

उपनिवेशवादस्य समाप्तिः

चिरं समयं यावत् एशियामहाद्वीपस्य एवं
च अफ्रीकामहाद्वीपस्य अधिकतरदेशाः
यूरोपीयराष्ट्राणाम् उपनिवेशाः अवर्तन्त । एतेषां
परतन्त्रदेशानां जनैः स्वतन्त्रतां प्राप्तुं संघर्षः करणीयः
अभवत् । अयं संघर्षः स्वस्य औपनिवेशिकशासकेभ्यः
स्वतन्त्रतां प्राप्तुम् एव नासीत् अपि तु अस्मिन्
स्वेच्छया स्वनेतुः चयनस्य इच्छा अपि सम्मिलिता
आसीत् । अस्माकं देशः तेषु केषुचित् परतन्त्रदेशेषु

अन्यतमः आसीत् यत्र जनाः औपनिवेशिकशासनात् मुक्तिं प्राप्तुं राष्ट्रियसंघर्षं कृतवन्तः । एतेषु अनेकैः देशैः द्वितीयविश्वयुद्धस्य समनन्तरं लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्था अङ्गीकृता । भारतेन १९४७तमे वर्षे स्वतन्त्रता प्राप्ता ततः परं परतन्त्रदेशात् लोकतान्त्रिकदेशः भवितुं पदन्यासम् अकरोत् । अत्र अद्यावधिपर्यन्तं लोकतन्त्रं वर्तते एवं फलति विकसति च । अधिकतराणाम् अन्येषाम् औपनिवेशिकदेशानाम् अनुभवः सम्यक् न आसीत् ।

पश्चिम-अफ्रीकायाः घानादेशस्य उदाहरणम् औपनिवेशिकदेशानां सामान्यम् अनुभवं बहुसम्यक्तया दर्शयति । अयं ब्रिटिशोपनिवेशः आसीत् । तस्मिन् समये तस्य नाम गोल्डकोस्टः आसीत् । अयं १९५७तमे वर्षे स्वतन्त्रः अभवत् । अयम् अफ्रीकायाः तेषु देशेषु अन्यतमः आसीत् ये सर्वप्रथमं स्वतन्त्रतां प्राप्तवन्तः । अस्मात् देशात् अनेके अफ्रीकीयदेशाः स्वतन्त्रताप्राप्तये संघर्षं कर्तुं प्रेरणां प्राप्तवन्तः । कस्यचित् स्वर्णकारस्य पुत्रः व्यवसायेन शिक्षकः वामे एनक्रूमा इति अनेन देशस्य स्वतन्त्रतासंग्रामे सक्रियभूमिका निर्व्यूढा ।

स्वतन्त्रतायाः पश्चात् एनक्रूमा इति अयं घानादेशस्य प्रथमः प्रधानमन्त्री ततः परं राष्ट्रपतिः अभवत् । सः जवाहरलालनेहरोः मित्रं एवं च अफ्रीकायां लोकतन्त्रवादिनां कृते प्रेरणापुरुषः आसीत् । परन्तु सः नेहरोः अनुसरणं न कर्तुं शक्तवान् । सः स्वस्य आजीवनं राष्ट्रपतेः रूपेण चयनं कारितवान् । परन्तु अल्पसमयानन्तरं १९६६तमे वर्षे सेनया तस्य उत्पाटनं कृतम् । घानादेशस्य इव अधिकतराणाम् अफ्रीकीयदेशानाम् अभिलेखः प्रायः एतादृशः एव अवर्तत । यैः देशैः स्वतन्त्रतायाः पश्चात् लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्था अङ्गीकृता आसीत् तत्र लोकतन्त्रम् अधिकसमयं यावत् न अवर्तत ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं च शिक्षन्ताम्

- मानचित्रावल्यां घानादेशस्य अन्वेषणं कुर्वन्तु ततः परं विगते अंशे दत्तेषु त्रिषु मानचित्रेषु घानादेशस्य स्थानं बोधयन्तु । किं २०००तमे वर्षे घानादेशे लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्था आसीत् ?
- कस्यचित् आजीवनं राष्ट्रपतिरूपेण चयनं भवन्तः उचितं मन्यन्ते अथवा केषाञ्चन वर्षाणां निश्चितावधेः पश्चात्निर्वाचनस्य आयोजनं समीचीनतरं भविष्यति ?

वर्तमानसमयः

लोकतन्त्रस्य प्रसङ्गे द्रुतगत्या पदोत्थापनस्य उपक्रमः लातिनी-अमेरिकायाः अनेकेषु देशेषु लोकतान्त्रिकव्यवस्थायाः स्वीकरणेन सह १९८०तमवर्षस्य पश्चात् आरब्धः । १९९०तमे दशके सोवियतसंघस्य पार्थक्येन सह इयं प्रक्रिया अतोऽपि तीव्रा अभवत् । पोलैण्डस्य कथायाः माध्यमेन वयं ज्ञातवन्तः यत् सोवियतसंघस्य स्वप्रतिवेशिनां पूर्वयूरोपीयसाम्यवादिदेशानाम् उपरि नियन्त्रणम् आसीत् । १९८९-१९९०तमे अवधौ पोलैण्डदेशः एवं च अन्ये अनेके देशाः सोवियतनियन्त्रणात् बहिः अभवन् । तैः लोकतान्त्रिकशासनप्रणाली अङ्गीकृता । अन्ततः १९९१तमे वर्षे सोवियतसंघः स्वयम् अपि पृथक्तां गतः । सोवियतसंघे आहत्य पञ्चदश (१५) गणराज्यानि आसन् । तानि सर्वाणि स्वतन्त्रदेशानां रूपेण समक्षम् आगतानि । एतेषु अधिकतरैः लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्था एव अङ्गीकृता । पूर्वयूरोपात् सोवियतनियन्त्रणस्य समाप्तेः एवं च सोवियतसंघस्य भङ्गस्य विश्वस्य राजनैतिकमानचित्रे गहनप्रभावः अभवत् ।

घानायाः राजधान्याम् अकरायां निर्मितम् एनाक्रूमा स्मारकोद्यानम् । इदं स्मारकम् एनाक्रूमायाः मृत्योः विंशतिवर्षेभ्यः पश्चात् १९९२ तमे ईस्वीयवर्षे निर्मितम् । एतस्मिन् एतावद्विलम्बस्य किं कारणं भवितुं शक्नोति ?

म्यांमारस्य सैनिकशासनं
प्रति भारतसर्वकारस्य का-
नितिः स्यात्?

अस्मिन् अवधौ भारतस्य प्रतिवेशिदेशेषु अपि अनेकपरिवर्तनानि अभवन् । १९९०तमे दशके एव पाकिस्ताने बाङ्ग्लादेशे च सैनिकशासनस्य स्थाने लोकतन्त्रस्य आगमनम् अभवत् । नेपाले राजा स्वीयान् अनेकान् अधिकारान् चितानां प्रतिनिधीनां सर्वकाराय समर्पयत् अपि च स्वयं संवैधानिकप्रमुखः अवर्तत । परन्तु एतानि परिवर्तनानि स्थायीनि न आसन् । १९९९तमे वर्षे जनरलमुशर्रफेण पाकिस्ताने पुनः सैनिकशासनं स्थापितम् । २००५तमे वर्षे नेपालस्य नूतनेन राज्ञा चितः सर्वकारः समाप्तः एवं च विगते दशके जनेभ्यः दत्ता राजनैतिकस्वतन्त्रता समाप्ता । परन्तु २००६तमे वर्षे पुनः लोकतान्त्रिकशक्तीनां विजयः अभवत् । राज्ञा संसदः उपवेशनं करणीयम् अभवत् एवं च संसदा राज्ञः शक्तीः न्यूनीकृत्य सः नाममात्रेण शासकः घोषितः ।

अस्मिन् अवधौ नित्यं नूतनदेशेषु लोकतान्त्रिकव्यवस्थायाः स्थापना पुनश्च तस्यां रुचिवर्धनम् इति एषा प्रवृत्तिः एव प्रमुखा अवर्तत ।

अयं कालः अधुना प्रवर्तमानः अस्ति । २००५तमं वर्षं यावत् प्रायः १४०देशेषु बहुदलीयप्रणाल्याः अन्तर्गतं निर्वाचनानि कार्यन्ते स्म । इयं संख्या पूर्वं कदापि एतावती अधिका न अवर्तत । ये अशीत्यधिकाः देशाः पूर्वम् अलोकतान्त्रिकाः आसन् ते १९८०तमस्य ईस्वीयवर्षस्य पश्चात्लोकतान्त्रिकव्यवस्थां प्रति अवर्धन्त । परन्तु अद्यापि अनेकदेशेषु जनाः नैव तु स्वीयान् विचारान् मुक्तभावेन व्यक्तीकर्तुं शक्नुवन्ति नैव च ते स्वीयं नेतारं चेतुं शक्नुवन्ति । ते स्वस्य वर्तमानस्य एवं च भविष्यस्य विषये महानिर्णयान् अपि न स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति ।

म्यांमारः एतादृशः एव देशः अस्ति । अयं पूर्वं बर्मा इति कथ्यते स्म । अयं १९४८तमे वर्षे एव औपनिवेशिकशासनात् मुक्तः अभवत् । स्वतन्त्रतानन्तरम् अनेन लोकतन्त्रम् अङ्गीकृतम् । परन्तु १९६२तमे वर्षे सैनिकोत्पाटनात् लोकतन्त्रस्य समाप्तिः अभवत् । १९९०तमे वर्षे प्रायः ३०वर्षाणाम् अनन्तरं प्रथमवारं निर्वाचनानि कारितानि । आंग सान सू ची इति अस्य नेतृत्वे नेशनल लीग फॉर डेमोक्रेसी इति अनेन दलेन निर्वाचनेषु विजयः लब्धः । परन्तु म्यांमारस्य सैनिकशासकैः सत्तां

व्यङ्ग्यचित्राणि
अवगच्छन्तु

इदं व्यङ्ग्यचित्रं २००५
तमवर्षे प्रकाशितं यदा
आंग-सान-सू-ची ६०
वर्षीया जाता । एतस्य
व्यङ्ग्यचित्रस्य माध्यमेन
व्यङ्ग्यचित्रकारः किं
कथयितुम् इच्छति ?
किं सैन्यशासकाः एतत्
व्यङ्ग्यचित्रं दृष्ट्वा प्रसन्नाः
भविष्यन्ति ?

© स्टेफन पेर्रे, थाइलैंड, केगल कार्टुंस इति

त्यक्तुं निराकृतम् एवं च निर्वाचनपरिणामेभ्यः मान्यता न दत्ता । प्रत्युत तैः आंग सान सू ची इति एतं समेत्य चितान् लोकतन्त्रसमर्थकान् नेतृन् निगड्य कारागारे निक्षिप्ताः अथवा तेषां गृहेषु एव दृष्टिनिरुद्धाः कृताः । अतीव सामान्यराजनैतिकगतिविधीनां हेतोः अपि जनान् निगृह्य कारागारदण्डेन दण्डिताः । अत्र सर्वकारस्य विरोधे सार्वजनिकरूपेण वक्त्रे अथवा वक्तव्यप्रदात्रे कस्मैचित् अपि जनाय विंशतिवर्षाणां कारागारदण्डः दातुः शक्यते । म्यांमारस्य सैनिकशासनस्य निरंकुशव्यवहारेण दुःखीभूय तत्रत्याः ६ तः १० लक्षं जनाः गृहं त्यक्तवन्तः एवं च अन्यस्थानेषु शरणार्थिनः भूत्वा निवसन्तः सन्ति । दृष्टिनिरोधतायाः दण्डे सोढे सत्यपि आंग सान सू ची इति अनेन लोकतन्त्रस्य स्वीयम् अभियानं सततं प्रवर्त्यमानम् अस्ति । तस्य अनुसारम् --

“ बर्मादेशे लोकतन्त्रस्य अभियानं तत्रत्यजनानां विश्वसमुदायस्य स्वतन्त्रस्य समस्थानिनः च सदस्यस्य

रूपेण पूर्ण सार्थकं च

जीवनं जीवितुं संघर्षः अस्ति । ”

तस्य संघर्षाय अन्ताराष्ट्रियस्तरे मान्यता प्राप्ता । सः शान्तिक्षेत्रे नोबेलपुरस्कारम् अपि प्राप्तवान् । तथापि म्यांमारदेशस्य जनैः स्वदेशे लोकतान्त्रिकशासनं स्थापयितुं क्रियमाणस्य संघर्षस्य समाप्तिः न जाता अस्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं च शिक्षन्ताम्

- मानचित्रावल्यां म्यांमारस्य अन्वेषणं कुर्वन्तु । भारतस्य कानि कानि राज्यानि अस्य देशस्य सीमया संलग्नानि सन्ति ?
- आंग सान सू ची इति अस्य जीवनम् अधिकृत्य संक्षेपेण निबन्धं लिखन्तु ।
- म्यांमारदेशे लोकतन्त्राय कृतेन संघर्षेण सम्बद्धानि वार्तापत्रस्य वार्ताः एकत्रीकुर्वन्तु ।

१.४ विश्वस्तरे लोकतन्त्रम्

लोकतन्त्रस्य विस्तारस्य विभिन्नानां क्रमाणां विषये अध्ययनानन्तरं कश्चन सिंहनामकः अध्यापकः स्वीयान् छात्रान् तस्य विषये संक्षेपेण वक्तुं कथयति । एतत् सम्भाषणं किञ्चन एवम् अस्ति -

फरीदा - अस्माभिः ज्ञातं यत् लोकतन्त्रस्य विस्तारः अधिकाधिकेषु क्षेत्रेषु एवं च अशेषविश्वस्य देशेषु जायमानम् अस्ति ।

राजेशः - आम् । वयं वर्तमानसमये पूर्वापेक्षया भद्रतरजगति निवसन्तः स्मः । एवं प्रतिभाति यत् वयं विश्वलोकतन्त्रं प्रति वर्धमानाः स्मः ।

सुष्मिता - विश्वलोकतन्त्रम् ! किं भाषमाणः अस्ति ? मया दूरदर्शने दृष्टं यत् विना किमपि उचितकारणम् अमेरिकादेशेन इराकदेशे आक्रमणं कृतम् । इराकस्य जनानाम् अभिमतं ज्ञातुं कदापि प्रयत्नः न कृतः ।

फरीदा - अहं विभिन्नानां देशानां मध्ये पारस्परिकसम्बन्धान् अधिकृत्य न कथयामि । अहं तु केवलम् एतद् कथयन्ती अस्मि यत् अधिकाधिकाः देशाः लोकतान्त्रिकव्यवस्थाम् अङ्गीकुर्वन्तः सन्ति ।

राजेशः - परन्तु उभयोः मध्ये भेदः कः अस्ति ? यदि अधिकाधिकाः देशाः लोकतान्त्रिकव्यवस्थाम् अङ्गीकुर्वन्तः सन्ति तर्हि किम् अस्य अर्थः अयं नास्ति यत् विश्वम् अधिकाधिकं लोकतान्त्रिकं जायमानम् अस्ति ? अन्ततः इराकदेशेन सह युद्धम् अपि तस्मिन् देशे लोकतन्त्रस्य स्थापनायै एव अभवत् । **सुष्मिता** - न ! मां तु एवं कथञ्चन अपि न प्रतिभाति ।

सिंहमहोदयः - अहं चिन्तयामि यत् अत्र वयं द्वौ पृथक् पृथक् विषयौ अधिकृत्य चर्चां कुर्वन्तः स्मः । फरीदा आधुनिकविश्वस्य विभिन्नदेशेषु लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थायाः स्थापनाविषये उक्तवती । राजेशस्य अथ च सुष्मितायाः मध्ये कमपि अन्यं विषयम् अधिकृत्य मतभेदः अस्ति । एतत् प्रकरणं विभिन्नदेशानां मध्ये पारस्परिकसम्बन्धानां विषये अस्ति । राजेश ! एतत् सम्भवम् अस्ति यत् कस्यचित् देशस्य जनानां द्वारा लोकतान्त्रिकरीत्या चिताः शासकाः अन्येषु देशेषु आधिपत्यं स्थापयितुम् इच्छेयुः ।

किं काचित् वैश्विकसर्वकारः स्यात् ? यदि आम्, तर्हि तस्य निर्वाचनं कथं स्यात् तथा च तस्य के अधिकाराः स्युः ?

सुष्मिता - आम् महोदय ! इराकयुद्धस्य प्रकरणं निश्चयेन एतद् एव अस्ति ।

सुरेन्द्रः - अहं किमपि स्पष्टतया न अवगच्छामि । वयं वैश्विकस्तरे लोकतन्त्रस्य विषये चर्चा कथं कर्तुं शक्नुमः ? किं कोऽपि वैश्विकसर्वकारः अस्ति ? विश्वस्य राष्ट्रपतिः अथवा प्रमुखः कः अस्ति ? यदि कोऽपि सर्वकारः एव नास्ति तर्हि सः लोकतान्त्रिकः अथवा अलोकतान्त्रिकः कथं भवितुं शक्नोति ?

अन्ताराष्ट्रियसंघटनम्

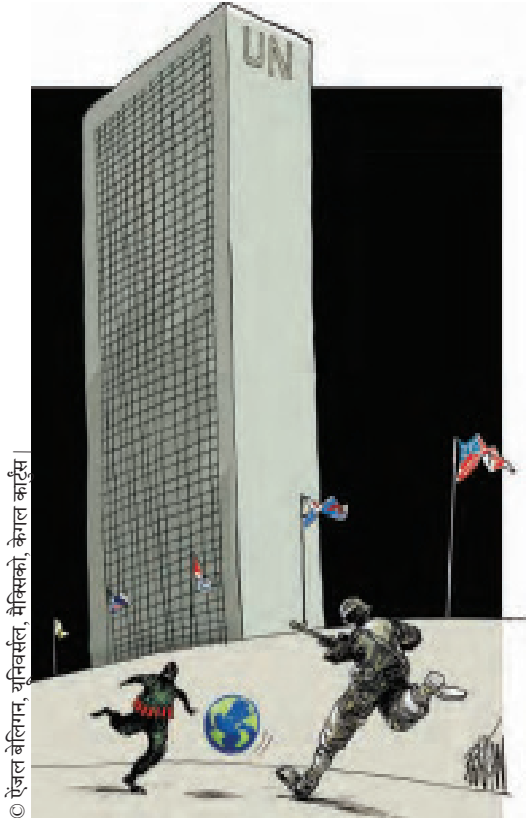
अनेन सम्भाषणेन वयं यं प्रश्नं प्राप्तवन्तः स्मः तस्य प्रश्नस्य विषये अपि विचारं कुर्याम । किं समस्ते विश्वे लोकतान्त्रिकदेशानां संख्यावर्धनात् देशानां मध्ये पारस्परिकसम्बन्धाः अपि स्वतः लोकतान्त्रिकाः भविष्यन्ति ? परन्तु अस्य प्रश्नस्य विषये विचारणात् पूर्वं सुरेन्द्रद्वारा उपस्थापिते प्रकरणे अवधानं कुर्याम इति । सुरेन्द्रस्य कथनम् अस्ति यत् एकः सर्वकारः अस्ति भारतस्य एवं च द्वितीयः सर्वकारः अस्ति अमेरिकादेशस्य ।

किं संयुक्तराष्ट्रे
स्थायिसदस्यदेशेभ्यः
वीटो इत्यस्य
अधिकारः स्यात् ?

इदं व्यङ्ग्यचित्रं 2005 तमे वर्षे मैक्सिकोमध्ये प्रकाशितम् आसीत् तथा च एतस्य शीर्षकम् आसीत् – अन्ताराष्ट्रिय-खेलः इति । व्यङ्ग्यचित्रकारः अत्र कस्य क्रीडायाः विषये वर्णयति? चित्रे कन्दुकः कस्य वस्तुनः प्रतीकरूपः अस्ति ? क्रीडकाः के के सन्ति ?

ततः अन्येषाम् अपि देशानां सर्वकाराः सन्ति । परन्तु विश्वस्य कोऽपि सर्वकारः नास्ति । कोऽपि एतादृशः सर्वकारः नास्ति यस्य द्वारा निर्मिताः अधिनियमाः सम्पूर्णविश्वस्य जनेषु प्रभाविणः स्युः । यदि एतादृशः कोऽपि सर्वकारः नास्ति, कोऽपि शासकः नास्ति, कोऽपि शासितः नास्ति तर्हि वयं लोकतन्त्रस्य द्वयोः आधारभूतविशेषतयोः प्रसक्तिम् अत्र कथं करिष्यामः ? शासकानां चयनं जनाः करिष्यन्ति एवं च जनानां कृते आधारभूता राजनैतिकी स्वतन्त्रता भविष्यति इति द्वे विशेषते स्तः इति भवतां स्मरणं स्यात् ।

सुरेन्द्रस्य शङ्का सामान्यरूपेण उचिता अस्ति परन्तु वयम् एतद् न वक्तुं शक्नुमः यत् अत्र लोकतन्त्रस्य प्रश्नः न उदेति । कोऽपि विश्वसर्वकारः नास्ति परन्तु विश्वे एतादृश्यः अनेकाः संस्थाः सन्ति याः आंशिकरूपेण एतादृशसर्वकारस्य कानिचन कार्याणि कुर्वन्ति । एतानि संघटनानि विभिन्नेषु देशेषु जनेषु च तेन प्रकारेण नियन्त्रणं न कर्तुं शक्नुवन्ति यथा कश्चन सर्वकारः कर्तुम् अर्हति । परन्तु तैः एतादृशाः नियमाः रच्यन्ते येषां द्वारा सर्वकारिकार्यस्य सीमा निर्धार्यते । तेषां कृते दिशानिर्देशान् यच्छन्ति । एतेषु बिन्दुषु अवधानं कुर्वन्तु --

■ कस्यचित् देशस्य सीमायाः बहिर्भूतस्य समुद्रक्षेत्रस्य कार्यव्यापारं संचालयितुं नियमोपनियमान् कः निर्माति ? अथवा सर्वेषां देशानां प्रभावकस्य पर्यावरणस्य हानिनिरोधकान् अधिनियमान् कः निर्माति ? एतेषां प्रश्नानां विषये संयुक्तराष्ट्रेण अनेके नियमाः निर्मिताः सन्ति । एते नियमाः अधिकतरदेशेषु प्रभाविणः भवन्ति । संयुक्तराष्ट्रम् अशेषविश्वस्य देशानां वैश्विकं संघटनम् अस्ति । एतत् संघटनम् अन्ताराष्ट्रियविधिः सुरक्षा आर्थिकनिकायः एवं च सामाजिकसमता इति एतेषां विषयाणां मध्ये पारस्परिकसहयोगं स्थापयितुं सहायतां करोति । संयुक्तराष्ट्रस्य महासचिवः अस्य मुख्यप्राशासनिकः अधिकारी भवति ।

■ यदा कोऽपि देशः अन्यस्मिन् देशे अनुचितरीत्या आक्रमणं करोति तदा किं भवति ? संयुक्तराष्ट्रस्य संस्था **संयुक्तराष्ट्रसुरक्षापरिषद्** विभिन्नदेशानां मध्ये शान्तिं सुरक्षां च स्थापयितुम् उत्तरदायित्वं निर्वहति । इयं संस्था दोषम् आचरन्तं देशं विरुध्य अन्ताराष्ट्रियशान्तिदलं विरच्य कार्याचरणं कर्तुं शक्नोति ।

■ यदा सर्वकाराणां कृते धनस्य आवश्यकता भवति तदा तेभ्यः ऋणं कः ददाति ? एतत् कार्यम् **अन्ताराष्ट्रियमुद्राकोषेण** क्रियते **विश्वबैङ्कः** अपि सर्वकारेभ्यः ऋणं ददाति । ऋणप्रदानात् पूर्वम् एताः संस्थाः सम्बद्धान् सर्वकारान् स्वीयं गणनाभिलेखं दर्शयितुं कथयन्ति अपि च तेषाम् आर्थिकनीतिषु परिवर्तनं कर्तुं निर्देशं कुर्वन्ति ।

किम् एते निर्णयाः लोकतान्त्रिकाः सन्ति ?

अनेन प्रकारेण वयं पश्यामः यत् विश्वस्तरे अनेकाः एतादृश्याः संस्थाः सन्ति याः कानिचन एतादृशानि कार्याणि कुर्वन्ति यानि केनापि विश्वसर्वकारेण क्रियेत । परन्तु अस्माभिः एतद् अपि आवश्यकतया ज्ञातव्यं यत् एताः संस्थाः स्वयं कियत्यः लोकतान्त्रिक्यः सन्ति ? एतं विषयं ज्ञातुं सर्वोत्तमः मानदण्डः अयम् अस्ति यत् आत्मप्रभावेषु निर्णयेषु एतासां संस्थानां सदस्यदेशेभ्यः कियती स्वतन्त्रा समाना च सहभागिता प्राप्ता भवति । अस्मिन् परिप्रेक्ष्ये कासाञ्चन वैश्विकसंस्थानां संघटनेषु कार्यक्रमेषु च अवलोकनं करणीयं भविष्यति ।

संयुक्तराष्ट्रस्य सर्वेभ्यः १९३ सदस्यदेशेभ्यः (१ सितम्बर २०१२तमी स्थितिः) एकम् एकं मतं प्राप्तम् अस्ति । संयुक्तराष्ट्रमहासभायाः उपवेशनं सदस्यदेशानां प्रतिनिधिभिः चितस्य अध्यक्षस्य नेतृत्वे आवर्षं प्रचलति । महासभायाः स्वरूपं बह्वधिकं संसद् इव अस्ति । महासभायां

सर्वविधाः चर्चाः भवन्ति । अनया दृष्ट्या संयुक्तराष्ट्रं बहुलोकतान्त्रिकं प्रतिभास्यति । परन्तु विभिन्नदेशानां मध्ये संघर्षस्थितौ उत्पन्नायां महासभा किमपि कार्याचरणं न कर्तुं शक्नोति ।

संयुक्तराष्ट्रस्य सुरक्षापरिषद् एतादृशान् महत्त्वपूर्णान् निर्णयान् स्वीकरोति । अस्याः आहत्य पञ्चदश (१५) सदस्याः भवन्ति । अमेरिका रूसः ब्रिटेनः फ्रांसः अथ च चीनः इति एते पञ्च देशाः परिषदः स्थायिसदस्याः सन्ति । शेषाणां दशानां सदस्यानां निर्वाचनं सामान्यसभा वर्षद्वयस्य कृते करोति । परन्तु वास्तविकी शक्तिः पञ्चानां स्थायिसदस्यानां हस्ते एव भवति । स्थायिसदस्याः एव विशेषेण अमेरिकादेशस्य, संयुक्तराष्ट्रस्य कार्यक्रमेषु जायमानस्य व्ययस्य अधिकतरभागं निर्वहन्ति । एतेभ्यः स्थायिसदस्येभ्यः वीटो इति कथ्यमानः अधिकारः प्राप्तः अस्ति । यदि कोऽपि स्थायी सदस्यदेशः अस्य अधिकारस्य प्रयोगं करोति तर्हि सुरक्षापरिषद् तस्य इच्छां विरुध्य निर्णयं न स्वीकर्तुं शक्नोति । अस्मिन् सति एव संयुक्तराष्ट्रम् अतोऽपि अधिकं लोकतान्त्रिकं भवेत् इति अधियाचनां कुर्वतां जनानां देशानां च संख्या वर्धमाना अस्ति ।

अन्ताराष्ट्रियमुद्राकोषः विश्वस्य कस्मैचित् अपि देशाय ऋणदात्री बृहत्तमी संस्था अस्ति । परन्तु अस्य सर्वेभ्यः १८८ सदस्यदेशेभ्यः (१ सितम्बर २०१२तमी स्थितिः) समानः मताधिकारः प्राप्तः नास्ति । प्रत्येकं देशः अस्मिन् कोषे यावतः धनस्य योगदानं करोति तेन एव अनुपातेन तस्य मतस्य महत्त्वम् अपि निर्धारितं भवति । मुद्राकोषस्य प्रतिशतं ५२मिताधिकमतेषु केवलं दशानां देशानाम् (अमेरिका जापानः जर्मनी फ्रांसः ब्रिटेनः चीनः इटली सऊदी-अरबः कनाडा एवं च रूसः) अधिकारः अस्ति । शेषाः १७८ सदस्याः अस्य अन्ताराष्ट्रियसंघटनस्य निर्णयान् अधिकं प्रभावयितुं शक्नुयुः इति स्थितौ न सन्ति । विश्वबैङ्के अपि मतदानस्य इयम् एव प्रणाली अस्ति । विश्वबैङ्कस्य अध्यक्षः सदा

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं च शिक्षन्ताम्

- संयुक्तराष्ट्रस्य इतिहासस्य एवं च तस्य विभिन्नसंघटनानां विषये अधिकसूचनाम् एकत्रीकुर्वन्तु ।
- विश्वबैङ्कः अन्तराष्ट्रियमुद्राकोषः एवं च विश्वव्यापारसंघटनम् इति एतेषां निर्णयैः सम्बद्धाः सूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु ।

कश्चन अमेरिकीयः नागरिकः एव अवर्तत यस्य मनोनयनम् अमेरिकीयः वित्तमन्त्री करोति ।

निर्णयस्वीकरणस्य एतेषां विधीनां तुलनां तैः लोकतान्त्रिकविधिभिः सह कुर्वन्तु येषां चर्चा अस्माभिः अस्मिन् अध्याये क्रियमाणा अवर्तत । तावत् चिन्तयन्तु यत् भवन्तः तस्य देशस्य विषये किं कथयिष्यन्ति यत्र केषाञ्चन जनानां कृते मन्त्रिपदं स्थायिरूपेण भवेत् एवं च येषां समस्तसंसद्-द्वारा गृहीतान् निर्णयान् अपि रोड्ज्म् अधिकारः स्यात् ? अथवा भवन्तः तस्याः संसदः विषये किं कथयिष्यन्ति यत्रत्याः केवलं पञ्चमिताः प्रतिशतं सदस्याः एव बहुमतस्य

अभिमतं परिवर्तयितुम् अथवा रोड्ज्म् सक्षमाः स्युः ? किं भवन्तः एते लोकतान्त्रिकाः सन्ति इति वदिष्यन्ति ? राष्ट्रियसर्वकाराः लोकतान्त्रिकाः सन्ति अथवा अलोकतान्त्रिकाः सन्ति इति ज्ञातुं वयं यस्य निकषस्य प्रयोगं कुर्मः तस्मिन् निकषे अधिकतराः वैश्विकसंस्थाः सफलाः न भवन्ति ।

यदि वैश्विकसंस्थाः लोकतान्त्रिकाः न सन्ति तर्हि ताः पूर्वापेक्षया अधिकाः लोकतान्त्रिकाः जायमानाः सन्ति । अस्य विषयस्य अपि बहुसमुत्साहवर्धकाः संकेताः न दृश्यन्ते । वस्तुतः विभिन्नानि राष्ट्राणि तु पूर्वापेक्षया अधिकं लोकतान्त्रिकाणि जायमानानि सन्ति परन्तु अन्तराष्ट्रियसंघटनानां चरित्रे न्यूनता जायमाना अस्ति । विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं विश्वे अमेरिका एवं च सोवियतसंघः इति द्वे महाशक्ती आस्ताम् । एतयोः द्वयोः शक्त्योः एवं तयोः पृष्ठे वर्तमानानां देशानां समूहानां प्रतिद्वन्द्वितया संघर्षेण च एतेषां सर्वेषां वैश्विकसंघटनानां शक्तिसन्तुलनं साधुतरं वर्तते स्म । सोवियतसंघस्य पतनानन्तरम् अमेरिकादेशः विश्वस्य एकमात्रं महाशक्तिः अस्ति इति प्रतिभाति । एतत् अमेरिकीयप्रभुत्वम्

© पैट्रिक चेपेट, इण्टरनेशनल हैरल्ड ट्रिब्यून, केगल कार्टुस ।

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

वालफोविज-अमेरिकायाः रक्षामन्त्रालये, सामान्यभाषया यत् पेण्टागन इति उच्यते, कश्चन वरिष्ठाधिकारी आसीत् । सः इराकम् अभिलक्ष्य आक्रमणस्य प्रबलपक्षधरः आसीत् । अस्य व्यङ्ग्यचित्रस्य माध्यमेन विश्ववित्तकोशस्य अध्यक्षचयने सति तम् अभिलक्ष्य टिप्पणीं करोति । इदं व्यङ्ग्यचित्रं विश्वकोशस्य अमेरिकायाः च पारस्परिकसम्बन्धानां विषये किं सूचयति ?

अन्ताराष्ट्रियसंस्थानां कार्यक्रमान् प्रभावयति । अस्य कथनस्य अयम् अर्थः न ग्राह्यः यत् वैश्विकलोकतन्त्रस्य आवश्यकता नास्ति अथवा अस्यां दिशि कापि प्रगतिः न जायमाना अस्ति । आवश्यकता तु तेषां जनानां पक्षतः जन्यमाना अस्ति ये विभिन्नकारणैः अद्य परस्परम् अधिकं सम्पर्कं कुर्वन्तः सन्ति । विगतैः कैश्चिद् वर्षैः विभिन्नदेशानां जनाः निजसर्वकाराणां

साहाय्यं विना परस्परम् अधिकं सम्पर्कं कृतवन्तः सन्ति । तैः युद्धे एवं च विश्वे कतिपयदेशानाम् अथवा व्यापारिकसमवायानां प्रभुत्वस्य विरोधे वैश्विकसंघटनानां निर्माणं कृतम् अस्ति । कस्मिंश्चित् अपि देशे लोकतन्त्रं येन प्रकारेण जनानां संघर्षैः समारम्भैः च दृढं जातम् अस्ति तेन एव प्रकारेण वैश्विकविषयेषु अयं समारम्भः अपि जनानां संघर्षैः एव अग्रे अवर्धत ।

अत्र विश्वलोकतन्त्रस्य दृढीकरणाय केचन परामर्शाः बोधिताः सन्ति । किं भवन्तः एतेषां परिवर्तनानां समर्थनं कुर्वन्ति ? किम् एतानि परिवर्तनानि भवितुं शक्नुवन्ति ? प्रत्येकं परामर्शस्य कृते तर्कं यच्छन्तु ।

- सुरक्षापरिषदः सदस्यानां संख्या वर्धेत ।
- संयुक्तराष्ट्रस्य सामान्यसभा विश्वसंसदः रूपेण कार्यं कुर्यात् यस्यां सदस्यदेशानां प्रतिनिधीनां संख्या तस्य देशस्य जनसंख्यायाः आधारेण निर्धारिता भवेत् । एते प्रतिनिधयः विश्वसर्वकारस्य निर्वाचनं कुर्युः ।
- पृथक् पृथक् देशानां स्वस्वसेनाः न भवेयुः । विभिन्नदेशानां मध्ये संघर्षस्य स्थितौ शान्तिं स्थापयितुं संयुक्तराष्ट्रस्य पार्श्वे स्वीयानि कार्यदलानि भवेयुः ।
- संयुक्तराष्ट्रस्य प्रमुखस्य निर्वाचनम् अशेषविश्वस्य जनाः प्रत्यक्षमतदानेन कुर्युः ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

बाह्यसमर्थने प्रश्नः

नवदशे पृष्ठे विंशे पृष्ठे च दत्ते उभे हास्यचित्रे सावधानं पश्यत । एते हास्यचित्रे वैश्विकलोकतन्त्रस्य विषये एकं मौलिकं प्रश्नम् उपस्थापयतः । सद्यः विश्वस्य शक्तिशालिभिः देशैः विशेषेण अमेरिकादेशेन शेषविश्वे लोकतन्त्रवर्धनस्य उत्तरदायित्वं स्वयं निभालितम् अस्ति । तेषां कथनम् अस्ति यत् केवलं लोकतान्त्रिकमूल्यानां प्रचारेण कार्यं न चलिष्यति । लोकतान्त्रिकदेशैः तेषु देशेषु लोकतन्त्रस्य स्थापनायै अनवरोधं हस्तक्षेपः करणीयः यत्र लोकतन्त्रं नास्ति । केषुचित् प्रसङ्गेषु तु शाक्तिसम्पन्नैः देशैः अलोकतान्त्रिकदेशेषु सशस्त्रम् आक्रमणम्

अपि कृतम् अस्ति । सुष्मिता एतत् एव तथ्यं कथयन्ती आसीत् ।

आगच्छन्तु पश्याम यत् इराकदेशे किम् अभवत् । इराकः पश्चिमैशियामहाद्वीपस्य देशः अस्ति । १९३२तमे वर्षे अयं ब्रिटिशपरतन्त्रात् स्वतन्त्रः अभवत् । त्रयाणां दशकानाम् अनन्तरम् अत्र सेनया अनेकेषां सर्वकाराणाम् उत्पाटनम् कृतम् । १९६८तः आरभ्य अत्र अरबसोशलिस्टबाथपार्टी इति दलस्य शासनम् (बाथ इति अरबीशब्दस्य अर्थः अस्ति पुनर्जागरणम् इति ।) आसीत् । बाथदलस्य नेत्रा सदामहुसैनेन १९६८तमवर्षस्य शासनोत्पाटने महत्त्वपूर्णा भूमिका निर्व्यूढा आसीत् । तस्माद् एव

व्यङ्ग्यचित्राणि
अवगच्छन्तु

‘लोकतन्त्रस्य नागफनी, इति नामधेये अस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे 2004 तमे प्रकाशितम् । व्यङ्ग्यचित्रे नागफनी कस्मिन् रूपे दर्शिता अस्ति ? एतां कः यच्छति ? अत्र कः सन्देशः निहीतः अस्ति ?

©स्टेफन पेरे, थाईलैंड, केगल कार्टून्स

एतद् दलम् अस्तित्वम् आगतम् । अनेन शासनेन पारम्परिकाः इस्लामाधिनियमाः अपसारिताः एवं च महिलाभ्यः एतादृशाः अनेके अधिकाराः दत्ताः ये अन्येषु पश्चिमैशियादेशेषु कुत्रापि न दत्ताः आसन् । १९७९तमे वर्षे राष्ट्रपतिरूपेण चयनस्य अनन्तरं सद्दामहुसैनेन स्वीयम् अधिनायकत्वं चालितम् एवं च स्वशासनस्य विरोधं कुर्वतां कठोरतया दमनं कृतम् । स्वस्य अनेकेषां राजनैतिकविरोधिनां हत्या कारिता एवं च जातीयाल्पसंख्यकसमुदायस्य जनानां नरसंहारः कारितः इति एतदर्थं सः कुख्यातः अभवत् ।

अमेरिका-ब्रिटेनादिभिः तस्य सहयोगिदेशैः आरोपः कृतः यत् इराकदेशस्य पार्श्वे गुप्तपरमाण्वस्त्राणि अपि च जनसंहारशस्त्राणि सन्ति येन विश्वस्य कृते संकटः अस्ति। परन्तु यदा संयुक्तराष्ट्रेण एतत् निरीक्षितुं स्वीयं विशेषज्ञदलम् इराकं प्रति प्रेषितं तदा तेन दलेन तादृशं किमपि

अस्त्रं शस्त्रं वा न प्राप्तम् । तथापि २००३तमे वर्षे अमेरिकादेशेन एवं च तस्य सहयोगिदेशैः इराकदेशे आक्रमणं कृतम् । तस्मिन् च नियन्त्रणं कृतम् । सद्दामहुसैनः च शासनात् अपसारितः । अमेरिकादेशेन स्वेष्टस्य अन्तरिमसर्वकारस्य निर्माणं कारितम्। इराकदेशं विरुध्य कृतस्य युद्धस्य अनुमतिः सुरक्षापरिषदा अपि न दत्ता आसीत् । संयुक्तराष्ट्रमहासचिवः कोफी अन्नानः उक्तवान् यत् इराकदेशं विरुध्य अमेरिकीययुद्धं विधिविरुद्धम् अस्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं च शिक्षन्ताम्

■ इराकदेशस्य विषये अमेरिकादेशे ब्रिटेनदेशे च प्रवर्तमानैः वादविवादैः सम्बद्धाः सूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु । अमेरिकादेशस्य राष्ट्रपतिना एवं च ब्रिटेनदेशस्य प्रधानमन्त्रिणा इराकदेशे आक्रमणस्य प्रथमं कारणं किं उक्तम् ? युद्धस्य अनन्तरं कानि कारणानि उक्तानि ?

इराकदेशस्य उदाहरणम् अनेकान् मूलभूतप्रश्नान् उपस्थापयति येषु विचारणस्य आवश्यकता अस्ति ।

- किं लोकतन्त्रस्य संवर्धनस्य अयम् उचितमार्गः अस्ति ? किं कस्मिंश्चित् देशे लोकतन्त्रस्य स्थापनायै केनचित् लोकतान्त्रिकदेशेन तस्मिन् देशे आक्रमणं करणीयम् ?
 - किं बाह्यसहायता प्रत्येकस्मिन् प्रकरणे सहायिका भवति अथवा सा तदैव सहायिका भवति यदा कस्यचित् देशस्य जनाः स्वकीयसमाजं लोकतान्त्रिकं कर्तुं संरताः स्युः ?
 - यदि बाह्यहस्तक्षेपेण कस्मिंश्चित् देशे लोकतन्त्रं स्थापितं जायेत तर्हि तत् स्थायि भविष्यति वा ? किं तस्मै तस्य नागरिकाणां समर्थनं प्राप्तं भविष्यति ?
 - कापि बाह्यशक्तिः लोकतन्त्रस्य स्थापनां कुर्यात्, किम् अयं विचारः लोकतन्त्रस्य आधारभूतभावनायाः विपरीतं नास्ति ?
- अस्मिन् अध्याये शिक्षितानां विषयाणाम् आलोके एतेषु प्रश्नेषु विचारं कुर्वन्तु ।

संयुतिः जनानां संघटनानां दलानाम् अथवा राष्ट्राणाम् एकीभवनम् ।

व्यङ्ग्यचित्राणि
अवगच्छन्तु

इराके निर्वाचनकाले अमेरिकीय-सैनायाः विद्यमानतायाः पक्षे तर्कः उपस्थाप्यते यत् एतत्सर्वं लोकतन्त्रस्य साहाय्यार्थं क्रियते । किम् एतत् व्यङ्ग्यचित्रं कस्याञ्चित् अन्यस्थितौ अपि प्रवर्तितुं शक्नोति ? अस्य अध्यायस्य तानि उदाहरणानि परिचिन्वन्तु यानि अवगन्तुम् इदं व्यङ्ग्यचित्रं साहायकं भवितुं शक्नोति ।

©एस, केगल कार्टूंस डॉट कॉम, केगल कार्टूंस ।

इयं संयुतिः अस्थायिनी भवति अथवा सौविध्यजनकमात्रं यावद् एव तिष्ठति ।

जनमतसंग्रहः जनमतसंग्रहः नाम तत् प्रत्यक्षं निर्वाचनं यस्मिन् सर्वेषां मतदातृणां पुरतः कमपि प्रस्तावं प्रस्तूय तस्मिन् आम् अथवा न इति

रूपेण उत्तरं स्वीक्रियते । एतस्य आयोजनं नूतनसंविधाने कस्मिंश्चित् अधिनियमे अथवा सर्वकारस्य कस्याश्चित् नीतौ कारयितुं शक्यते ।

शासनोत्पादनम् कस्यचित् शासनस्य विधिविरुद्धरीत्या सहसा उत्पादनं शासनोत्पादनम् इति उच्यते । एतत् हिंसकम् अहिंसकम् इति उभयरूपेण भवितुं शक्नोति इति ।

श्रमिकसंघः श्रमं कुर्वतां श्रमिकाणां निजवृत्तेः सुरक्षायै भद्रतायै च निर्मितं संघटनम् ।

साम्यवादिशासनं साम्यवादिदलेन क्रियमाणं कस्यचित् देशस्य शासनं यस्मिन् अन्येभ्यः दलेभ्यः सत्तायै प्रयासं कर्तुम् अनुमतिः न भवति । राज्यं सर्वासु विशालसम्पत्तिषु उद्योगेषु च नियन्त्रणं स्थापयति ।

राजनैतिकनिग्रहणं कारागारे निगृहीताः अथवा स्वगृहे दृष्टिनिरुद्धाः एतादृशाः जनाः येषां विचारान् कार्याणि अथवा छविं सर्वकारः आत्मने हानिकरं मन्यते । प्रायः एतादृशान् जनान् विरुद्ध्य मिथ्या अथवा अतिशयोक्तानि प्रकरणानि पञ्जीक्रियन्ते एवं च विधिद्वारा निर्धारितां प्रक्रियाम् उपेक्ष्य जनाः कारागारे निगृह्यन्ते ।

मार्शलविधिः यदा सेना प्रशासनं न्यायपालिकां च स्वनियन्त्रणं करोति ततः परं प्रवर्तिताः नियमाः अधिनियमाः च ।

कार्यबहिष्कारः यदा कानिचन दूषणानि भवन्ति अथवा कस्याश्चित् याचनायाः आपूर्तेः श्रमिकैः अथवा कर्मचारिभिः सामूहिकरूपेण कार्यं कर्तुं निराक्रियते । अधिकतरेषु लोकतान्त्रिकदेशेषु कार्यबहिष्कारस्य अधिकारः वैधः अस्ति । सर्वाधिकारः (वीटो) कस्यचित् व्यक्त्यै दलाय अथवा राष्ट्राय प्राप्तः सः अधिकारः येन सः एकाकी कमपि अधिनियमम् अवरोद्धुं शक्नोति । वीटो इति एषः अधिकारः कमपि निर्णयं रोद्धुम् असीमितम् अधिकारं प्रयच्छति तस्य क्रियान्वयनस्य न । वीटो इति एषः शब्दः लातिनीभाषायाः शब्दः अस्ति यस्य अर्थः भवति 'अहं निराकरोमि' इति ।

उपनिवेशः कस्याश्चित् अन्यस्याः शासनव्यवस्थायाः राजनैतिकनियन्त्रणे वर्तमानः देशः ।

प्रश्नावली

१. एतेषु केन लोकतन्त्रस्य विस्तारे साहाय्यं न प्राप्यते ?

- क. जनानां संघर्षः
- ख. विदेशशासनद्वारा आक्रमणम्
- ग. उपनिवेशवादस्य अन्तः
- घ. जनानां स्वतन्त्रतायाः इच्छा

२. अद्यतनस्य विश्वस्य विषये एतेषु किं कथनम् उचितम् अस्ति ?

- क. राजशासनस्य सा पद्धतिः या अधुना समाप्ता जाता ।
- ख. विभिन्नदेशानां मध्ये सम्बन्धाः पूर्वतनसमयस्य अपेक्षया अधुना अधिकलोकतान्त्रिकाः जाताः सन्ति ।
- ग. वर्तमानसमये पूर्वतनसमयस्य अपेक्षया देशेषु शासकानां चयनं जनैः अधिकं जायमानम् अस्ति ।
- घ. अद्य विश्वे सैनिकाधिनायकाः न सन्ति ।

३. निम्नलिखितेषु वाक्यांशेषु कस्यचित् वाक्यस्य चयनं कृत्वा एतद् वाक्यं पूर्णं कुर्वन्तु ।

अन्तराष्ट्रियसंस्थासु लोकतन्त्रस्य आवश्यकता अस्ति यतो हि

क. धनिदेशानां विचाराणाम् अधिकबलं भवेत् ।

ख. विभिन्नदेशानां विचाराणां बलं तेषां सैन्यशक्त्याः अनुपातानुगुणं भवेत् ।

ग. देशेभ्यः तेषां जनसंख्यायाः अनुपातानुगुणः सम्मानः प्राप्तः भवेत् ।

घ. विश्वस्य सर्वैः देशैः सह समानः व्यवहारः भवेत् ।

४. एतेषां देशानां तेषां लोकतन्त्रमार्गेण सह मेलनं कुर्वन्तु ।

देशः

लोकतन्त्रं प्रति

क. चिले:

१. ब्रिटिशोपनिवेशिकशासनात् मुक्तिः

ख. नेपालः

२. सैनिकाधिनायकत्वस्य समाप्तिः

ग. पोलैण्डः

३. एकदलीयशासनस्य समाप्तिः

घ. घाना

४. राजा स्वाधिकारं त्यक्तुं सहमतिः प्रदत्ता

५. अलोकतान्त्रिकदेशस्य जनैः काः काः समस्याः सम्मुखीकरणीयाः भवन्ति ? अस्मिन् अध्याये दत्तानाम् उदाहरणानाम् आधारेण अस्य कथनस्य पक्षे तर्कान् यच्छन्तु ।

६. यदा सेना लोकतान्त्रिकशासनस्य उत्पाटनं करोति तदा सामान्यतः काः स्वतन्त्रताः अपहियन्ते ?

७. वैश्विकस्तरे लोकतन्त्रस्य वर्धने एतेषु कैः साहाय्यं प्राप्स्यते ? प्रत्येकं प्रकरणे स्वोत्तरस्य पक्षे तर्कान् यच्छन्तु ।

क. मम देशः अन्तराष्ट्रियसंस्थाभ्यः अधिकं धनं ददाति अतः अहम् इच्छामि यत् मया सह अधिकः सम्मानजनकः व्यवहारः भवेत् एवं च मह्यम् अधिकाः अधिकाराः प्राप्ताः स्युः इति ।

ख. मम देशः लघुः अथवा निर्धनः भवितुं शक्नोति परन्तु मम समस्या समानादरेण श्रोतव्या यतो हि एतेषां निर्णयानां मम देशे अपि प्रभावः भविष्यति ।

ग. अन्तराष्ट्रियप्रकरणेषु धनिदेशानाम् अधिकाः सम्मतिः भवेत् । निर्धनदेशानां संख्या अधिका अस्ति केवलम् अस्मिन् सति धनिदेशः स्वस्य अहितं न सोढुं शक्नुवन्ति ।

घ. भारतसदृशानां विशालदेशानां मतस्य अन्तराष्ट्रियसंघटनेषु अधिकं बलं भवेत् एव ।

८. नेपालदेशे दुरापन्नं संकटम् अधिकृत्य प्रवृत्तायां दूरदर्शनचर्चायां व्यक्तीकृताः त्रयः विचाराः एवम् आसन् । एतेषु भवन्तः कं विचारम् उचितं मन्यन्ते किमर्थं च ?

प्रथमः वक्ता - भारतं लोकतान्त्रिकः देशः अस्ति । अतः राजशासनं विरुध्य एवं च लोकतन्त्राय संघर्षं कुर्वतां नेपालदेशीयजनानां समर्थने भारतशासनेन अधिकहस्तक्षेपः करणीयः ।

द्वितीयवक्ता - अयं विचित्रः तर्कः अस्ति । वयं तां स्थितिं प्राप्स्यामः यत्र इराकदेशस्य प्रकरणे अमेरिकादेशः प्राप्तः अस्ति । कस्याश्चिद् अपि बाह्यशक्तेः साहाय्येन लोकतन्त्रं न आगन्तुं शक्नोति ।

तृतीयः वक्ता - परन्तु अस्माभिः कस्यचित् देशस्य आन्तरिकविषयाणां चिन्ता एव किमर्थं करणीया ? अस्माभिः तत्र स्वीयव्यावसायिकहितानां चिन्ता करणीया लोकतन्त्रस्य न ।

प्रश्नावली

९. कस्मिंश्चित् काल्पनिके देशे आनन्दलोके जनाः विदेशशासनं समाप्य पुरातनाय राजकुटुम्बाय सत्तां समर्पयन्ति । ते कथयन्ति ‘अन्ततः यदा वैदेशिकाः अस्माकम् उपरि शासनं कर्तुम् आरब्धवन्तः तदा एतेषां पूर्वजाः एव अस्माकं राजानः आसन् । एतत् समीचीनम् अस्ति यत् अस्माकं बलवान् शासकः अस्ति यः वयं धनिकाः एवं च शक्तिशालिनः भवाम इति एतदर्थम् अस्माकं सहायतां कर्तुं शक्नोति ।’ यदा केनचित् लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थायाः विषये उक्तं तदा तत्रत्याः चतुराः जनाः उक्तवन्तः यत् अयं वैदेशिकविचारः अस्ति । अस्माकं संघर्षः वैदेशिकान् तेषां च विचारान् देशात् अपनेतुम् आसीत् । यदा केनचित् जनसंचारस्य स्वतन्त्रतायाः विषये उक्तं तर्हि वृद्धैः जनैः उक्तं यत् शासनस्य अधिकम् आलोचना करिष्यते चेत् हानिः भविष्यति अपि च अनेन स्वजीवनस्य स्तरं परिष्कर्तुम् किमपि साहाय्यं न प्राप्स्यते । “ अन्ततः महाराजः दयावान् अस्ति एवं च समस्तप्रजायाः हिताय बहुरुचिं स्वीकरोति । तेषां कृते समस्याः किमर्थम् उत्पाद्येरन् ? किं वयं सर्वे प्रसन्नाः न भवितुम् इच्छामः ? ”

उपर्युक्तस्य उद्घरणस्य पठनानन्तरं चमनः चम्पा एवं च चन्दुः कांश्चन एतादृशान् निष्कर्षान् प्राप्तवन्तः ।

रमणः - आनन्दलोकः कश्चन लोकतान्त्रिकः देशः अस्ति यतो हि जनैः वैदेशिकशासकाः उत्पाटिताः अपि च राजशासनं पुनः स्थापितम् ।

चम्पा - आनन्दलोकः लोकतान्त्रिकः देशः नास्ति यतो हि जनाः निजशासनस्य आलोचनां न कर्तुं शक्नुवन्ति । राजा श्रेष्ठः भवितुम् अर्हति एवं च आर्थिकसमृद्धिम् अपि आनेतुं शक्नोति परन्तु राजा लोकतान्त्रिकशासनं न आनेतुं शक्नोति ।

चन्दुः - जनाः प्रमोदताम् इच्छन्ति इति एतदर्थं ते इच्छन्ति यत् तेषां शासनं स्वयं निर्णयं कुर्यात् इति । यदि जनाः प्रसन्नाः सन्ति तर्हि तत्रत्यं शासनं लोकतान्त्रिकम् एव अस्ति ।

एतेषां त्रयाणां कथनानां विषये भवतां मतं किम् अस्ति ? अस्मिन् देशे सर्वकारस्य स्वरूपविषये भवतां मतं किम् अस्ति ?

स्वकक्षायां पृथक् पृथक् समूहान् निर्मान्तु एवं च कस्मिन्नपि अलोकतान्त्रिकदेशे लोकतन्त्रस्य कृते जायमानेन संघर्षेण सम्बद्धाः पृथक्-पृथक् सूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु । एतेषु प्रश्नेषु अवधानं कुर्वन्तु ।

- कोऽपि सर्वकारः केन आधारेण अलोकतान्त्रिकः भवति ?
- तस्य देशस्य मुख्याः आक्षेपाः के सन्ति याचनाः च काः सन्ति ?
- जनानाम् एतासु याचनासु वर्तमानशासकानां काः प्रतिक्रियाः सन्ति ?
- लोकतन्त्रस्य संघर्षस्य मुख्याः नेतारः के सन्ति ?
- अनेन प्रकारेण एकत्रीकृताः सूचनाः भवन्तः प्रदर्शनीयां कोलाजमध्ये वृत्तेषु अथवा भित्तिषु वार्तापत्ररूपेण प्रस्तोतुं शक्नुवन्ति ।

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयः अध्यायः

लोकतन्त्रम् इति किम् अस्ति ?

लोकतन्त्रं किमर्थम् ?

परिचयः

विगतस्य अध्यायस्य कथाभिः अथ च विश्लेषणैः वयम् अस्य विषयस्य भानं कृतवन्तः यत् लोकतन्त्रं कीदृशं भवति । तासु कथासु अस्माभिः केचन सर्वकाराः लोकतान्त्रिकाः उक्ताः अपि च केचन अलोकतान्त्रिकाः अथवा लोकतान्त्रिकेतराः उक्ताः । अस्माभिः दृष्टं यत् एतेषु केषाञ्चन देशानां सर्वकाराः अन्येभ्यः भिन्नाः सन्ति । आगच्छन्तु अधुना एताभ्यः कथाभ्यः वयं किञ्चन शिक्षेमहि एवं च कांश्चन आधारभूतप्रश्नान् पृच्छेम । लोकतन्त्रं किम् अस्ति ? अस्य विशेषताः काः सन्ति ? वयं बहुसरलपरिभाषातः आरम्भं कुर्मः । ततः परं वयं क्रमशः एतेषां बिन्दूनां व्यावहारिकम् अर्थं ज्ञास्यामः । अत्र अस्माकम् उद्देश्यं कस्यचित् अपि सर्वकारस्य लोकतान्त्रिकसत्तायाः न्यूनतमविशेषतानां चिह्नीकरणम् अस्ति । अस्य अध्यायस्य पठनानन्तरं वयं लोकतान्त्रिकशासनस्य अलोकतान्त्रिकशासनस्य च मध्ये भेदं कर्तुं शक्नुमः । अध्यायस्य अन्ते वयम् अस्मात् न्यूनतमलक्ष्यात् अग्रे वर्धित्वा लोकतन्त्रस्य बृहत्तरपरिभाषां करिष्यामः ।

विगते अध्याये वयं ज्ञातवन्तः यत् समकालिके विश्वे लोकतन्त्रम् एव सर्वाधिका लोकप्रिया शासनपद्धतिः अस्ति । परन्तु एवं किमर्थम् अस्ति ? के विषयाः एतद् अन्याभ्यः व्यवस्थाभ्यः समीचीनतरं कुर्वन्ति ? किम् एतद् एव शासनस्य सर्वोत्तमा व्यवस्था अस्ति ? एतेषां प्रश्नानां विषये चर्चा वयम् अस्य अध्यायस्य परवर्तिभागे करिष्यामः ।

२.१ लोकतन्त्रं किम् अस्ति ?

विगते अध्याये वयं विश्वस्य अनेकभागानाम् अनेकानि विवरणानि पठितवन्तः। एतेषु विवरणेषु वयम् अनेकशासनव्यवस्थानां संघटनानां च विषये चर्चा कृतवन्तः। एतेषु काश्चन शासनव्यवस्थाः अस्माभिः लोकतन्त्रम् इति उच्यन्ते। अन्याः अलोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थाः इति उच्यन्ते। किं वयं यान् देशान् लोकतान्त्रिकान् वदामः तेषां सर्वेषां देशानां सर्वकाराणां विषये कमपि एकं महान्तं विषयं स्मर्तुं शक्नुवन्ति।

- पिनोशे इत्यस्य शासनात् पूर्ववर्ति पश्चाद्वर्ति च चिलेशासनम्
- साम्यवादिशासनव्यवस्थायाः समाप्तेः अनन्तरं पोलैण्डदेशः
- एनक्रूमा इत्यस्य शासनस्य

आरम्भिककालस्य घाना

एतेषु सर्वेषु शासनेषु कः विषयः समानः अस्ति ? वयम् एतान् लोकतान्त्रिकशासनं किमर्थं वदामः ? पिनोशेकालस्य चिलेदेशः साम्यवादिशासनव्यवस्थायाः पोलैण्डदेशः अथ च घानायाम् एनक्रूमा इत्यस्य पश्चाद्वर्ती शासनकालः इति एतेषां मध्ये कः भेदः अस्ति ? एतेषां शासनानाम् एवं च म्यांमारस्य सैनिकशासनस्य मध्ये काः काः समानताः सन्ति ? वयम् एतान् सर्वकारान् अलोकतान्त्रिकान् किमर्थं वदामः ? एतेषां तथ्यानाम् आधारेण सर्वकारस्य काश्चन सामान्यविशेषताः लिखन्तु।

■ लोकतान्त्रिकशासनानि

■ अलोकतान्त्रिकशासनानि

एतादृश्यः वार्ताः वार्तापत्रेषु प्रायः प्रकाशिताः भवन्ति। किम् एतासु सर्वासु लोकतन्त्रम् इति शब्दस्य प्रयोगः समानार्थेषु भवति ?

परिभाषायाः आवश्यकता किमर्थम् ?

अग्रे सरणात् पूर्वम् आगच्छन्तु सर्वप्रथमं मेरीनामिकायाः छात्रायाः आपत्तेः विषये अवधानं कुर्याम । तस्यै लोकतन्त्रस्य परिभाषणस्य अयं विधिः न रोचते । सा कांश्चन प्रश्नान् प्रष्टुम् इच्छति । तस्याः अध्यापिका मेटिल्डालिङ्गदोहः यदा तस्याः प्रश्नानाम् उत्तराणि दातुम् आरब्धवती तदा कक्षायाः अन्याः छात्राः अपि अस्यां चर्चायां प्रतिभागं कर्तुम् आरब्धवत्यः ।

मेरी - महोदये ! मह्यम् अयं विधिः न रोचते । एकः अध्यायः तु कथानां लोकतान्त्रिकव्यवस्थानां च चर्चायां व्यतीतः एवं च अधुना वयं लोकतन्त्रस्य अर्थं ज्ञातुं प्रयासं कुर्वन्तः स्मः । मम कथनस्य अभिप्रायः अस्ति यत् एतत् कार्यम् अस्माभिः पूर्वं करणीयम् आसीत् । पूर्वतनस्य अध्यायस्य अध्ययनम् अधुना करणीयम् आसीत् । किम् एवं समीचीनं न अभविष्यत् ?

लिङ्गदोहमहोदया - तव वचनानिसार्थकानि /प्रभावशालीनि सन्ति । परन्तु किम् अस्माभिः अस्माकं सामान्यजीवने अपि एवम् एव न क्रियते? किं वयं लेखनी-वृष्टि-प्रेमसदृशशब्दानाम् उपयोगात् पूर्वम् एतेषां परिभाषां स्पष्टीकर्तुम् आवश्यकं मन्यामहे ? तावत् चिन्तयतु किम् अस्माकं पार्श्वे एतेषां शब्दानां स्पष्टा सर्वमान्या च परिभाषा अस्ति ? शब्दानाम् उपयोगं कृत्वा एव वयं तेषाम् अर्थं जानीमः ।

मेरी - तर्हि परिभाषायाः आवश्यकता एव किमर्थम् अस्ति ?

लिङ्गदोहमहोदया - अस्माकं कृते परिभाषायाः आवश्यकता तदा एव भवति यदा वयं कस्यचित् शब्दस्य उपयोगसमये समस्याम् अनुभवामः । वृष्टेः परिभाषायाः आवश्यकता तदैव भवति यदा शीकरवर्षः एवं च मेघस्फोटनम् एति एवम्प्रकारकाणां स्थितेः सामान्यवृष्टेः च मध्ये भेदः करणीयः भवति । लोकतन्त्रविषये अपि एतद् एव तथ्यं प्रसक्तं भवति । अस्य कृते अपि स्पष्टा परिभाषा आवश्यकी अस्ति यतो हि जनाः अस्य शब्दस्य प्रयोगं पृथक्-पृथक् अर्थानां कृते कुर्वन्ति । बहवः भिन्नप्रकारकाः सर्वकाराः अपि स्वं लोकतान्त्रिकम् इति कथयन्ति ।

रिबियाङ्गः - परन्तु वयं परिभाषाणां निर्माणं कुर्याम इति आवश्यकम् एव किमर्थम् अस्ति ? एकदा भवती अस्मान् अब्राहमलिङ्कनस्य किञ्चन सामान्यवाक्यं “जनानां कृते जनानाम् अथ च जनानां द्वारा प्रवर्तिता शासनव्यवस्था एव लोकतन्त्रम् अस्ति” इति श्रावितवती । मेघालये वयं स्वस्मिन् शासनं कुर्वन्तः स्मः । एतत् सर्वैः जनैः मन्यते अपि । अस्माकं द्वारा अस्मिन् परिवर्तनस्य आवश्यकता का अस्ति ?

लिङ्गदोहमहोदया - अहम् एतत् न वदामि यत् अस्मिन् परिवर्तनस्य आवश्यकता अस्ति । मह्यम् अपि इयं परिभाषा अत्यधिकं रोचते । यावत्पर्यन्तम् अस्मिन् प्रकरणे वयं स्वयं विचारं न करिष्यामः तावत्पर्यन्तम् अयं निर्णयः कठिनः भविष्यति यत् लोकतन्त्रस्य इयम् एव सर्वोत्तमा परिभाषा अस्ति । केनचित् विख्यातेन जनेन अमुकविषये बहु किमपि समीचीनम् उक्तम् अस्ति अथवा सर्वे जनाः तं विषयं सम्यग्रूपेण स्वीकुर्वन्ति इति अस्मात् कारणात् एव अस्माभिः कोऽपि विषयः न स्वीकरणीयः इति ।

योलान्दा - महोदये ! किम् अहं किञ्चन वक्तुं शक्नोमि ? अस्माकं द्वारा कस्याश्चित् अपि परिभाषायाः अन्वेषणस्य आवश्यकता नास्ति । मया कुत्रचित् पठितम् अस्ति यत् डेमोक्रेसी इति शब्दः डेमोक्रेसिया इति यूनानभाषीयशब्दात् व्युत्पन्नः अस्ति । यूनानभाषायां डेमोस इति शब्दस्य अर्थः अस्ति जनः इति एवं च क्रेसिया इति शब्दस्य अर्थः अस्ति शासनम् इति । अनेन प्रकारेण डेमोक्रेसी अर्थात् लोकतन्त्रस्य अर्थः अस्ति जनानां शासनम् इति । एतद् एव समीचीनः अर्थः अस्ति । तर्हि परिभाषायाः का आवश्यकता अस्ति ?

लिङ्गदोहमहोदया - अस्मिन् प्रश्ने विचारणस्य अयम् अपि बहुपयोगी विधिः अस्ति । परन्तु अहम् एतावत् कथयामि यत् केवलं शब्दस्य व्युत्पत्तिमाध्यमेन तस्य शब्दस्य परिभाषाकरणं सर्वस्मिन् समये उपयोगि न भवति । शब्दस्य अर्थः सदैव स्वमूलेन संयुक्तः अथवा सम्बद्धः न भवति । समयेन प्रयोगेण च सह तस्य अर्थः परिवर्तते अपि । उदाहरणार्थं कम्प्यूटर इति शब्दं स्वीकुर्वन्तु । अयं शब्दः कम्प्यूटिंग इति शब्दात् नाशब्दात् निर्मितः अस्ति । कठिनगणनानां सरलतया कर्तुं निर्मितं यन्त्रं कम्प्यूटर इति कथ्यते स्म । वस्तुतः एतानि यन्त्राणि बहुशक्तिशालीनि गणकानि (कैलकुलेटरस्) आसन् । परन्तु अद्य कदाचित् हि कश्चन अस्मिन् अर्थे कम्प्यूटर इति शब्दस्य प्रयोगं करोति । अधुना तु अस्य शब्दस्य प्रयोगः पठनं लेखनम् आरेखणं संगीतनिर्माणं संगीतश्रवणम् अपि च चलचित्रदर्शनम् इति एतेषां कार्याणां कृते भवति । शब्दाः तथैव तिष्ठन्ति परन्तु समयेन सह तेषाम् अर्थः परिवर्तितुं शक्नोति । एतादृश्यां स्थितौ केवलं शब्दानां मूलार्थेषु एव विश्वासः बहुपयोगी न भवति ।

मेरी - महोदये ! भवत्याः कथनस्य अभिप्रायः अयम् अस्ति यत् अस्मिन् विषये स्वयं विचारणस्य कोऽपि संक्षिप्तमार्गः नास्ति । अस्माभिः अस्य अर्थस्य विषये अवधानं करणीयम् एव भविष्यति अपि च अस्य परिभाषा रचनीया भविष्यति इति ।

लिङ्गदोहमहोदया - नितरां साधु । अतः आगच्छन्तु
अधुना एतत् कार्यं सम्पादयेम एव ।

मया तु इदम् अपि श्रुतम् अस्ति
यत् लोकतन्त्रम् इति काचित्
एतादृशी व्यवस्था अस्ति यत्र
लोके तन्त्रं प्रभावि भवति ।
एतस्मिन् विषये भवतां किं
चिन्तनम् अस्ति ?

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्तां च

आगच्छन्तु लिङ्गदोहमहोदयायाः विषयं गम्भीरतया स्वीकुर्याम
एवं च वृष्टिप्रेमसदृशानां सदा प्रयुज्यमानानां साधारणशब्दानां
यथोचितं परिभाषाः लेखितुं प्रयासं कुर्याम इति । यथा किं
लेखन्याः काचित् एतादृशी स्पष्टा परिभाषा अस्ति यया सा
पेंसिल-ब्रुश-हाइलाइटर-मार्करेभ्यः पृथक् क्रियते ?

- अस्मात् प्रयोगात् भवन्तः किं शिक्षितवन्तः ?
- लोकतन्त्रस्य अर्थम् अवगन्तुम् अयम् अनुभवः अस्मान्
किं किं शिक्षितवान् ?

काचित् सरला परिभाषा

आगच्छन्तु, तस्याः चर्चायाः विषये पुनः अवधानं
कुर्याम या आत्मानं लोकतान्त्रिकरूपेण भाषमाणानां
सर्वकाराणां मध्ये विद्यमानाभिः समानताभिः
असमानताभिः च सम्बद्धा आसीत् । विगते अध्याये
अस्माभिः सर्वासां लोकतान्त्रिकव्यवस्थानाम्
अभिज्ञानाय कस्यचित् बहुसरलमापकस्य अभिज्ञानं
कृतम् आसीत् । सः मापकः आसीत् जनानां पार्श्वे
स्वीयसर्वकारचयनस्य अधिकारः इति । अतः
वयं कयाचित् सरलया परिभाषया आरम्भं कर्तुं
शक्नुमः । **लोकतन्त्रं शासनस्य किञ्चन तादृशं
रूपम् अस्ति यस्मिन् शासकानां चयनं जनाः
कुर्वन्ति ।**

अयं कश्चन उपयोगी आरम्भः
अस्ति । इयं परिभाषा बहुस्पष्टरीत्या
लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थानाम् अथ च
अलोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थानां मध्ये भेदं

करोति । म्यांमारस्य सैनिकशासकानां चयनं जनैः
न कृतम् अस्ति । येषां जनानां सेनायां नियन्त्रणम्
आसीत् ते देशस्य शासकाः अभवन् । शासकस्य
निर्णयेषु जनानां कापि सहभागिता नास्ति ।
पिनोशेसदृशानां शासकानां चयनं जनाः न कुर्वन्ति ।
अयम् एव विषयः राजकीयजनानां विषये अपि प्रसक्तः
भवित । नेपालस्य राजभिः एवं च अरबदेशस्य
शाहजनैः शासकानां चयनं न कृतम् अस्ति । अपि तु
राजकुटुम्बे जन्म लब्धम् इति हेतोः ते एतम् अधिकारं
प्राप्तवन्तः ।

परन्तु इयं सरलपरिभाषा पूर्णा अथवा
पर्याप्ता नास्ति । अनया वयम् एतत् अवगच्छामः यत्
लोकतन्त्रस्य अर्थः जनानां शासनम् इति अस्ति । परन्तु
अस्याः परिभाषायाः प्रयोगं यदि वयं विना विचारं
कुर्मः तर्हि तेषां सर्वेषां शासनानां लोकतन्त्रपदेन
व्यवहारः करणीयः भविष्यति यैः निर्वाचनानि
कार्यन्ते एवं च वयम् उचितपरिणामान् लब्धुं न
शक्यामः । यथा वयं चतुर्थे अध्याये द्रक्ष्यामः यत्
समकालिकविश्वस्य प्रत्येकं सर्वकारः लोकतान्त्रिकः
अथवा अलोकतान्त्रिकः भवतु सः इच्छति यत्
तस्य लोकतान्त्रिकपदेन व्यवहारः भवेत् इति । अतः
अस्माभिः वास्तविकस्य लोकतान्त्रिकशासनस्य
अथ च मिथ्या लोकतान्त्रिकशासनस्य मध्ये
अवधानपूर्वकं भेदः करणीयः भविष्यति । एतत्
कार्यं वयं तदैव कर्तुं शक्यामः यदा वयम् अस्याः
परिभाषायाः एकैकं शब्दम् अवधानपूर्वकम्
अवगमिष्यामः एवं च लोकतान्त्रिकशासनस्य
विशेषताः ज्ञास्यामः इति ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

रिबियाङ्गा विद्यालयात् गृहं गतवती एवं च सा लोकतन्त्रस्य विषये केषाञ्चन अन्येषां प्रसिद्धजनानां कथनानि
एकत्रीकृतवती । एतद्वारं सा एतासाम् उक्तीनां वक्तृणाम् अथवा लेखकानाम् उपयोगं न कृतवती । सा इच्छति यत् भवन्तः
अपि एतान् पठन्तु इति एवं च ज्ञापयन्तु यत् एताः उक्तयः कियत्यः शोभनाः उपयोगिन्यः च सन्ति ?

- लोकतन्त्रं प्रत्येकं जनाय स्वस्य शोषकः स्वयं भवितुम् अधिकारं ददाति ।
- लोकतन्त्रस्य अर्थः स्वीयाधिशासकानां चयनं परन्तु तेषां मुखात् अस्माकम् अनुकूलानां वार्तानां श्रवणानन्तरम् इति ।
- व्यक्तेः न्यायप्रियता लोकतन्त्रं सम्भवं करोति परन्तु अन्यायं प्रति व्यक्तेः अभिरुचिः लोकतन्त्रम् आवश्यकं करोति ।
- लोकतन्त्रं शासनस्य एतादृशः विधिः अस्ति यः सुनिश्चितं करोति यत् वयं यादृशशासनस्य कृते योग्याः स्मः तादृशं
शासनम् एव अस्मासु शासनं कुर्यात् इति ।
- लोकतन्त्रस्य सर्वे दोषाः अतोऽपि अधिकं लोकतन्त्रेण एव दूरीकर्तुं शक्यन्ते ।

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

इराके अमेरिकायाः
अन्यवैदेशिकशक्तीनां च
उपस्थितौ जातनिर्वाचनकाले
इदं व्यङ्ग्यचित्रं रचितम्
आसीत् । अनेन
व्यङ्ग्यचित्रेण किं सूच्यते ?
अत्र डेमोक्रेसी इति इत्थं
किमर्थं लिखितम् अस्ति ?

© स्टेफन पेर, थाईलैंड, केगल कार्टून्स

२.२ लोकतन्त्रस्य विशेषताः

लोकतन्त्रं शासनस्य किञ्चन तादृशं रूपम्
अस्ति यस्मिन् जनता शासकानां चयनं
करोति इति अनया सरलपरिभाषया वयं प्रारम्भं
कृतवन्तः । अनया अनेके प्रश्नाः उदयन्ति ।

- अस्याः परिभाषायाः अनुसारं शासकः कः
अस्ति ?
कस्यचिद् अपि शासनस्य लोकतान्त्रिकशब्देन
व्यवहारः भवेत् इति एतदर्थं तस्य केषाम्
अधिकारिणां चयनम् आवश्यकम् अस्ति ।
लोकतन्त्रे ते के निर्णयाः सन्ति यान् अचिताः
अधिकारिणः अपि स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति ?
- कीदृशानि निर्वाचनानि
लोकतान्त्रिकनिर्वाचनानि कथ्यन्ते ? कस्यचित्
निर्वाचनस्य लोकतान्त्रिकपदेन व्यवहारः
भवेत् इति एतदर्थं केषाम् अनुबन्धानां पूर्तिः
आवश्यकी अस्ति ?
- के जनाः शासकानां चयनं कर्तुं शक्नुवन्ति
अथवा केषां स्वयं शासकत्वेन चयनं कर्तुं
शक्यते ? किम् अस्मिन् प्रत्येकं नागरिकस्य

समानाधिकारेण सहभागिता आवश्यकी
अस्ति ? किं कापि लोकतान्त्रिकव्यवस्था
स्वस्य कांश्चन नागरिकान् अस्मात् अधिकारात्
वञ्चयितुं शक्नोति ?

- सर्वकारस्य कीदृशं स्वरूपं लोकतान्त्रिकं
कथयिष्यते ? किं चिताः शासकाः लोकतन्त्रे
स्वेच्छया सर्वं कर्तुं शक्नुवन्ति अथवा
लोकतान्त्रिकसर्वकारस्य कृते कासुचित्
मर्यादासु स्थित्वा कार्यं कर्तुम् अनिवार्यम्
अस्ति ? किं लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थाभिः
नागरिकाणां केषाञ्चन अधिकाराणाम् आदरः
करणीयः ?

आगच्छन्तु कैश्चित् उदाहरणैः सह
एतेषां सर्वेषां विषये विचारं कुर्याम ।

प्रमुखनिर्णयाः निर्वाचितनेतृणां हस्ते

पाकिस्ताने जनरल परवेजमुशर्रफ़ः 1999 तमस्य
वर्षस्य अक्तूबरमासे सैनिकशासनोत्पाटनस्य
नेतृत्वम् अकरोत् । तेन लोकतान्त्रिकरीत्या चितः

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

सीरिया इति पश्चिमेशियायाः कश्चित् लघुदेशः अस्ति । शासक-वाथ-पार्टी इत्यस्मै तथा च तस्य केभ्यश्चित् सहयोगिदलेभ्यः एव देशे राजनैतिक-गतिविधीनाम् अनुमतिः अस्ति । किम् एतत् व्यङ्ग्यचित्रं चीने मैक्सिकोदेशे चापि प्रवर्तितुं शक्नोति ? लोकतन्त्रमस्तके पत्रनिर्मितमुकुटस्य किं महत्त्वम् अस्ति ?

© एमदरुज्जान, जार्डन, केगल कार्टून्स ।

सर्वकारः उत्पाटितः अपि च आत्मानं देशस्य मुख्यकार्यकारिणं घोषितवान् । अनन्तरं सः आत्मानं देशस्य राष्ट्रपतित्वेन घोषितवान् एवं च २००२तमे वर्षे कञ्चन जनमतसंग्रहं कारयित्वा स्वीयकार्यकालस्य पञ्चवर्षाणाम् अवधिं यावत् वर्धनं कारितवान् । पाकिस्तानजनसंचारैः मानवाधिकारसंघटनैः अपि च लोकतन्त्राय कार्यं कुर्वद्भिः जनैः आरोपः कृतः यत् जनमतसंग्रहः वञ्चनम् अस्ति अपि च अस्मिन् महता प्रमाणेन भ्रष्टाचाराः कृताः सन्ति । २००२ तमस्य वर्षस्य अगस्तमासे तेन लीगलफ्रेमवर्क आर्डर इति अस्य माध्यमेन पाकिस्तानस्य संविधानं परिवर्तितम् । अस्य आदेशस्य अनुसारं राष्ट्रपतिः राष्ट्रियाः एवं च प्रान्तीयाः समितीः समापयितुम् अर्हति । मन्त्रिपरिषदः कार्यजातेषु काचित् राष्ट्रियसुरक्षापरिषद् परिवीक्षणं करोति यस्याः अधिकतरसदस्याः सैनिकाधिकारिणः सन्ति । यदा एतद् विधेयकं पारितं भवति तदा राष्ट्रिय-प्रान्तीयसमितीनां कृते निर्वाचनानि

कारितानि । अनेन प्रकारेण पाकिस्ताने निर्वाचनानि अपि अभवन् । निर्वाचितेभ्यः प्रतिनिधिभ्यः केचन अधिकाराः अपि प्राप्ताः परन्तु सर्वोच्चसत्ता सेनायाः अधिकारिणाम् अथ च जनरलमुशर्रफस्य पार्श्वे अस्ति ।

स्पष्टम् अस्ति यत् जनरलमुशर्रफेण शासितं पाकिस्तानं लोकतन्त्रं न कथयितुं शक्यते इति अस्य अनेकानि प्रबलकारणानि सन्ति । परन्तु अत्र केवलम् एकं कारणम् एव चर्चयामः । किं वयं वक्तुं शक्नुमः यत् पाकिस्तानस्य जनैः स्वीयशासकानां निर्वाचनं कृतम् अस्ति ? वयम् एवं न वक्तुं शक्नुमः । जनैः राष्ट्रियप्रान्तीयसमितीनां कृते स्वीयप्रतिनिधीनां चयनं कृतम् अस्ति । परन्तु चिताः प्रतिनिधयः वास्तविकशासकाः न सन्ति । ते अन्तिमनिर्णयं न कर्तुं शक्नुवन्ति । अन्तिमः निर्णयः सेनायाः अधिकारिणाम् एवं च जनरलमुशर्रफस्य अधिकारे अस्ति ये जनताद्वारा न चिताः सन्ति । एवम् अनेकासु अधिनायकशासनव्यवस्थासु

एवं च राजकीयशासनव्यवस्थासु भवति । तत्र औपचारिकरूपेण संसद् एवं च सर्वकारः तु भवति परन्तु वास्तविकसत्ता तेषां जनानां हस्ते भवति येषां चयनं जनता न करोति । विगते अध्याये वयं पोलैण्डदेशस्य साम्यवादिशासनस्य समये सोवियतसंघस्य एवं च समकालिके इराकदेशे अमेरिकादेशस्य भूमिकायाः विषये पठितवन्तः । एतादृशेषु प्रकरणेषु वास्तविकसत्ता वैदेशिकशक्तीनां हस्ते भवति न हि चितानां प्रतिनिधीनां हस्ते । एतत् जनानां शासनं न कथयितुं शक्यते ।

अनेन वयं लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थायाः प्रथमविशेषतां प्राप्नुमः । लोकतन्त्रे अन्तिमनिर्णयस्वीकरणस्य शक्तिः जनानां द्वारा चितानां प्रतिनिधीनां पार्श्वे एव भवेत् इति ।

स्वतन्त्रः एवं च निष्पक्षनिर्वाचनद्वन्द्वः

चीनदेशस्य संसद् कवांगुओ रेममिन दाइवियाओ दाहुई (राष्ट्रियजनसंसद्) इति कथ्यते । चीनस्य संसत्कृते प्रत्येकं पञ्चानां वर्षाणाम् अनन्तरं नियमितरूपेण निर्वाचनानि भवन्ति । देशस्य राष्ट्रपतेः नियुक्तिं कर्तुम् इयं संसद् अधिकृता अस्ति । अस्यां समस्तचीनस्य प्रायः सहस्रत्रयं (३०००) सदस्याः भवन्ति । केषाञ्चन सदस्यानां चयनं सेना अपि करोति । निर्वाचनात् पूर्वं सर्वैः प्रत्याशिभिः चीनस्य साम्यवादिदलात् अनुमतिः स्वीकरणीया भवति । २००२-०३ईस्वीयवर्षयोः जातेषु निर्वाचनेषु केवलं साम्यवादिदलाय एवं च तेन सम्बद्धानां केषाञ्चन लघुदलानां सदस्येभ्यः एव निर्वाचने प्रतिभागं कर्तुम् अनुमतिः प्राप्ता । सर्वकारः सदा साम्यवादिदलस्य एव भवति ।

१९३ तमे वर्षे स्वतन्त्रतायाः अनन्तरं मैक्सिकोमध्ये प्रत्येकं षण्णां वर्षाणाम् अनन्तरं राष्ट्रपतेः चयनाय निर्वाचनानि कार्यन्ते । देशे कदापि सैन्यशासनम् अथवा अधिनायकशासनं न आगतम् । परन्तु २०००ईस्वीयवर्षपर्यन्तं प्रत्येकस्मिन् निर्वाचने पीआरआई (इंस्टीट्यूशनल

रिवोल्यूशनरी) इति नामकं दलम् एव विजयं प्राप्नोति स्म । विपक्षिदलानि निर्वाचने प्रतिभागं कुर्वन्ति स्म परन्तु तैः कदापि विजयः न लभ्यते स्म । निर्वाचने विभिन्नोपायैः येन केनापि प्रकारेण विजयप्राप्त्यर्थं पीआरआई इति दलं कुख्यातम् आसीत् । सर्वकारिकार्यालयेषु कार्याणि कुर्वन्निः जनैः दलस्य उपवेशनेषु अनिवार्यतया गमनीयं भवति स्म । सर्वकारिविद्यालयानाम् अध्यापकाः स्वच्छात्राणां मातापितृन् पीआरआई इति दलाय मतदानं कर्तुं वदन्ति स्म । जनसंचारमाध्यमानि लानाम् आलोचनाम् अतिरिच्य तेषां गतिविधीनाम् उपेक्षाम् एव कुर्वन्ति स्म । अनेकवारम् अन्तिमक्षणेषु मतदानकेन्द्राणि एकस्मात् स्थानात् अपसार्य अपरस्मिन् स्थाने स्थाप्यन्ते स्म यस्मात् कारणात् अनेके जनाः मतदानं कर्तुं विफलीभवन्ति स्म । पीआरआई इति दलं स्वीयप्रत्याशिनां निर्वाचनाभियाने प्रचुरधनं व्ययीकरोति स्म ।

किं वयम् उपरि वर्णितेषु निर्वाचनेषु एतद् उदाहरणं पश्यामः यत् जनां स्वीयशासकानां चयनं कृतवन्तः ? एतेषाम् उदाहरणानां पठनानन्तरं तु एतद् एव प्रतिभाति यत् वयम् एवं न वक्तुं शक्नुमः । अत्र अनेकाः समस्याः सन्ति । चीनदेशे

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

इदं व्यङ्ग्यचित्रं लातिनी-अमेरिकायाः सन्दर्भे रचितम् आसीत् । किं भवन्तः अनुभवन्ति यत् इदं पाकिस्तानसन्दर्भे अपि सन्देशं प्रयच्छति ? केषाञ्चित् अन्यदेशानां विषये अपि चिन्तयन्तु यान् अभिलक्ष्य अपि एतत् प्रवर्तितुं शक्नोति । किम् एतादृशं नैकधा अस्माकं देशे अपि भवति ?

न जाने कान् कान् सन्दर्भान् उद्दिश्य चर्चा जायते , किं लोकतन्त्रेणाभिप्रायः सर्वकारैः शासकैः चैव अस्ति? किं वयं निजकक्ष्यायां लोकतान्त्रिकव्यवस्थाम् उद्दिश्य चर्चा कर्तुं शक्नुमः? किं वयं स्वीयकुटुम्बे लोकतन्त्रम् इति विषयम् आधारीकृत्य चर्चयितुं शक्नुमः? किं वयं कस्यचित् लोकतान्त्रिककुटुम्बस्य विषये वार्तालापं कर्तुं शक्नुमः ?

निर्वाचनेषु जनानां पुरतः कोऽपि वास्तविकः गम्भीरः च विकल्पः एव न भवति । जनैः शासकदलाय अथवा तस्य द्वारा स्वीकृतेभ्यः प्रत्याशिभ्यः एव मतदानं करणीयं भवति । एतद् मनोऽभीष्टं निर्वाचनम् अस्ति इति वयं वक्तुं शक्नुमः वा ? मैक्सिकोदेशस्य प्रसङ्गे एवं प्रतिभाति यत् यद्यपि कथने तु विकल्पः अस्ति तथापि वास्तविकतया तत्रत्यजनतायाः पार्श्वे कोऽपि अन्यः विकल्पः नास्ति इति । केनापि प्रकारेण तत्र शासकदलं पराजेतुं न शक्यते स्म किम्बहुना जनानाम् इच्छायां सत्याम् अपि न । तत्र सम्पन्नानि निर्वाचनानि निष्पक्षाणि न आसन् ।

अनेन प्रकारेण अधुना वयं लोकतन्त्रस्य स्वीयेन अवबोधेन सह एकाम् अन्यां विशेषताम् अथवा गुणं योजयितुं शक्नुमः । लोकतन्त्रस्य कृते केवलं निर्वाचनानाम् आयोजनम् एव पर्याप्तं नास्ति । निर्वाचने एकाधिकानां

वास्तविकराजनैतिकविकल्पानां मध्ये चयनस्य स्थितिः अपि भवेत् । जनानां पार्श्वे अयं विकल्पः भवेत् यत् ते इच्छेयुः चेत् शासकदलम् अपि राजसिंहासनात् अपसारयितुं शक्नुयुः इति । अनेन प्रकारेण सत्तारूढानां जनानां कृते जयपराजययोः समानाः अवसरः स्युः इति एतदर्थं लोकतन्त्रं निष्पक्षेषु एवं च स्वतन्त्रेषु निर्वाचनेषु आधारितं भवेत् । लोकतान्त्रिकनिर्वाचनानां विषये वयं चतुर्थे अध्याये अन्यान् अपि विषयान् ज्ञास्यामः ।

एका व्यक्तिः एकं मतम् एकं मूल्यम्

विगते अध्याये अस्माभिः पठितम् अस्ति यत् लोकतन्त्रस्य कृते जायमानः संघर्षः सार्वभौमवयस्कमताधिकारेण सह केन प्रकारेण सम्बद्धः आसीत् । अधुना अयं सिद्धान्तः प्रायः समस्ते विश्वे अङ्गीकृतः अस्ति । परन्तु एतादृशानि उदाहरणानि अपि न्यूनानि न सन्ति येषु जनाः मतदानस्य समानाधिकारात् वञ्चिताः सन्ति ।

- सऊदीअरबदेशे महिलानां कृते मतदानस्य अधिकारः नास्ति ।
- एस्टोनियाद्वारा स्वदेशे नागरिकतायाः नियमाः एवम्प्रकारेण निर्मिताः सन्ति यत् रूसदेशस्य अल्पसंख्यकसमाजाय मतदानाधिकारं प्राप्तुं काठिण्यं भवति ।
- फिज्याः निर्वाचनप्रणाल्यां तत्रत्यमूलवासिनां मतस्य महत्त्वं भारतीयमूलीयानां फिजीनागरिकाणां मतात् अधिकम् अस्ति ।

लोकतन्त्रं राजनैतिकसमानतायाः आधारभूतसिद्धान्तेषु आधारितम् अस्ति । अनेन प्रकारेण वयं लोकतन्त्रस्य तृतीयां विशेषतां जानीमः । लोकतन्त्रे प्रत्येकं वयस्कनागरिकस्य एकं मतं भवेत् एवं च प्रत्येकं मतस्य एकं समानं मूल्यं भवेत् इति । चतुर्थे अध्याये अस्मिन् विषये वयं विस्तरेण पठिष्यामः ।

इदं व्यङ्ग्यचित्रं लातिनी-अमेरिकायाः लोकतान्त्रिक-कार्यप्रणाल्याः सम्बद्धम् अस्ति । अत्र नाणकस्यूतानां कः अभिप्रायः अस्ति ? राजनीतौ स्यूतधारिणां महत्त्वविषये व्यङ्ग्यचित्रकाराः किम् अभिव्यञ्जयितुम् इच्छन्ति ? किम् एतत् व्यङ्ग्यचित्रं भारते अपि प्रवर्तयितुं शक्यते ।

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

इदं व्यङ्ग्यचित्रं सद्दामहुसैनस्य शासनोत्पाटनात् परं जातनिर्वाचनैः सम्बद्धम् अस्ति । सः कारागारनिबद्धः दर्शितः अस्ति । अत्र व्यङ्ग्यचित्रकारः किं दर्शयितुम् इच्छति ? एतस्य व्यङ्ग्यचित्रस्य सन्देशस्य अध्याये अध्याये आगतस्य प्रथमस्य व्यङ्ग्यचित्रेण च प्रदत्तसन्देशस्य मध्ये तुलनां कुर्वन्तु ।

विधेः शासनम् अधिकाराणां च आदरः

जिम्बाब्वेदेशः १९८०तमे वर्षे अल्पसंख्यकगौराणां शासनात् मुक्तः अभवत् । तस्य पश्चात् देशे जानुपीएफ इति दलस्य शासनम् अस्ति । अनेन दलेन देशस्य स्वतन्त्रतासंघर्षस्य नेतृत्वं कृतम् आसीत् । अस्य नेता राबर्टः मुगाबे स्वतन्त्रतायाः पश्चाद् एव शासनं कुर्वन् अस्ति । निर्वाचनानि नियमितरूपेण भवन्ति एवं च सदा जानुपीएफ इति दलम् एव विजयते । राष्ट्रपतिः मुगाबेः अल्पलोकप्रियः नास्ति परन्तु सः निर्वाचने अनुचितोपायान् अपि आश्रयति । स्वतन्त्रतानन्तरं तस्य सर्वकारेण अनेकवारं संविधाने परिवर्तनं विधाय राष्ट्रपतेः अधिकारेषु वृद्धिः कृता अस्ति एवं च तस्य उत्तरदायित्वं न्यूनं कृतम् अस्ति । विपक्षिदलानां कार्यकर्तारः बाध्यन्ते अपि च तेषां सभासु भ्रष्टता कार्यते । सर्वकारविरोधीनि प्रदर्शनानि एवं च आन्दोलनानि विधिविरुद्धानि घोषितानि सन्ति । एकः एतादृशः विधिः अपि अस्ति यः राष्ट्रपतेः आलोचनां सीमितां करोति ।

दूरदर्शनेषु आकाशवाणीषु च शासनस्य नियन्त्रणम् अस्ति । तत्र केवलं शासकदलस्य एव विचाराणां प्रसारणं भवति । वार्तापत्राणि स्वतन्त्राणि सन्ति परन्तु शासनस्य आलोचनां कुर्वन्तः पत्रकाराः पीड्यन्ते । सर्वकारेण केषाञ्चन एतादृशानां न्यायालयीयनिर्णयानां चिन्ता न कृता ये तस्य विरोधे भवन्ति स्म । तेन न्यायाधीशेषु नियन्त्रणम् अपि कृतम् ।

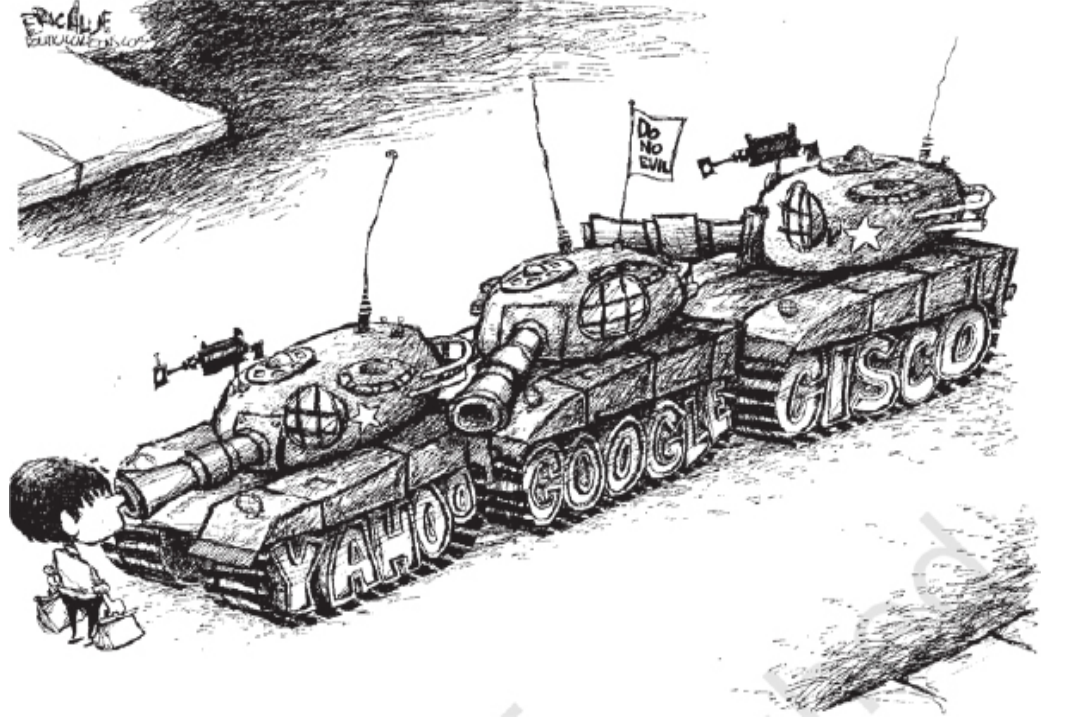
जिम्बाब्वेदेशस्य उदाहरणं बोधयति यत् शासकानां कृते पुनः पुनः जनादेशस्य प्राप्तिः लोकतन्त्रस्य काचित् आवश्यकता अस्ति । परन्तु एतावद् एव पर्याप्तं नास्ति । लोकप्रियाः नेतारः अपि अलोकतान्त्रिकाः भवितुं शक्नुवन्ति । लोकप्रियाः नेतारः अपि अधिनायकशासकाः भवितुं शक्नुवन्ति । यदि वयं लोकतन्त्रस्य परीक्षां कर्तुम् इच्छामः तर्हि निर्वाचनानि प्रति अवधानम् आवश्यकम् अस्ति । परन्तु तावत् एव आवश्यकम् अस्ति यत् निर्वाचनात् पूर्वतनीम् अथ च पश्चाद्वर्तिनीं स्थितीः प्रति अपि अवधानं क्रियेत । निर्वाचनात् पूर्वं सत्तादलस्य विरोधिसमूहानां कार्यजातं

किमर्थं जिम्बाब्वेदेशस्य चर्चा कुर्मः? अहं तु स्वदेशे एव एतादृशानां घटनानां वार्ता समाचारपत्रेषु प्रायः पठामि । किमर्थं वयम् एतासां चर्चां न कुर्मः ?

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

चीनसर्वकारः गूगल-याहू-सदृशेषु लोकप्रियजालपुटेषु प्रतिबन्धान् स्थापयित्वा अन्तर्जाले सूचनायाः मुक्तप्रवाहः अवरोधितः । एतेन व्यङ्ग्यचित्रेण एतस्मिन् विषये एव टिप्पणी कृता अस्ति । टैंक इत्यस्य शस्त्रविहीनस्य बालकस्य चित्रं पाठकं चीनस्य वर्तमानकालिकेतिहासस्य काञ्चित् विशालघटनां स्मारयति । सा घटना का आसीत् ? तस्याः विषये अन्यसूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु ।

समेत्य सर्वविधानां राजनैतिकगतिविधीनां कृते पर्याप्तस्थानं भवेत् । एतदर्थम् आवश्यकम् अस्ति यत् सर्वकारः नागरिकाणां केषाञ्चन आधारभूतानाम् अधिकाराणाम् आदरं कुर्यात् । चिन्तनस्य स्वमतप्रकटनस्य सार्वजनिकरूपेण स्वविचारप्रकाशनस्य संघटननिर्माणस्य विरोधकरणस्य एवं च अन्येषां राजनैतिकगतिविधीनाम् आयोजनस्य स्वतन्त्रता तेषां कृते भवेत् । विधेः समक्षं सर्वे समानाः भवेयुः । एतेषाम् अधिकाराणां रक्षा स्वतन्त्रन्यायपालिकया कर्तव्या । न्यायपालिकायाः आदेशस्य पालनं सर्वे कुर्युः । एतेषाम् अधिकाराणां विषये वयं विस्तरेण षष्ठे अध्याये पठिष्यामः ।

अनेन एव प्रकारेण केचन अन्ये उपबन्धाः सन्ति ये निर्वाचनानन्तरं सर्वकारस्य संचालनस्य नियमोपनियमानां प्रसङ्गे प्रसक्ताः भवन्ति । किमपि लोकतान्त्रिकशासनम् अस्मात् कारणात् स्वेच्छया आचरितुं न शक्नोति यत् तेन निर्वाचने विजयः प्राप्तः अस्ति । तेन अपि केषाञ्चन आधारभूतानां नियमानां पालनं करणीयं भवति । विशेषेण तेन अल्पमतेभ्यः समूहेभ्यः दत्तानां केषाञ्चन प्रत्याभूतानाम् आदरः करणीयः भवति । सर्वे प्रमुखनिर्णयाः विचारविमर्शानन्तरं स्वीकरणीयाः भवन्ति । प्रत्येकं पदाधिकारिणे

तेन पदेन सम्बद्धाः अधिकाराः उत्तरदायित्वानि च संविधानद्वारा दीयन्ते । एते सर्वे न केवलं जनतां प्रति उत्तरदायिनः सन्ति अपि तु अन्यान् स्वतन्त्रान् अधिकारिणः प्रति अपि उत्तरदायिनः भवन्ति । अस्मिन् विषये वयं विस्तरेण पञ्चमे अध्याये पठिष्यामः ।

अनेन प्रकारेण वयं लोकतन्त्रस्य चतुर्थीं अन्तिमां च विशेषतां रेखाङ्कितां कर्तुं शक्नुमः । कोऽपि लोकतान्त्रिकसर्वकारः सं वै ध ा नि क ा धि नि य मै : एवं च नागरिकाधिकारैः आलिखितलक्ष्मणरेखायाम् अन्तः एव कार्यं करोति ।

परिभाषाणां सारांशः

आगच्छन्तु एतावता कृतायाः चर्चायाः सारं पश्यामः । लोकतन्त्रं शासनस्य तद् रूपम् अस्ति यस्मिन् शासकानां चयनं जनाः कुर्वन्ति इति अनया सरलपरिभाषया वयं लोकतन्त्रस्य विषये चर्चाम् आरब्धवन्तः । वयं प्राप्तवन्तः यत् यावत् पर्यन्तम् अस्याः परिभाषायाः केचन प्रमुखशब्दाः अस्माकं कृते स्पष्टाः न भवन्ति तावत्पर्यन्तम् इयं परिभाषा पर्याप्ता न अस्ति । अनेकेषाम् उदाहरणानां माध्यमेन अस्माभिः शासनस्य एकविधिरूपेण

लोकतन्त्रस्य चतस्रः विशेषताः रेखाङ्किताः कृताः । एतासां चतसृणां विशेषतानाम् अनुसारं लोकतन्त्रं शासनस्य तद् रूपम् अस्ति यस्मिन्

- जनानां द्वारा चिताः शासकाः एव सर्वान् प्रमुखनिर्णयान् स्वीकुर्वन्ति ।
- निर्वाचनद्वारा जनानां कृते निष्पक्षाः अवसराः एवं च तावन्तः विकल्पाः उपलब्धाः भवन्ति यत् तैः

वर्तमानशासकानाम् अपि परिवर्तनं कर्तुं शक्यते ।

- एते विकल्पाः अवसराः च सर्वेभ्यः जनेभ्यः समानरूपेण उपलब्धाः भवेयुः ।
- अस्मिन् निर्वाचने निर्मितं शासनं संविधानद्वारा निश्चितानाम् अधिनियमानाम् एवं च नागरिकाधिकाराणां मर्यादां पालयत् कार्यं करोति ।

लोकतन्त्रस्य कार्याणाम् अथवा तस्य अनुपस्थितेः एतानि पञ्च उदाहरणानि पठन्तु । एतेषां मेलनं लोकतन्त्रस्य ताभिः प्रासङ्गिकविशेषताभिः सह कारयन्तु यासां चर्चा उपरि कृता अस्ति ।

उदाहरणानि	विशेषताः
भूटाननरेशेन घोषणा कृता अस्ति यत् भविष्ये सः चितैः प्रतिनिधिभिः दत्तान् परामर्शान् अनुसृत्य कार्यं करिष्यति ।	विधेः शासनम्
भारतात् गतेभ्यः अनेकेभ्यः तमिलश्रमिकेभ्यः श्रीलङ्कायां मतदानस्य अधिकारः न दत्तः ।	अधिकाराणां सम्मानः
नेपालनरेशेन राजनैतिकसमवायेषु प्रदर्शनेषु जनप्रचारेषु च रोधः प्रवर्तितः ।	एकः जनः एकं मतम् एकं मूल्यम्
भारतस्य सर्वोच्चन्यायालयेन बिहारविधानसभायाः भङ्गः असंवैधानिकत्वेन प्रख्यापितः ।	स्वतन्त्रनिष्पक्षनैर्वाचनिकः द्वन्द्वः
बाङ्गलादेशस्य राजनैतिकदलैः अस्मिन् विषये सहमतिः प्रकटिता यत् निर्वाचनसमये कस्यापि दलस्य सर्वकारः न भवेत् इति ।	चितानां नेतृणां द्वारा प्रमुखं निर्णयनम्

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

2.3 लोकतन्त्रम् एव किमर्थम् ?

लिङ्गदोहमहोदयायाः कक्षायां कश्चन संवादः प्रवृत्ता । एतावतः पाठनस्य अनन्तरं सा छात्रान् अपृच्छत् यत् किं तेभ्यः लोकतन्त्रम् शासनस्य सर्वोत्तमं स्वरूपं प्रतिभाति । अस्मिन् प्रश्ने सर्वे काञ्चन टिप्पणीम् अकुर्वन् ।

लोकतन्त्रस्य गुणेषु चर्चा

योलान्दा - वयं लोकतान्त्रिकदेशे निवासं कुर्मः । अस्माभिः गते अध्याये पठितं यत् अशेषविश्वे सर्वत्र जनाः लोकतन्त्रम् इच्छन्ति । येषु देशेषु पूर्वं लोकतान्त्रिकशासनप्रणाली न आसीत् तत्र अपि अधुना एतद् अङ्गीक्रियमाणम् अस्ति । सर्वैः महापुरुषैः लोकतन्त्रस्य विषये सुन्दरवक्तव्यानि उक्तानि सन्ति । किम् अनेन एव स्पष्टं न भवति यत् लोकतन्त्रं

सर्वोत्तमम् अस्ति । किम् अधुना अपि अस्मिन् वादस्य विवादस्य वा आवश्यकता अस्ति ।

तांगकिनी - परन्तु लिङ्गदोहमहोदया तु उक्तवती आसीत् यत् अस्माभिः कोऽपि विषयः अस्मात् हेतोः न अङ्गीकर्तव्यः यत् सर्वैः सः विषयः अङ्गीकृतः अस्ति । किम् एवं शक्यं नास्ति यत् अन्ये जनाः अनुचितपथेन गच्छन्तः स्युः ?

जेनी - आम्, अयम् अनुचितः एव मार्गः अस्ति । लोकतन्त्रेण अस्माकं देशाय किं योगदानं कृतम् ? सप्ततिवर्षेभ्यः लोकतन्त्रम् अस्ति तदापि देशे एतावदधिका निर्धनता अस्ति ।

रिबियाङ्ग - परन्तु लोकतन्त्रम् अस्मिन् किं कर्तुं शक्नोति ? किम् अस्माकं देशे लोकतन्त्रस्य कारणात् निर्धनता अस्ति अथवा लोकतन्त्रे सति अपि निर्धनता अस्ति ?

जेनी - भवतु नाम किमपि । अनेन कः प्रभावः भवति ? प्रकरणम् एतद् अस्ति यत् वयम् एतद् शासनस्य सर्वोत्तमरूपं न मनुं शक्यते । लोकतन्त्रस्य अर्थः अस्ति अराजकता अस्थिरता भ्रष्टाचारः प्रदर्शनं चेति । राजनेतारः परस्परम् एव कलहं कुर्वन्तः भवन्ति । देशस्य चिन्तां कोऽपि न करोति ।

पाइमेनः - तर्हि अस्य स्थाने का शासनप्रणाली भवेत् ? किम् आङ्ग्लशासनं पुनः आनेतव्यम् ? अथवा बहिर्भागतः कश्चन राजा शासनार्थम् आमन्त्रणीयः ?

रोजः - न ज्ञायते । परन्तु अहं मन्ये यत् देशस्य कृते कश्चन सुदृढः नेता आवश्यकः अस्ति । एतादृशः नेता यः निर्वाचनस्य संसदः च चिन्तां न करोति । एकस्य एव नेतुः पार्श्वे सर्वे अधिकाराः भवेयुः । देशस्य हिताय यत्किमपि आवश्यकं भवति तत् कर्तुं सः समर्थः भवेत् । केवलम् अनेन एव देशात् निर्धनतायाः भ्रष्टाचारस्य च उन्मूलनं भविष्यति ।

कश्चन पृष्ठतः उच्चैः अवदत् - एतद् एव अधिनायकत्वशासनम् उच्यते ।

दोयी - यदि सः जनः सत्तायाः उपयोगं केवलं स्वस्य कृते एवं च स्वीयकुटुम्बस्य कृते करोति तर्हि किं भविष्यति ? यदि सः स्वयं भ्रष्टः स्यात् तदा किम् ?

रोजः - अहं केवलं सत्यवादिनः गम्भीरस्य एवं च दृढमनस्कस्य नेतुः विषये भाषमाणा अस्मि ।

दोयी - एतद् उचितं नास्ति । भवती वास्तविकलोकतन्त्रस्य तुलनाम् आदर्शेन अधिनायकत्वशासनेन सह कुर्वती अस्ति । अस्माभिः आदर्शस्य तुलना आदर्शेन सह वास्तविकस्य तुलना वास्तविकेन सह करणीया इति । कृपया अधिनायकानां वास्तविकजीवनस्य विषये पठतु । ते सर्वाधिकभ्रष्टाः स्वार्थिनः क्रूराः च भवन्ति । वयं तेषां विषये सूचनाः न प्राप्नुमः इति भवति । महती समस्या तु इयम् अस्ति यत् भवद्भिः ते अपसारयितुम् अपि न शक्यन्ते ।

लिङ्गदोहमहोदया एतां चर्चा पूर्णमनसा शृण्वती आसीत् । अधुना तथा हस्तक्षेपः कृतः “भवन्तः सर्वे अस्मिन् वादविवादे दत्तचित्ताः भूत्वा संरताः आसन् एतद् दृष्ट्वा अहं प्रसन्नताम् अनुभूतवती । अहं न जानामि यत् कः उचितं वदति कः अनुचितं वदति इति । अस्य समाधानं तु भवद्भिः

करणीयम् । परन्तु अहं चिन्तितवती यत् भवन्तः मुक्तमस्तिष्केन चर्चां कुर्वन्तः आसन् । यदि कोऽपि भवतः रोद्धुं प्रयासम् अकरिष्यत् अथवा स्वमतप्रकटनाय भवद्भ्यः दण्डम् अदास्यत् तर्हि निश्चितरूपेण भवन्तः अन्यथा अमंस्यन्त । किं भवन्तः एवं तस्मिन् देशे कर्तुं शक्नुवन्ति यत्र लोकतन्त्रं न स्यात् ? किम् एतद् लोकतन्त्रस्य पक्षे कश्चन समीचीनः तर्कः अस्ति ?”

लोकतन्त्रस्य विरोधे तर्काः

अस्यां चर्चायां लोकतन्त्रस्य विरोधे ते अधिकतरतर्काः पुरतः आगताः सन्ति यान् वयं सामान्यतः शृणुमः । ते तर्काः एवम्प्रकारकाः सन्ति

- लोकतन्त्रे नेतारः परिवर्तमानाः भवन्ति । अनेन अस्थिरता उत्पद्यते ।
- लोकतन्त्रस्य अर्थः केवलं राजनैतिकसंघर्षः एवं च सत्तायाः क्रीडा अस्ति । अत्र नैतिकतायाः किमपि स्थानं न भवति ।
- लोकतान्त्रिकव्यवस्थायां बहुभिः जनैः सह विवादः चर्चा च करणीया भवति तेन प्रत्येकस्मिन् निर्णये विलम्बः भवति ।
- चिताः नेतारः जनानां हितानि जानन्ति एव न । परिणामतः अनुचिताः निर्णयाः भवन्ति ।
- लोकतन्त्रे नैर्वाचनिकसंघर्षः महत्त्वपूर्णः एवं च व्ययसाध्यः भवति । अतः अस्मिन् भ्रष्टाचारः भवति ।
- सामान्यजनाः न जानन्ति यत् तेषां कृते किं वस्तु उचितम् अस्ति किं वस्तु च अनुचितम् अस्ति अतः तैः कस्यापि विषयस्य निर्णयः न करणीयः इति ।

किं लोकतन्त्रस्य विरोधे अतोऽपि केचन विषयाः सन्ति ये भवतां मनसि सन्ति ? एतेषु कः तर्कः मुख्यरूपेण लोकतन्त्रे एव प्रसक्तः भवति ? एतेषु कः तर्कः कीदृशेनापि सर्वकारेण सत्तायाः दुरुपयोगप्रसङ्गे प्रसक्तः न भविष्यति ? एतेषु केन तर्केण भवन्तः सहमताः सन्ति ?

निश्चितरूपेण लोकतन्त्रं सर्वासां समस्यानां समाधानस्य ऐन्द्रजालिकयष्टिः नास्ति । लोकतन्त्रेण अस्माकं देशे अथवा विश्वस्य अन्येषु भागेषु अपि निर्धनता न दूरीकृता । सर्वकारस्य स्वरूपस्तरे लोकतन्त्रं केवलम् एतम् आधारभूतविषयं पश्यति यत् जनाः आत्मविषये स्वयं निर्णयं कुर्युः । अनेन अयं विषयः निश्चितः न भवति यत् तेषां सर्वे निर्णयाः उचिताः एव स्युः इति । जनाः त्रुटीः अपि कर्तुं शक्नुवन्ति । एतेषु निर्णयेषु जनानां सहभागिता क्रियते चेत् निर्णयेषु विलम्बः भवति । एतद् अपि उचितम् अस्ति यत् लोकतन्त्रे शीघ्रं शीघ्रं नेतृत्वं परिवर्तितं भवति । बहुधा महानिर्णयेषु सर्वकारस्य कार्यकुशलतायां च अपि अस्य दुष्प्रभावः भवति ।

एतैः तर्कैः एतद् प्रतिभाति यत् वयं लोकतन्त्रस्य यत् रूपं पश्यामः तत् शासनस्य आदर्शस्वरूपं न भवितुं शक्नोति । परन्तु वास्तविकजीवने अस्माकं पुरतः अयं प्रश्नः न भवति । तत्र प्रश्नः अयं भवति यत् अस्माकं पार्श्वे सर्वकारस्य स्वरूपाणां ये विकल्पाः उपलब्धाः सन्ति तेषु लोकतन्त्रं कस्माच्चिद् अपि अन्यस्मात् समीचीनतरम् अस्ति किम् ?

लोकतन्त्रस्य पक्षे तर्काः

चीनदेशे १९५८-१९६१तमे कालावधौ दुरापन्नं दुर्भिक्षं विश्वस्य इतिहासे ज्ञातेषु दुर्भिक्षेषु महाभयावहदुर्भिक्षम् आसीत् । अस्मिन् प्रायः त्रिकोटिजनाः दुर्भिक्षात् मृत्युं प्राप्ताः । तेषु दिवसेषु भारतस्य आर्थिकस्थितिः चीनदेशात् भद्रतरा न आसीत् । तथापि भारते चीनदेशसदृशी दुर्भिक्षस्थितिः न दुरापन्ना । अर्थशास्त्रिणः मन्यन्ते यत् एवम् उभयोः देशयोः शासनिकनीतीनां मध्ये विद्यमानात् भेदात् अभवत् । भारते

लोकतान्त्रिकव्यवस्था अस्ति इति कारणात् भारतशासनेन खाद्यसुरक्षायाः क्षेत्रे येन प्रकारेण कार्यकृतम् अस्ति तेन प्रकारेण कार्यकर्तुं चीनदेशेन आवश्यकता न अनुभूता । अर्थशास्त्रिणः एतद् अपि कथयन्ति यत् कस्मिंश्चिद् अपि स्वतन्त्रे एवं च लोकतान्त्रिके देशे कदापि महादुर्भिक्षं अपि च महता प्रमाणेन क्षुधृत्युः न अभवत् । यदि चीनदेशे अपि बहुदलीया नैर्वाचनिकी व्यवस्था अभविष्यत्, विपक्षिदलम् अभविष्यत् अपि च सर्वकारस्य आलोचनां कर्तुं क्षमः जनसंचारः अभविष्यत् तर्हि एतावन्तः अधिकाः जनाः क्षुधा न अमरिष्यन् ।

एतद् उदाहरणं लोकतन्त्रं सर्वश्रेष्ठशासनपद्धतित्वेन प्रमाणीकुर्वतीषु विशेषतासु काञ्चित् बहुस्पष्टतया पुरतः आनयति । जनानाम् आवश्यकतानुरूपम् आचरणप्रसङ्गे लोकतान्त्रिकशासनप्रणाली कस्याश्चिद् अन्यस्याः शासनप्रणाल्याः समीचीनतरा अस्ति । अलोकतान्त्रिकसर्वकाराः जनानाम् आवश्यकतासु अवधानं कर्तुम् अपि शक्नुवन्ति नापि । एतत् च सर्वं शासनप्रमुखाणाम् इच्छायाम् आश्रितं भविष्यति । यदि शासकाः किमपि कर्तुम् आवश्यकतां न अनुभवन्ति तर्हि

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

इदं व्यङ्ग्यचित्रं ब्राजीलस्य अस्ति यत् अधिनायकत्वस्य (तानाशाही) दीर्घकालिकम् अनुभवं दधाति । एतस्य शीर्षकम् अस्ति अधिनायकत्वस्य गुप्तपक्षः इति । एतस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे कः गुप्तपक्षः आविष्कृतः अस्ति ? किं प्रत्येकम् अपि अधिनायकत्वस्य कश्चन पक्षः गुप्तरूपेण स्यात् इति आवश्यकम् अस्ति ? प्रथमे अध्याये येषाम् अधिनायकानां वर्णनम् अस्ति तेषां विषये एतादृशीः सूचनाः सङ्कलयन्तु । यदि शक्यते चेत् अनेन सह नाइजीरियायाः सनी-अबाचायाः फिलीपींस इत्यस्य च फेर्डिनांड-मार्कोसस्य विषये अपि एतादृशीः सूचनाः सङ्कलयन्तु ।

तेषां कृते जनानाम् इच्छानुरूपं कार्यं कर्तुम् आवश्यकता नास्ति । परन्तु लोकतन्त्रे एतद् आवश्यकम् अस्ति यत् शासकाः सामान्यजनानाम् आवश्यकतासु झटिति अवधानं कुर्युः इति । **लोकतान्त्रिकशासनपद्धतिः अन्यपद्धतिभ्यः समीचीनतरा अस्ति यतो हि एतत् शासनस्य अधिकोत्तरदायित्वयुतं स्वरूपम् अस्ति ।**

अलोकतान्त्रिकसर्वकाराणां तुलनायां लोकतान्त्रिकसर्वकाराः समीचीनतरं निर्णयं कुर्वन्ति इत्यस्य अन्यम् एकं कारणम् अपि अस्ति । लोकतन्त्रस्य आधारः व्यापकचर्चाः वादविवादाः च सन्ति । लोकतान्त्रिकनिर्णयेषु सर्वदा अधिकाः जनाः सम्मिलिताः भवन्ति । चर्चा कृत्वा निर्णयाः भवन्ति । उपवेशनानि भवन्ति । यदि कस्मिंश्चित् प्रकरणे अनेके जनाः चिन्तनं कुर्वन्तः स्युः तर्हि तस्मिन् त्रुटीनां सम्भावना न्यूनातिन्यूनं भवति । अस्मिन् समयः प्रायः किञ्चिदधिकः अपेक्षितः भवति परन्तु महत्त्वपूर्णप्रकरणेषु अल्पसमयं स्वीकृत्य निर्णयनस्य लाभाः अपि सन्ति । अनेन उपनिर्णयानाम् अथवा उत्तरदायित्वशून्यनिर्णयानां स्वीकरणस्य सम्भावना न्यूनीभवति । अनेन प्रकारेण लोकतन्त्रं भद्रतरनिर्णयस्वीकरणस्य सम्भावनां वर्धयति ।

अनेन एव सम्बद्धः तृतीयः तर्कः अपि अस्ति । लोकतन्त्रं मतभेदानां संघर्षाणां च सम्भालनस्य विधिम् उपलब्धं कारयति । कस्मिंश्चित् अपि समाजे जनानां हितेषु विचारेषु च अन्तरः भवति । भारतसदृशे बहुसामाजिकविविधतायुते देशे एतादृशः अन्तरः इतोऽपि अधिकः भवति । पृथक्-पृथक् क्षेत्रे पृथक्-पृथक् समूहानां जनाः निवसन्ति । विभिन्नभाषाः वदन्ति । तेषां धार्मिकमान्यताः भिन्नाः भवन्ति । जातयः अपि भिन्नाः भवन्ति । जनाः विश्वं पृथक्-पृथक् दृष्ट्या

पश्यन्ति । तेषां रुचयः अपि भिन्नाः- भिन्नाः भवन्ति । एकस्य समूहस्य रुचिः अपरस्य समूहस्य रुच्या सह भिन्ना भवति । एतादृशसंघर्षस्य समाधानं कथं करिष्यामः ? अस्य समाधानं बलाधारेण कर्तुं शक्यते । यस्य समूहस्य पार्श्वे अधिका शक्तिः भविष्यति सः अपरान् पराभविष्यति अपि च दुर्बलसमूहेन एतद् अङ्गीकरणीयं भविष्यति । परन्तु अनेन अप्रसन्नता असंतोषः च उत्पत्स्यते । एतादृशस्थितौ विभिन्नसमूहाः अधिकसमयं यावत् युगपत् निवासं कर्तुं न शक्नुवन्ति । लोकतन्त्रम् अस्याः समस्यायाः एकमात्रं शान्तिपूर्णसमाधानम् उपलब्धं कारयति । लोकतन्त्रे कोऽपि स्थायी विजेता न भवति एवं च कोऽपि अस्थायिरूपेण पराजितः न भवति । अतः विभिन्नसमूहाः परस्परं शान्तिपूर्णरीत्या निवासं कर्तुं शक्नुवन्ति । भारतसदृशं विविधतापूर्णं देशं लोकतन्त्रम् एव एकीकरोति ।

समीचीनसर्वकारस्य एवं च सामाजिकजीवने प्रभावस्य दृष्ट्या एते त्रयः तर्काः लोकतन्त्रं बहु दृढीकुर्वन्ति । परन्तु लोकतन्त्रस्य पक्षे सुदृढतर्कः तेन निर्मीयमाणस्य सर्वकारस्य कार्यैः सम्बद्धं नास्ति । अयं तर्कः लोकतन्त्रस्य एवं च नागरिकाणां सम्बन्धस्य अस्ति । लोकतन्त्रे नागरिकाणां यत् सामर्थ्यं भवति तत् कस्याञ्चित् अन्यस्यां व्यवस्थायां न अस्ति । अस्यां व्यवस्थायाम् उत्तमनिर्णयस्वीकरणस्य एवं च उत्तरदायिसर्वकारचालनस्य न भवति चेदपि एतद् अन्येभ्यः समीचीनतरम् अस्ति । लोकतन्त्रं जनानां सम्मानं वर्धयति । लोकतन्त्रं राजनीतिकसमानतायाः सिद्धान्ते आधारितम् अस्ति । अत्र सर्वाधिकनिर्धनाय अशिक्षिताय चापि स एव अधिकारः प्राप्तः अस्ति यः अधिकारः धनिकाय शिक्षिताय च जनाय प्राप्तः

यदि भारतदेशः लोकतन्त्रं न अङ्गीकरिष्यत् तर्हि किम् अभविष्यत् ? किम् एतस्यां स्थितौ वयं राष्ट्ररूपेण स्थातुं शक्नुमः स्म ?

अस्ति । जनाः कस्यचित् शासकस्य प्रजाः न भूत्वा स्वयं स्वस्य शासकाः सन्ति । यदि ते त्रुटीः कुर्वन्ति तर्हि ते तदर्थम् उत्तरदायिनः भवन्ति ।

लोकतन्त्रस्य पक्षे अन्तिमः तर्कः अयम् अस्ति यत् लोकतान्त्रिकव्यवस्था अन्यव्यवस्थाभ्यः समीचीनतरा अस्ति यतो हि अस्यां वयं स्वीयां त्रुटिं परिष्कर्तुम् अवसरम् अपि प्राप्नुमः । यथा अस्माभिः उपरि दृष्टं यत् अस्य विषयस्य कापि निश्चितता नास्ति यत् लोकतन्त्रे कापि त्रुटिः न भवितुं शक्नोति । अस्मिन् प्रसङ्गे लोकतन्त्रस्य लाभः अयम् अस्ति यत् अस्मिन् चिरं समयं यावत् त्रुटयः गोपयितुं न शक्यन्ते । एतासु त्रुटिषु सार्वजनिकचर्चायाः अवसरः लोकतन्त्रे अस्ति । अपि च एतासु त्रुटिषु परिष्कारस्य अवसरः अपि विद्यते । अस्य अयम् अर्थः अस्ति यत् शासकसमूहः स्वीयनिर्णयं परिवर्तयेत् अथवा शासकसमूहः एव परिवर्तयितुं शक्यते ।

अलोकतान्त्रिकशासनेषु एवं न कर्तुं शक्यते । - आयान्तु, अधुना इमां चर्चां समापयेम । लोकतन्त्रम् अस्मभ्यं सर्वं दातुं न शक्नोति नैव च एतत् सर्वासां समस्यानां समाधानम् अस्ति । परन्तु एतत् स्पष्टरूपेण ताभ्यः अन्याभ्यः सर्वाभ्यः व्यवस्थाभ्यः समीचीनतरम् अस्ति यासां विषये अस्माकं ज्ञानम् अस्ति एवं च यासां विषये विश्वस्य जनानाम् अनुभवः अस्ति । एतत् प्रशस्तनिर्णयार्थं समीचीनम् अवसरम् उपलब्धं कारयति । अस्मिन् जनानाम् इच्छानां सम्मानस्य अधिकसम्भावना विद्यते । अस्मिन् विविधाः जनाः समीचीनतररीत्या युगपत् निवासं कर्तुम् अर्हन्ति । यदि लोकतन्त्रम् एतेषु कार्येषु किमपि कार्यं कर्तुं विफलीभवति तर्हि अपि अस्मिन् त्रुटिसंशोधनस्य सम्भावना अस्ति एवं च अस्मिन् सर्वे जनाः अधिकं सम्मानं प्राप्नुवन्ति । अस्मात् एव कारणात् लोकतन्त्रम् उत्तमा शासनव्यवस्था मन्यते ।

वयं मतदातारः अतीव रुष्टाः स्मः । वयम् अधुना न सहिष्यामः ।

एते लिबरल इति जनाः अतीव अहङ्कारिणः जाताः सन्ति ।

एतैः सर्वकारे अस्माकं विश्वासः एव हतः अस्ति ।

अस्माकं धनं बलात् परिहृतम् अस्ति ।

28 जूनमासे जायमाने निर्वाचने वयं एतदेव अर्थात् वयं पुनः तेषां जयं करिष्यामः यः कश्चित् कनेडियन इति सर्वोत्कृष्टरूपेण करोति ।

वयं पुनः तेषां जयं कारयिष्यामः ।

© कैम काडो, द ओटावा सिटिजन, कनाडा, केमल कार्टुन्स, 30 मई 2004

2004 तमे वर्षे यदा कनाडायाः संसदीयनिर्वाचनानि आसन् तस्मात् प्राक् इदं व्यङ्ग्यचित्रं प्रकाशितम् । अनेन व्यङ्ग्यचित्रकारसहितं सर्वेषां जनानां मतम् आसीत् यत् लिबरलपार्टी इत्येव पुनः एकदा निर्वाचने जयं प्राप्स्यति । परन्तु यदा परिणामाः आगताः तदा लिबरलपार्टी इति निर्वाचने पराजयं प्राप्नोत् । अनेन व्यङ्ग्यचित्रेण लोकतन्त्रस्य पक्षे उत विपक्षे तर्कः समुपस्थाप्यते ?

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

राजेशः मुजफ्फरः च कञ्चन लेखं पठितवन्तौ । अस्मिन् सूचितम् आसीत् यत् केनापि लोकतान्त्रिकदेशेन अपरेण लोकतान्त्रिकदेशेन सह कदापि युद्धं न कृतम् । युद्धं प्रायः तदैव भवति यदा न्यूनातिन्यूनम् एकस्मिन् देशे अलोकतान्त्रिकशासनं भवति । परन्तु लेखं पठित्वा राजेशः उक्तवान् यत् लोकतन्त्रस्य पक्षे अयं सम्यक् तर्कः नास्ति । एतत् केवलं संयोगात् जातं स्यात् । भविष्ये लोकतान्त्रिकदेशानां मध्ये अपि युद्धं भवितुं शक्नोति इति सम्भवम् अस्ति । मुजफ्फरः उक्तवान् यत् एवं केवलं संयोगः न भवितुम् अर्हति । लोकतन्त्रे येन प्रकारेण निर्णयाः स्वीक्रियन्ते तेन युद्धस्य सम्भावना बहुन्यूनायते ।

एतयोः द्वयोः विचारयोः भवन्तः कस्य विचारस्य समर्थनं कुर्वन्ति किमर्थं च ?

२.४ लोकतन्त्रस्य बृहत्तरः अर्थः

अस्मिन् अध्याये वयं लोकतन्त्रस्य विषये संक्षेपेण एवं च विवरणात्मकशैल्या चर्चा कृतवन्तः । वयं शासनस्य स्वरूपस्तरे लोकतन्त्रम् अवगतवन्तः । लोकतन्त्रस्य एतादृशी व्याख्या तासां न्यूनतमविशेषतानाम् अथवा तेषां गुणानां परिचयं कारयति याः लोकतन्त्रस्य आवश्यकताः सन्ति । अस्माकं समये लोकतन्त्रस्य सर्वसामान्यरूपम् अस्ति प्रतिनिधित्वयुतं लोकतन्त्रम् इति । वयं येषु देशेषु लोकतन्त्रस्य अस्तित्वविषये चर्चा कुर्मः तत्र सर्वे जनाः शासनं न चालयन्ति । सर्वेषां जनानां पक्षतः बहुमतस्वीकरणस्य अधिकारः भवति एवं च एतद् बहुमतम् अपि स्वयं शासनं न चालयति । बहुमतस्य शासनम् अपि चितानां प्रतिनिधीनां माध्यमेन भवति । एतद् आवश्यकं जायते यतो हि -

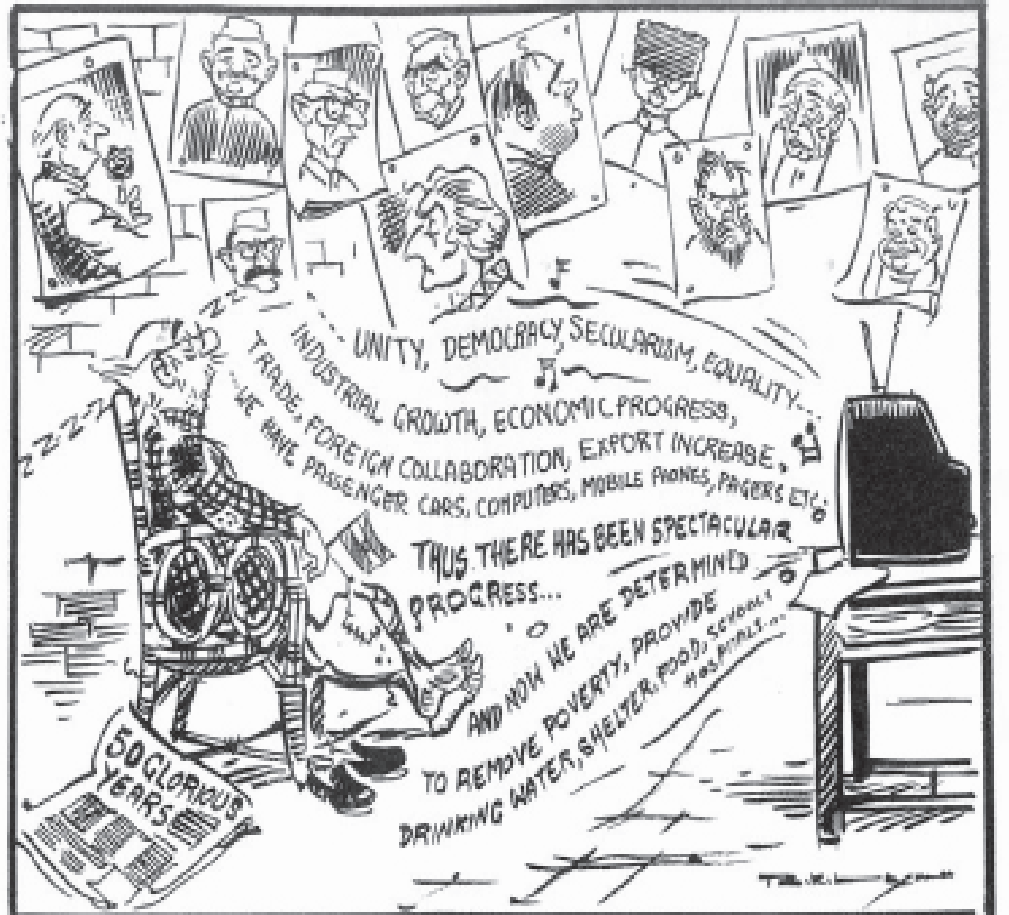
■ आधुनिकलोकतान्त्रिकां

शासनव्यवस्थायाम् एतावन्तः अधिकाः जनाः भवन्ति यत् सर्वस्मिन् प्रकरणे सर्वैः युगपत् उपविश्य निर्णयनं सम्भवं न भवति ।
■ एतत् सम्भवं भवति चेदपि प्रत्येकं नागरिकस्य पार्श्वे प्रत्येकस्मिन् निर्णये सम्मेलितुं समयः इच्छा अथवा योग्यता एवं च कौशलम् इति एतानि न भवन्ति ।

अत्र वयं लोकतन्त्रस्य स्पष्टं परन्तु न्यूनतमम् अवबोधं प्राप्नुमः। अनया स्पष्टतया वयं लोकतान्त्रिकशासनस्य एवं च अलोकतान्त्रिकशासनस्य मध्ये भेदं कर्तुं साहाय्यं प्राप्नुमः । परन्तु अनया वयं सामान्यलोकतन्त्रस्य अथ च श्रेष्ठलोकतन्त्रस्य मध्ये भेदीकरणस्य क्षमतां न प्राप्नुमः । अनया वयं लोकतन्त्रं पारेशासनम् अवगन्तुं समर्थाः न भवामः । एतदर्थम् अस्माभिः लोकतन्त्रस्य बृहत्तरः अर्थः अवगमनीयः भविष्यति ।

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

प्रसिद्धः व्यङ्ग्यचित्रकारस्य आर.के.लक्ष्मणस्य इदं चर्चितव्यङ्ग्यचित्रं देशस्य स्वतन्त्रतासुवर्णजयन्त्यावसरे टिप्पणीं करोति । भित्तिषु चित्रितचित्रेषु भवन्तः कानि कानि परिचिन्वन्ति ? किं देशस्य नैके सामान्यजनाः एतस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे विलिखितस्य जनस्य इव चिन्तयन्ति ?

अनेकवारं वयं लोकतन्त्रस्य प्रयोगं शासनेतराणां संघटनानां कृते कुर्मः । तावत् एतेषु कथनेषु अवधानं कुर्वन्तु ।

- “ अस्माकं कुटुम्बः बहुलोकतन्त्रिकः अस्ति । यदापि निर्णयः करणीयः भवति वयं सर्वे समम् उपविश्य परस्परसम्मत्या निर्णयं कुर्मः । निर्णये मम विचाराणाम् अपि तावद् एव महत्त्वं भवति यावत् मम पितुः विचाराणाम् । ”
- “ मह्यं ते शिक्षकाः न रोचन्ते ये कक्षायां छात्रान् वक्तुं प्रश्नान् च कर्तुम् अनुमतिं न ददति । मह्यं लोकतान्त्रिकमानसिकतया युक्तः शिक्षकः रोचिष्यते । ”
- “ एकस्य नेतुः तत्कुटुम्बस्य च जनाः अस्य दलस्य सर्वान् निर्णयान् कुर्वन्ति । ते लोकतन्त्रस्य विषये किं चिन्तयिष्यन्ति ? ”

लोकतन्त्रशब्दस्य एतादृशः प्रयोगः निर्णयस्वीकरणस्य तस्य आधारभूतरीतिं प्रकटयति । लोकतान्त्रिकनिर्णयस्य अर्थः अस्ति तेन निर्णयेन प्रभावितैः सर्वैः जनैः विचारविमर्शस्य अनन्तरम् एवं च तेषां स्वीकृतितः निर्णयस्वीकरणम् अर्थात् यः बहुशक्तिशाली न अस्ति चेत् तस्य अपि कस्मिंश्चित् निर्णये तावद् एव महत्त्वं भवेत् यावत् कस्यचित् बहुशक्तिशालिनः । एतत् तथ्यं शासने अथवा कुटुम्बे अपि प्रसक्तं भवति अन्यस्मिन् संघटने अपि । अनेन प्रकारेण लोकतन्त्रम् एतादृशः सिद्धान्तः अस्ति यस्य प्रयोगः जीवनस्य कस्मिन्नपि क्षेत्रे भवितुं शक्नोति ।

अनेकवारं वयं लोकतन्त्रशब्दस्य प्रयोगः कस्यचित् वर्तमानशासनस्य कृते न कृत्वा केषाञ्चन आदर्शानां कृते कुर्मः । एतान् प्राप्तुं सर्वैः लोकतान्त्रिकशासकैः प्रयासः अवश्यं करणीयः इति ।

- “ अस्मिन् देशे वास्तविकलोकतन्त्रं तदैव आगमिष्यति यदा कोऽपि बुभुक्षितः शयनं न करिष्यति । ”
- “ लोकतन्त्रे प्रत्येकं नागरिकेण निर्णयस्वीकरणे समानभूमिका निर्वोढव्या । एतदर्थं मतस्य समानाधिकारमात्रस्य आवश्यकता नास्ति । प्रत्येकं

नागरिकस्य कृते एतदर्थं सूचनायाः समानोपलब्धता, आधारभूतशिक्षा, आधारभूतसंसाधनम् एवं च दृढनिष्ठा इति एतत् सर्वं भवेत् । ”

यदि वयम् एतेषाम् आदर्शमानकानाम् आधारेण अद्यतनशासनव्यवस्थानां परीक्षणं कुर्याम तर्हि प्राप्स्यामः यत् विश्वे कुत्रापि लोकतन्त्रं नास्ति । तथापि आदर्शस्य रूपेण लोकतन्त्रस्य विषये अस्माकं बुद्धिमत्ता अस्मान् वारं वारम् एतत् स्मारयति यत् वयं लोकतन्त्राय एतावत् महत्त्वं किमर्थं दद्याः ? अनेन वयं वर्तमानलोकतान्त्रिकव्यवस्थानां परीक्षणाय एवं च तासु विद्यमानन्यूनतानाम् अभिज्ञानाय साहाय्यं प्राप्नुमः । अनेन वयं न्यूनतमलोकतन्त्रस्य एवं च उत्तमलोकतन्त्रस्य मध्ये विद्यमानं भेदम् अवगन्तुं साहाय्यं प्राप्नुमः ।

अस्मिन् पुस्तके अस्माभिः लोकतन्त्रस्य व्यापिकाम् अवधारणाम् अधिकृत्य अधिकं चर्चा न कृता अस्ति । वयं केवलं शासनस्य रीतेः रूपेण लोकतन्त्रस्य केषाञ्चन आधारभूतानां संस्थागतस्वरूपाणां विषये चर्चा कृतवन्तः स्मः । आगामिवर्षे भवन्तः लोकतान्त्रिक-समाजस्य एवं च निजलोकतन्त्रस्य मूल्याङ्कनस्य विधीनां विषये अतोऽपि अधिकं ज्ञास्यन्ति । सम्प्रति अस्माभिः केवलम् एतावत् स्मरणीयम् आवश्यकम् अस्ति यत् लोकतन्त्रं जीवनस्य अनेकप्रसङ्गेषु प्रासंगिकम् अस्ति एवं च लोकतन्त्रम् अनेकं रूपं ग्रहीतुम् अर्हति । समानतायाः आधारेण चर्चायाः एवं च विचारविमर्शस्य आधारभूतः सिद्धान्तः अङ्गीक्रियते चेत् लोकतान्त्रिकरीत्या कृतः निर्णयः अपि अनेकधा भवितुम् अर्हति । अद्यतने विश्वे लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थायाः सर्वतः सामान्यं रूपम् अस्ति जनैः चितानां प्रतिनिधीनां माध्यमेन शासनस्य चालनम् इति । अस्मिन् विषये वयं चतुर्थे अध्याये अधिकविस्तरेण पठिष्यामः । परन्तु यदा समुदायः लघुः स्यात् तदा लोकतान्त्रिकनिर्णयस्वीकरणस्य अन्याः रीतयः अपि अङ्गीकर्तुं शक्यन्ते । तदा तु सर्वे जनाः युगपत् उपविश्य तत्रैव निर्णयान् कर्तुं शक्नुवन्ति । कस्यचित् ग्रामस्य ग्रामसभा अनेन एव प्रकारेण कार्यं कुर्यात् । किं भवन्तः लोकतान्त्रिकनिर्णयस्वीकरणस्य काश्चन अन्याः रीतीः कल्पयितुं शक्नुवन्ति ?

मम ग्रामे
ग्रामसभोपवेशनं
कदापि न भवति । इदं
कीदृशं लोकतन्त्रम्
अस्ति ?

अस्य अयम् अर्थः अस्ति यत् कस्मिन्नपि देशे आदर्शलोकतन्त्रं नास्ति इति । लोकतन्त्रस्य याः विशेषताः अस्माभिः अस्मिन् अध्याये चर्चिताः सन्ति ताः लोकतन्त्रस्य न्यूनतमाः उपबन्धाः सन्ति । परन्तु एतैः एतत् आदर्शलोकतन्त्रं निर्मितं न भवति । कस्मिंश्चित् आदर्शलोकतन्त्रे निर्णयस्वीकरणस्य प्रक्रिया लोकतान्त्रिकी भवेत् । प्रत्येकं लोकतन्त्रेण एतम् आदर्शं प्राप्तुं प्रयासः करणीयः । इयं स्थितिः एकेन प्रयासेन एवं च युगपत् सर्वेषां कृते प्राप्तुं न शक्यते । एतत्कृते आवश्यकम् अस्ति यत् लोकतान्त्रिकनिर्णयस्वीकरणस्य प्रक्रिया संरक्ष्येत एवं च सुदृढीक्रियेत इति । नागरिकरूपेण वयं यत् किमपि कार्यं कुर्मः तद् अपि अस्माकं देशस्य लोकतन्त्रस्य शुद्धीकरणे अथवा अशुद्धीकरणे साहाय्यं करोति । एतद् एव लोकतन्त्रस्य शक्तिः अस्ति दुर्बलता अपि । देशस्य भविष्यं शासकानां कार्येभ्यः अपि अधिकं नागरिकाणां कार्येषु आश्रितं भवति ।

इयम् एव विशेषता लोकतन्त्रम् अन्याभ्यः शासनव्यवस्थाभ्यः पृथक् करोति । राजशासनम् अधिनायकशासनम् अथ च एकदलीयशासनम् इति एवंविधासु शासनव्यवस्थासु सर्वेभ्यः नागरिकेभ्यः राजनीतौ सहभागितां कर्तुम् आवश्यकता न भवति । वस्तुतः अधिकतराणि अलोकतान्त्रिकशासनानि इच्छन्ति एव न यत् जनाः राजनीतौ सहभागितां कुर्युः इति । परन्तु लोकतान्त्रिकव्यवस्था सर्वेषां नागरिकाणां सक्रियसहभागिताम् एव आश्रयति । अतः लोकतन्त्रस्य विषये अध्ययनं स्यात् चेत् लोकतान्त्रिकराजनीतौ एव अवधानम् एकाग्रिकरणीयम् इति ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्तां च

स्वीयविधानसभायाः एवं संसत्क्षेत्रस्य सर्वेषां मतदातृणां संख्याम् अभिजानन्तु । ततः परं एतत् अन्विष्यन्तु यत् भवतां निकटवर्तिन्यां विशालतमायां दर्शकदीर्घायाम् अथवा प्रेक्षागृहे कति जनाः उपवेष्टुं शक्नुवन्ति ? ततः परं चिन्तयन्तु यत् कस्याश्चित् विधानसभायाः अथवा संसत्क्षेत्रस्य मतदातृणां युगपत् उपवेशनं सार्थकचर्चा एवं च लोकतान्त्रिकनिर्णयनं सम्भवम् अस्ति ?

प्रश्नावली

- अत्र चतुर्णां देशानां विषये काश्चन सूचनाः सन्ति । एतासां सूचनानाम् आधारेण भवन्तः एतेषां देशानां वर्गीकरणं केन प्रकारेण करिष्यन्ति ? एतेषां पुरतः लोकतान्त्रिकम् अलोकतान्त्रिकम् एवं च अनिश्चितम् इति लिखन्तु ।
क. क देशः - ये जनाः देशस्य आधिकारिकं धर्मं न मन्यन्ते ते मतदानं कर्तुम् अधिकृताः न सन्ति ।
ख. ख देशः - एकम् एव दलं विगतेभ्यः विंशति-वर्षेभ्यः निर्वाचने विजयं प्राप्नुवद् अस्ति ।
ग. ग देशः - विगतेषु त्रिषु निर्वाचनेषु शासकदलेन पराजयः सम्मुखीकृतः ।
घ. घ देशः - अत्र स्वतन्त्रः निर्वाचनायोगः नास्ति ।
- अत्र चतुर्णाम् अन्येषां देशानां विषये काश्चन सूचनाः दत्ताः सन्ति । एतासां सूचनानाम् आधारेण भवन्तः एतेषां देशानां वर्गीकरणं केन प्रकारेण करिष्यन्ति ? एतेषां पुरतः लोकतान्त्रिकम् अलोकतान्त्रिकम् एवं च अनिश्चितम् इति लिखन्तु ।
क. च देशः - संसद् सेनाप्रमुखस्य अनुमतिं विना सेनायाः विषये कमपि अधिनियमं निर्मातुं न शक्नोति ।
ख. छ देशः - संसद् न्यायपालिकायाः अधिकाराणां न्यूनीकरणविषयकम् अधिनियमं निर्मातुं न शक्नोति ।
ग. ज देशः - देशस्य नेतारः प्रतिवेशिदेशस्य अनुमतिं विना केनचित् अन्यदेशेन सह सन्धिं न कर्तुं शक्नुवन्ति ।
घ. झ देशः - देशस्य सर्वान् आर्थिकनिर्णयान् केन्द्रीयबैङ्कस्य अधिकारिणः स्वीकुर्वन्ति यान् मन्त्रिणः अपि परिवर्तयितुं न अर्हन्ति ।
- एतेषु कः तर्कः लोकतन्त्रस्य पक्षे उचितः नास्ति किमर्थं च ?
क. लोकतन्त्रे जनः आत्मानं स्वतन्त्रं समानं च मन्यते ।
ख. लोकतान्त्रिकव्यवस्थाः अन्यासां व्यवस्थानाम् अपेक्षया संघर्षान् अधिकौचित्येन समादधति ।
ग. लोकतान्त्रिकसर्वकाराः जनान् प्रति अधिकोत्तरदायिनः भवन्ति ।
घ. लोकतान्त्रिकदेशाः अन्येषां देशानाम् अपेक्षया अधिकसमृद्धाः भवन्ति ।

४. एतेषु सर्वेषु कथनेषु केचन विषयाः लोकतान्त्रिकाः सन्ति अपरतः केचन विषयाः अलोकतान्त्रिकाः सन्ति । प्रत्येकस्मिन् कथने एतान् विषयान् पृथक्-पृथक् लिखन्तु ।
- क. केनचित् मन्त्रिणा उक्तं यत् संसदा केचन अधिनियमाः पारिताः करणीयाः भविष्यन्ति येन विश्वव्यापारसंघटनद्वारा(WTO) निर्धारितानां नियमानां पुष्टिः कर्तुं शक्येत ।
- ख. निर्वाचनायोगेन कस्मिंश्चित् निर्वाचनक्षेत्रे सर्वेषु मतदानकेन्द्रेषु पुनः मतदानस्य आदेशः दत्तः यत्र महता प्रमाणेन मतदाने अनियमितता अभवत् ।
- ग. संसदि स्त्रीणां प्रतिनिधित्वं प्रतिशतं दशमितम् एव प्राप्तम् अस्ति । अस्माद् एव हेतोः महिलासंघटनैः संसदि १/३मितम् आरक्षणम् अभ्यर्थितम् अस्ति ।
५. लोकतन्त्रे दुर्भिक्षस्य क्षुद्भृत्योः च सम्भावना न्यूना भवति । एतं तर्कम् उपस्थापयितुम् एतेषु किं कारणम् उचितं नास्ति ?
- क. विपक्षिदलानि क्षुदां दुर्भिक्षं च प्रति शासनस्य अवधानं कर्तुम् अर्हन्ति ।
- ख. स्वतन्त्राणि वार्तापत्राणि देशस्य विभिन्नभागेषु अकालस्य स्थितेः विषये सूचनाः दातुम् अर्हन्ति ।
- ग. सर्वकारः आगामिनि निर्वाचने स्वपराजयात् बिभेति ।
- घ. जनाः कमपि तर्कम् अङ्गीकर्तुम् एवं च तस्मिन् च आचरणं कर्तुं स्वतन्त्राः सन्ति ।
६. कस्मिंश्चित् जनपदे चत्वारिंशत् एतादृशाः ग्रामाः सन्ति यत्र सर्वकारेण पेयजलं सुलभायितुं कोऽपि प्रबन्धः न कृतः अस्ति । एतेषां ग्रामाणां जनैः एकम् उपवेशनम् आयोजितम् अथ च स्वीयसमस्याः प्रति शासनस्य अवधानं केन्द्रीकर्तुम् अनेकविधिषु विचारः कृतः । एतेषु कः विधिः लोकतान्त्रिकः नास्ति ?
- क. न्यायालये जलं स्वजीवनाधिकारस्य अङ्गत्वेन संसूच्य वादयोजनम् इति ।
- ख. आगामिनिर्वाचनस्य बहिष्कारं कृत्वा सर्वेभ्यः दलेभ्यः संदेशप्रदानम् इति ।
- ग. शासनिकनीतीनां विरोधे जनसभानाम् आयोजनम् इति ।
- घ. सर्वकारीयेभ्यः अधिकारिभ्यः जलनिमित्तम् उत्कोचप्रदानम् इति ।
७. लोकतन्त्रं विरुद्ध्य दीयमानेषु एतेषु तर्केषु उत्तरं यच्छन्तु ।
- क. सेना देशस्य सर्वाधिकम् अनुशासितम् एवं च भ्रष्टाचारमुक्तं संघटनम् अस्ति । अतः सेनया देशस्य शासनं करणीयम् ।
- ख. बहुमतस्य शासनस्य अर्थः अस्ति मूर्खाणाम् अशिक्षितानां च शासनम् इति । अतः अस्माकं कृते तु बुद्धिमतां शासनस्य आवश्यकता अस्ति कामं तेषां संख्या न्यूना एव स्यात् ।
- ग. यदि आध्यात्मिकविषयेषु मार्गदर्शनस्य कृते अस्माकं कृते धार्मिकगुरुणाम् आवश्यकता भवति तर्हि तेभ्यः एव राजनैतिकविषयेषु मार्गदर्शनस्य कार्यं समर्प्येत । देशे धर्मगुरुणां शासनं भवेत् ।
८. एतेषु कथनेषु कानि कथनानि भवन्तः लोकतान्त्रिकत्वेन मन्यन्ते किमर्थं च ?
- क. पिता पुत्रीं प्रति - अहं विवाहस्य प्रसङ्गे तव अभिमतं श्रोतुं न इच्छामि । अस्माकं कुटुम्बे बालाः तत्रैव विवाहं कुर्वन्ति यत्र मातापितरौ निर्धारितं कुर्वन्ति ।
- ख. शिक्षकः छात्रं प्रति - कक्षायां प्रश्नं कृत्वा मम अवधाने विघ्नं न करोतु ।
- ग. कर्मचारिणः अधिकारिणः प्रति - अस्माकं कार्यकरणस्य होराः अधिनियमानुसारं न्यूनीक्रियेरन् ।
९. कस्यचित् देशस्य विषये निम्नलिखिततथ्येषु अवधानं कुर्वन्तु एवं च निर्णयं कुर्वन्तु यत् भवन्तः एतत् लोकतन्त्रं कथयिष्यन्ति न वा । स्वनिर्णयस्य पृष्ठे विद्यमानान् तर्कान् अपि ज्ञापयन्तु ।
- क. देशस्य सर्वे नागरिकाः मतदानं कर्तुम् अधिकृताः सन्ति । निर्वाचनानि नियमितसमये भवन्ति ।
- ख. देशेन अन्ताराष्ट्रियसंस्थाभ्यः ऋणं स्वीकृतम् । ऋणेन सह अयम् उपबन्धः आसीत् यत् शासनं शिक्षा-

प्रश्नावली

स्वास्थ्ययोः स्वीयं व्ययं न्यूनीकरिष्यति ।

- ग. जनाः सप्ताधिकाः भाषाः वदन्ति परन्तु शिक्षायाः माध्यमम् एका भाषा अस्ति यया देशस्य प्रतिशतं ५२मिताः जनाः वदन्ति ।
- घ. शासनिकनीतीनां विरोधं कर्तुम् अनेकसंघटनैः संयुक्तरूपेण प्रदर्शनं कर्तुम् एवं च समस्तदेशे कार्याविरोधं कर्तुम् आह्वानं कृतम् । सर्वकारेण तेषां नेतारः निगडिताः सन्ति ।
- ङ. देशस्य आकाशवाण्यः दूरदर्शनानि च शासनिकानि सन्ति । शासनिकनीतीनां विरोधस्य च विषये मुद्रणाय वार्तापत्रैः शासनात् अनुमतिः स्वीकरणीया भवति ।

१०. अमेरिकादेशस्य विषये २००४तमे वर्षे प्रकाशिताम् एकाम् आख्याम् अनुसृत्य तत्रत्ये समाजे असमानता वर्धमाना अस्ति । आयस्य असमानता लोकतान्त्रिकप्रक्रियायां विभिन्नवर्गाणां सहभागितायाः न्यूनीभवनात् वर्धनात् च पुरतः आगता । एतेषां समूहानां शासनस्य निर्णयेषु प्रभावजनयित्री क्षमता अपि अस्मात् प्रभाविता अभूत् । अस्याः आख्यायाः मुख्यतथ्यानि आसन्

- २००४तमे वर्षे एकस्य सामान्यस्य अश्वेतकुटुम्बस्य आयः शतडॉलरमितः आसीत् अपरतः श्वेतकुटुम्बस्य आयः १६२डॉलरमितः आसीत् । सामान्येन श्वेतकुटुम्बस्य पार्श्वे अश्वेतकुटुम्बात् द्वादशगुणाधिका सम्पत्तिः आसीत् ।
- राष्ट्रपतिनिर्वाचने ७५०००डॉलरतः अधिकायानां कुटुम्बानां प्रत्येकं दशसु नवभिः जनैः मतदानं कृतम् आसीत् । एते एव जनाः आयस्य दृष्ट्या समाजस्य उपरितने प्रतिशतं विंशतिमिते भागे आगच्छन्ति । अपरतः १५०००डॉलरतः न्यूनायानां कुटुम्बानां प्रत्येकं दशसु पञ्चभिः जनैः मतदानं कृतम् आसीत् । आयस्य दृष्ट्या एते जनाः निम्नतमे प्रतिशतं विंशतिमिते भागे आगच्छन्ति ।
- राजनैतिकदलानां प्रायः प्रतिशतं ९५मितः साहाय्यराशिः धनिककुटुम्बेभ्यः एव आगच्छति । एतेन ते स्वीयम् अभिमतम् एवं च चिन्ताः नेतृभिः सह अभिव्यक्तीकर्तुम् अवसरं लभन्ते । एतत् सौविध्यं देशस्य अधिकतरनागरिकाणां पार्श्वे उपलब्धं नास्ति ।
- यदा निर्धनजनाः राजनीतौ अल्पसहभागितां कुर्वन्ति तदा शासनम् अपि तेषां चिन्तासु अधिकम् अवधानं न करोति । निर्धनतोन्मूलनम्, आजीविकाप्रदानम्, तेभ्यः शिक्षा, स्वास्थ्यम् एवं च आवासव्यवस्था इति एतासासु व्यवस्थासु तावद् अवधानं न जायते यावत् अपेक्षितम् अस्ति । राजनेतारः बहुधा धनिकानां व्यापारिणां च चिन्तासु एव नियमितरूपेण अवधानं कुर्वन्ति ।

एताम् आख्याम् आधारीकृत्य एवं च भारतस्य उदाहरणानि प्रयच्छन्तः लोकतन्त्रम् एवं च निर्धनता इति अस्मिन् विषये निबन्धं लिखन्तु ।

अधिकतरवार्तापत्रेषु एकं सम्पादकीयपृष्ठं भवति । अस्मिन् पृष्ठे वार्तापत्रेण समकालिकघटनासु स्वीयम् अभिमतं प्रकाशयते । वार्तापत्रम् अन्येषां बुद्धिजीविनां लेखकानां च लेखान् विचारान् च प्रकाशयति । अस्मिन् एव पृष्ठे पाठकानां परामर्शाः टिप्पण्यः च पत्राणां रूपेण प्रकाशिताः भवन्ति । किमपि वार्तापत्रम् एकं मासं पठन्तु अथ च तस्य ताः सम्पादकीयटिप्पणीः लेखान् पाठकानां पत्राणां कर्तनानि च एकत्रीकुर्वन्तु येषां सम्बन्धः लोकतन्त्रेण सह अस्ति । एतेषां निम्नलिखितरूपेण वर्गीकरणं कुर्वन्तु ।

- लोकतन्त्रस्य संवैधानिकः वैधानिकः च पक्षः
- नाकरिकाणाम् अधिकाराः
- दलानां नैर्वाचनिकी च राजनीतिः
- लोकतन्त्रस्य आलोचना

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयः अध्यायः

संविधाननिर्माणम्

परिचयः

विगते अध्याये वयं दृष्टवन्तः यत् लोकतन्त्रे शासकजनाः स्वेच्छाम् आचरितुं स्वतन्त्राः न सन्ति । केचन आधारभूतनियमाः सन्ति येषां पालनम् उभाभ्यां नागरिकैः सर्वकारैः च करणीयं भवति । एतादृशानां सर्वेषां नियमानां सम्मिलितरूपं संविधानम् इति कथ्यते । यतो हि संविधानं देशस्य सर्वोच्चविधिः भवति इति अस्मात् कारणात् संविधानं नागरिकाणाम् अधिकाराणां सर्वकारस्य शक्तीनाम् अथ च तस्य कार्यजातस्य रीतीनां निर्धारणं करोति ।

अस्मिन् अध्याये वयं लोकतन्त्रस्य संवैधानिकस्वरूपस्य विषये कांश्चन मौलिकप्रश्नान् उपस्थापयिष्यामः । अस्माकं कृते संविधानस्य आवश्यकता किमर्थं भवति ? संविधानानां निर्माणं कथं भवति ? तेषां निर्माणं कः करोति ? केन प्रकारेण च निर्माणं करोति ? तानि मूल्यानि कानि सन्ति येषाम् आधारेण कस्यचित् लोकतान्त्रिकदेशस्य संविधानाय आकारः दीयते ? एकवारं संविधानस्य निर्माणं जायते चेत् वयम् अनन्तरं परिवर्तमानानां स्थितीनाम् अनुरूपं तस्मिन् परिवर्तनं कर्तुं शक्नुमः वा ?

सद्यस्तनेषु दिनेषु संविधाननिर्माणस्य किञ्चन उदाहरणं दक्षिणाफ्रीकादेशस्य अस्ति । तत्र किम् अभवत् एवं च दक्षिणाफ्रीकादेशस्य जनैः केन प्रकारेण स्वीयसंविधानस्य निर्माणकार्यं पूर्णं कृतम् ? वयम् अस्य अध्यायस्य आरम्भे अस्मिन् एव अनुभवे अवधानं करिष्यामः । अनन्तरं वयं भारतीयसंविधानस्य निर्माणविषये अपि च अस्य पृष्ठे विद्यमानानां मौलिकविचारमूल्यानां विषये चर्चा करिष्यामः एवं च द्रक्ष्यामः यत् एतत् कथं नागरिकाणां जीवनाय एवं च सर्वकारस्य कार्यजातानां कृते समुचितप्रारूपं उपलब्धं कारयति ।

नेल्सनमण्डेला

३.१ दक्षिणाफ्रीकादेशे लोकतान्त्रिकसंविधानम्

“मया गौराणां प्रभुत्वस्य विरोधे संघर्षः कृतः अपि च मया एव अश्वेतानां प्रभुत्वस्य विरोधः कृतः अस्ति । मया एतादृशस्य लोकतान्त्रिकस्य एवं च स्वतन्त्रस्य समाजस्य कामना कृता अस्ति यस्मिन् सर्वे जनाः पूर्णबन्धुत्वभावनया वासं कुर्युः अपि च सर्वेभ्यः समानाः अधिकाराः प्राप्ताः स्युः । अहम् अस्मै आदर्शाय एव जीवितुम् इच्छामि एवं च एतं प्राप्तुम् इच्छामि । यदि आवश्यकता भवति तर्हि अस्य आदर्शस्य कृते अहं जीवनम् अर्पयितुम् अपि सज्जः अस्मि ।”

एतत् नेल्सनमण्डेलावर्यस्य कथनम् अस्ति । नेल्सनमण्डेलां विरुध्य दक्षिणाफ्रीका-देशस्य गौराणां शासनेन देशद्रोहस्य अभियोगः चालितः । तस्मै अन्येभ्यः सप्तभ्यः नेतृभ्यः च १९६४तमे वर्षे देशे रङ्गभेदद्वारा क्रियमाणायाः शासनव्यवस्थायाः विरोधकरणार्थम् आजीवनं कारावासदण्डः दत्तः । आगामीनि

साउथ अफ्रीका हिस्ट्री ऑनलाइन

रङ्गभेद-प्रवृत्ते काले (१९५३) इत्यस्य कश्चित् साइनबोर्ड इति येन तात्कालिकानाम् अवसादपूर्णसम्बन्धानां विषये सूचना लभ्यते ।

एतस्मिन् साइनबोर्डे इत्यस्मिन् लिखितम् अस्ति – “भीतिः (खतरा) इति ! देशिनः अश्वेताः, भारतीयाः, विचित्रत्वयुताः । यदि भवन्तः क्वचित् रात्रौ अमूमं परिवेशं प्रविष्टाः तर्हि भवन्तः लुप्ताः अपि घोषयिष्यन्ते । सशस्त्रसुरक्षाकर्मिणः दृष्टे सति एव गुलिकाप्रहारं भवतः उद्दिश्य करिष्यन्ति अपि च वन्यशुनाः शवं लुचन्तः भक्षयिष्यन्ति । भवन्तः पूर्वसूचिताः सन्ति ।”

अष्टाविंशतिवर्षाणि यावत् ते दक्षिणाफ्रीकादेशस्य सर्वतः भयानककारावासे रोब्बेनद्वीपे निगडीकृत्य स्थापिताः ।

रङ्गभेदस्य विरोधे संघर्षः

रङ्गभेदः नाम नस्लीयभेदभावम् आधृता सा व्यवस्था अस्ति या दक्षिणाफ्रीकादेशे विशिष्टरूपेण प्रचालिता । दक्षिणाफ्रीकादेशे इयं व्यवस्था यूरोपस्य गौरजनैः आरोपिता आसीत् । सप्तदशशताब्द्याम् अष्टादशशताब्द्यां च व्यापारं कर्तुम् आगतैः यूरोपस्य समवायैः दक्षिणाफ्रीकादेशः अपि

तेन एव प्रकारेण अस्त्रशस्त्रबलेन पुनश्च बलात् दासीकृतः यथा भारतम् । परन्तु भारतस्य विपरीतं प्रभूतसंख्यायां गौरजनाः दक्षिणाफ्रीकादेशे वासं कृतवन्तः अपि च ते स्थानीयशासनं निजहस्ते स्वीकृतवन्तः । रङ्गभेदस्य राजनीत्या जनानां विभाजनं तेषां चर्माधारेण कृतम् । दक्षिणाफ्रीकादेशस्य स्थानीयजनानां चर्मणः रङ्गः श्यामः भवति । जनसंख्यायां तेषाम् अंशः ३/४मितः अस्ति । ते अश्वेतनाम्ना कथ्यन्ते । श्वेताश्वेतानाम् अतिरिक्तं तत्र मिश्रितप्रजातयः (रङ्गिचर्माणः इति कथ्यमानाः) एवं च भारतात् गताः जनाः अपि आसन् । गौरशासकाः गौरान् अतिरिच्य अन्यान् अधमत्वेन मन्यन्ते स्म । एतेभ्यः मतदानम् अपि कर्तुम् अधिकारः न दत्तः आसीत् ।

रङ्गभेदस्य शासकीयनीतिः अश्वेतानां कृते विशेषेण दमनकारिणी आसीत् । ते गौरजनानां वसतिषु वासं कर्तुम् अनुमताः न आसन् । अनुमतौ सत्याम् एव ते तत्र गत्वा कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । रेलयानं बसयानं टैक्सीयानं जलपानावासः विद्यालयः महाविद्यालयः पुस्तकालयः चलचित्रगृहं नाट्यगृहं समुद्रतटं तरणतालः एवं च सार्वजनिकशौचालयः इति एतेषु सर्वेषु स्थानेषु गौराणाम् अश्वेतानां च पृथक् पृथक् व्यवस्थाः आसन् । एतत् पृथक्करणव्यवस्था इति कथ्यते स्म । अश्वेतजनाः गौराणां चर्चगृहाणि अपि न गन्तुं शक्नुवन्ति स्म आरक्षितस्थलानां विषये तु का कथा । संघटनं रचयितुम् एवं च अस्य भेदभावपूर्णव्यवहारस्य विरोधं कर्तुम् अपि अश्वेतजनानाम् अधिकारः नासीत् ।

१९५०तः एव अश्वेतजनाः रङ्गिचर्मजनाः एवं च भारतमूलीयजनाः रङ्गभेदप्रणाल्याः विरोधे सङ्घर्षं कृतवन्तः । तैः विरोधप्रदर्शनानि कृतानि एवं च कार्यरोधाः कृताः । भेदभावपूर्णायाः अस्याः शासनप्रणाल्याः विरोधं कुर्वन्ति संघटनानि अफ्रीकाराष्ट्रियकाङ्ग्रेसस्य ध्वजस्य सान्निध्ये समवेतानि अभवन् ।

एतेषु संघटनेषु अनेकश्रमिकसंघटनानि एवं च साम्यवादिलानि अपि सम्मिलितानि आसन् । अनेके बुद्धिमन्तः संवेदनशीलाः च गौरजनाः अपि रङ्गभेदसमापनस्य आन्दोलने अफ्रीकीयराष्ट्रियकाङ्ग्रेसेन सह समागताः अपि च तैः अस्मिन् संघर्षे प्रमुखभूमिका निर्व्यूढा । अनेकैः देशैः रङ्गभेदस्य निन्दा कृता एवं च एतां व्यवस्थां विरुध्य विरोधः प्रकटितः । परन्तु गौरशासनेन सहस्रसंख्यकानाम् अश्वेतजनानां रङ्गचर्मजनानां हत्या कृता स्वीयशासनं च निरन्तरं प्रवर्तितम् ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्तां च

- नेल्सनमण्डेलावर्यस्य जीवनम् अथ च संघर्षम् आधारीकृत्य किञ्चन भित्तिचित्रं निर्मान्तु ।
- यदि तस्य आत्मकथा 'द लॉग वाक टू फ्रीडम' उपलभ्येत तर्हि कक्षायां तस्याः कांश्चन भागान् पठित्वा परस्परं चर्चां कुर्वन्तु ।

एकं नूतनसंविधानं प्रति

रङ्गभेदं विरुध्य यदा संघर्षः विरोधः च वर्धितः तदा सर्वकारः अनुभवम् अकरोत् यत् अधुना अश्वेतजनेषु बलात् स्वशासनं कर्तुं न शक्यते । अतः गौरशासनेन स्वीयनीतिषु परिवर्तनं कर्तुम् आरब्धम् । भेदभावपूर्णः अधिनियमः प्रतिस्वीकृतः । राजनैतिकदलेषु प्रवर्तिताः प्रतिबन्धाः अपि च जनसंचारमाध्यमेषु प्रवर्तिताः रोधाः अपसारिताः । अष्टाविंशतिवर्षाणि यावत् कारागारे बन्धनस्य अनन्तरं नेल्सनमण्डेलावर्यः मुक्तीकृतः । अन्ततः अप्रैलमासिके षड्विंशे दिनाङ्के १९९४तमे वर्षे मध्येरात्रं दक्षिणाफ्रीकादेशेन गणराज्यस्य नूतनध्वजः उत्तोलितः अपि च अयं विश्वस्य नूतनलोकतान्त्रिकदेशः संजातः । रङ्गभेदपूर्णा शासनव्यवस्था समाप्ता एवं च सर्वप्रजातीनां जनानां मिश्रितसर्वकारस्य संरचनार्थं मार्गः प्रशस्तः अभवत् । एतत् सर्वं कथम् अभवत् ? आगच्छन्तु अस्य असाधारणपरिवर्तनस्य अनन्तरं नूतनदक्षिणाफ्रीकादेशस्य प्रथमराष्ट्रपतेः नेल्सनमण्डेलावर्यस्य मुखात् शृणुमः -

© ज्ञान मूलेन, विकिपेडिया, जर्मन्यू फ्री डीक्यूमेटेशन लाइसेंस

डरबन-समुद्रतटे आङ्ग्ल-अफ्रीकीय-जुलू-भाषया च लिखितः सूचनापट्टः । एतस्मिन् लिखितम् अस्ति - डरबन-नगरम्, डरबन-समुद्र-तटम् - इति, अधिनियमस्य 37 इत्यस्य अनुच्छेदस्य अन्तर्गतम् एतस्मिन् तटे स्नानाधिकारः केवलं श्वेतजातीयजनानाम् एव अस्ति ।

“ऐतिहासिकरूपेण परस्परं शत्रुभूतौ द्वौ समूहौ रङ्गभेदपूर्णायाः शासनव्यवस्थायाः स्थाने शान्तिपूर्णरीत्या लोकतान्त्रिकव्यवस्थाम् अङ्गीकर्तुं सहमतिं प्रकटितवन्तौ यतो हि उभौ अन्योन्यस्य हिते विश्वासं कुरुतः स्म एतत् च अङ्गीकर्तुं तौ सज्जौ आस्ताम् । मम कामना अस्ति यत् दक्षिणाफ्रीकीयजनाः कदापि साधुतायां विश्वसनं न त्यजेयुः अपि च अस्मिन् विषये आस्थां कुर्युः यत् मनुष्यजातौ विश्वसनम् एव अस्माकं लोकतन्त्रस्य आधारः अस्ति । ”

नूतनलोकतान्त्रिकस्य दक्षिणाफ्रीकादेशस्य उदयेन सह एव अश्वेतनेतारः अश्वेतसमाजे आग्रहं कृतवन्तः यत् सत्तारूढैः गौरजनैः ये अत्याचाराः कृताः तान् अत्याचारान् विस्मरन्तु अपि च गौरजनान् क्षमन्ताम् । तैः उक्तं यत् आगच्छन्तु अधुना सर्वासां प्रजातीनां तथा च स्त्रीपुरुषाणां समानतां लोकतान्त्रिकमूल्यानि सामाजिकन्यायम् अथ च मानवाधिकारान् आधृतस्य नूतनदक्षिणाफ्रीकादेशस्य निर्माणं कुर्याम । एकेन दलेन दमननीतीनाम् एवं च नृशंसहत्यानां बलेन शासनं कृतम् । अन्येन दलेन स्वतन्त्रतासंघर्षस्य नेतृत्वं कृतम् । नूतनसंविधानस्य निर्माणाय उभाभ्यां दलाभ्यां युगपत् कार्यं कृतम् ।

यदि दक्षिणस्य बहुसङ्ख्यकाः कृष्णवर्णीयाः जनाः श्वेतजनैः कृतस्य दमनस्य शोषणस्य च प्रतीकाराय निश्चयम् अकरिष्यन् तर्हि किम् अभविष्यत् ?

वर्तमानकालिकः दक्षिणाफ्रीका –
अनेन चित्रेण वर्तमानकालिकस्य
दक्षिणाफ्रीकायाः चिन्तनम्
आविष्क्रियते । वर्तमानकालिकः
दक्षिणाफ्रीकादेशः आत्मानम्
इन्द्रधनुषी देशः इतिरूपेण प्रस्तौति ।
किं भवन्तः सूचयितुं शक्नुवन्ति इत्थं
किमर्थम् अस्ति ?

अभिव्यक्तीकरोति (५४तमं पृष्ठं
पश्यन्तु) ।

दक्षिणाफ्रीकीयसंविधानतः
अशेषविश्वस्य लोकतान्त्रिकदेशाः
प्रेरणां स्वीकुर्वन्ति । सद्यस्तनसमये
एव यस्य देशस्य विश्वस्मिन् विश्वे
अलोकतान्त्रिकरीतीनां हेतोः
निन्दा क्रियते स्म अद्य सः देशः
लोकतन्त्रस्य आदर्शरूपेण दृश्यते ।
एतत् कार्यं दक्षिणाफ्रीकीयजनैः
युगपत् निवसनं समवायरूपेण
कार्यं कर्तुं दृढनिश्चयनम् एवं च
पुरातनकटूनाम् अनुभवानाम्
आगामिनः विविधसमाजस्य
निर्माणाय शिक्षारूपेण
प्रयोगकरणस्य बोधता इति एतेषां
कारणात् सम्भवम् अभवत् ।

वर्षद्वयस्य चर्चायाः वादस्य च पश्चात् तैः
यादृशसंविधानस्य निर्माणं कृतं तादृशं सुन्दरं संविधाने
विश्वे कदापि न निर्मितम् आसीत् । अस्मिन् संविधाने
नागरिकेभ्यः यावन्तः व्यापकाः अधिकाराः
प्रदत्ताः सन्ति तावन्तः विश्वस्य केनचित् संविधानेन
न प्रदत्ताः सन्ति । सार्धमेव ते एतं निर्णयम् अपि
कृतवन्तः सन्ति यत् कठिनप्रकरणानां समाधानस्य
प्रयासेषु कोऽपि पृथक् न करिष्यते नैव च कश्चन
दुष्टः अस्ति इति मत्वा तेन सह व्यवहारः करिष्यते ।
अस्मिन् विषये अपि सहमतिः प्रकटिता यत् पूर्वं
येनापि यत्किमपि कृतं स्यात् परन्तु अतः परं
सर्वसमस्यानां समाधानाय सर्वेषां सहभागिता
भविष्यति इति । दक्षिणाफ्रीकीयसंविधानस्य
प्रस्तावना एव इमां भावनां बहुसुन्दरतया

पुनरेकवारं मण्डेलावर्यस्य शब्दैः एव एतद्विषये
अवगच्छामः -

“ दक्षिणाफ्रीकादेशस्य संविधानम् इतिहासस्य तथा च भविष्यस्य उभयोः विषये वर्णनं करोति । एकतः एतत् पवित्रसन्धिः अस्ति यत् दक्षिणाफ्रीकीयवासिनां रूपेण वयम् अन्योन्यं प्रति वचनं कुर्मः यत् वयं रङ्गभेदिनं क्रूरम् एवं च दमनकारिणम् इतिहासं पुनः आवर्तयितुम् अनुमतिं न दास्यामः इति । परन्तु विषयः एतावान् एव नास्ति । एतत् स्वदेशस्य कृते अस्य सर्वेषां जनानां द्वारा अभिव्यक्तीकरणस्य घोषणापत्रम् अपि अस्ति - अयं देशः श्वेताश्वेतजनानां स्त्रीपुरुषाणाम् इति अस्माकं सर्वेषाम् अस्ति । ”

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

किं दक्षिणाफ्रीकादेशस्य स्वतन्त्रतासंग्रामतः भवन्तः भारतीयराष्ट्रियान्दोलनस्य स्मरणं कृतवन्तः ? एतेषां बिन्दनान्माधारेण उभयोः संघर्षयोः मध्ये समानताः असमानताः च बोधयन्तु ।

- विभिन्नसमुदायानां मध्ये सम्बन्धाः
- नेतृत्वम् -- गान्धी अथवा मण्डेलाः
- संघर्षस्य नेतृत्वकारि दलम् -- अफ्रीकीयराष्ट्रियकाङ्ग्रेसदलम् अथवा भारतीयराष्ट्रियकाङ्ग्रेसदलम् ।
- संघर्षस्य विधिः
- उपनिवेशवादस्य चरित्रम्

३.२ अस्माकं कृते संविधानस्य आवश्यकता किमर्थम् अस्ति ?

अस्माकं कृते संविधानस्य आवश्यकता किमर्थम् अस्ति एवं च संविधानं किं करोति ? इति एतं विषयं वयं दक्षिणाफ्रीकादेशस्य उदाहरणेन अवगन्तुं शक्नुमः । अस्मिन् नूतने लोकतन्त्रे दमनकर्तारः एवं च दमनसोढारः इति उभौ समानशक्त्या युगपत् वसितुं योजनायाः निर्माणं कुर्वन्तः आसन् । उभयोः कृते एव परस्परं विश्वासकरणं सरलं न आसीत् । तेषु विविधानि भयानि आसन् । ते निजहितानां रक्षणम् अपि इच्छन्ति स्म । बहुसंख्यकाः अश्वेतजनाः एतं विषयं प्रति सावधानाः आसन् यत् लोकतन्त्रे बहुमतस्य शासनस्य मूलसिद्धान्तेन सह कोऽपि सन्धिः न भवेत् इति । ते बहून् सामाजिकान् एवं च आर्थिकान् अधिकारान् इच्छन्ति स्म । अल्पसंख्यकाः गौराः स्वीयसम्पत्तेः एवं च स्वीयविशेषाधिकाराणां विषये चिन्तिताः आसन् ।

चिरकालं यावत् प्रवृत्तस्य सम्भाषणस्य अनन्तरं उभयोः पक्षयोः मध्ये सन्धेः मार्गम् अङ्गीकर्तुं सहमतिः अभवत् । गौरजनाः बहुमतस्य शासनसिद्धान्तम् अथ च एकः जनः एकं मतम् इति एतत् अङ्गीकृतवन्तः । तैः निर्धनजनानाम् एवं च श्रमिकाणां केषाञ्चन आधारभूताधिकाराणां विषये अपि सहमतिः प्रकटिता । अश्वेतजनाः अपि अस्मिन् विषये सहमतिं प्रकटितवन्तः यत् केवलं बहुमतस्य आधारेण सर्वे निर्णयाः न भविष्यन्ति । ते अस्मिन् विषये सहमतिं प्रकटितवन्तः यत् बहुमतस्य आधारेण अश्वेतजनाः अल्पसंख्यकगौराणां भूसम्पत्तिषु अधिकारं न करिष्यन्ति । अयं सन्धिः सरलः न आसीत् । अस्य सन्धेः क्रियान्वयनम् अतोऽपि कठिनम् आसीत् । एतं सन्धिं व्यवहारपथम् आनेतुं प्रथमा आवश्यकता आसीत् यत् ते परस्परं विश्वासं कुर्युः अथापि ते परस्परं विश्वासं कुर्वन्ति चेद् अपि का निश्चितता अस्ति यत् भविष्ये अस्य भङ्गः न कर्तुं शक्यते ?

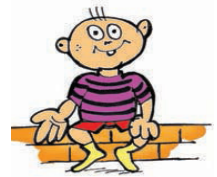
एतादृशस्थितौ निरन्तरं विश्वासः भवेत् इति एतदर्थम् एकः एव विधिः अस्ति यत् येषां विषयाणां निर्धारणं कृतम् अस्ति ते लिखितरूपेण स्वीकर्तव्याः येन सर्वे जनाः तान् अनुपालयितुं बाध्याः स्युः ।

भविष्ये शासकानां चयनं कथं भविष्यति इति एतस्य विषये नियमाः निर्धारिताः भवन्ति पुनश्च लिखितरूपेण प्राप्यन्ते । चितः सर्वकारः किं किं कर्तुं शक्नोति तथा च किं किं न कर्तुं शक्नोति इति अपि लिखितरूपेण विद्यमानं भवति । एतेषु एव लिखितनियमेषु नागरिकाणाम् अधिकाराः अपि भवन्ति । परन्तु एते नियमाः तदैव कार्यं करिष्यन्ति यदा विजयं प्राप्तवन्तः जनाः एतान् सरलतया एवं च स्वेच्छया न परिवर्तयेयुः । दक्षिणाफ्रीकादेशस्य जनैः एतेषाम् एव विषयाणां व्यवस्था कृता । तैः केषाञ्चन आधारभूतनियमानां विषये सहमतिः प्रकटिता । तैः अस्मिन् विषये अपि सहमतिः प्रकटिता यत् एते नियमाः सर्वोच्चाः भविष्यन्ति एवं च कोऽपि सर्वकारः एतेषां नियमानाम् उपेक्षां न कर्तुम् अर्हति । एतेषाम् एव आधारभूतनियमानां लिखितरूपं संविधानम् इति कथ्यते ।

संविधानरचना केवलं दक्षिणाफ्रीकादेशस्य एव विशेषता नास्ति । प्रत्येकस्मिन् देशे पृथक्-पृथक् समूहानां जनाः निवसन्ति । सम्भवम् अस्ति यत् तेषां सम्बन्धाः तावन्तः कटुतापूर्णाः न स्युः यावन्तः दक्षिणाफ्रीकादेशस्य श्वेताश्वेतजनानां सन्ति । परन्तु समस्तविश्वे जनानां विचारेषु हितेषु च भेदः भवति । लोकतान्त्रिक-शासनप्रणाली भवेत् अथवा न भवेत् परन्तु विश्वस्य सर्वेषां देशानां कृते एतादृश-नियमानाम् आवश्यकता भवति । अयं विषयः केवलं सर्वकाराणां सन्दर्भे एव प्रसक्तः न भवति । प्रत्येकं संघटनस्य विधिनियमाः भवन्ति । संविधानं भवति । अनेन प्रकारेण भवतां क्षेत्रस्य कोऽपि समाजः भवतु अथवा सहकारिसंघटनानि भवन्तु अथवा राजनैतिकदलानि भवन्तु सर्वेषां कृते संविधानस्य आवश्यकता भवति ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्तां च

- स्वक्षेत्रस्य कस्मिंश्चित् क्लबमध्ये शासनिकसंघटने अथवा श्रमिकसंघे अथवा राजनैतिकदलस्य कार्यालये गच्छन्तु अथ च तान् तेषां संविधाननियमानाम् अथवा संघटननियमानां पुस्तिकां याचन्तां तथा च तस्याः अध्ययनं कुर्वन्तु ।
- किं तस्याः नियमाः लोकतान्त्रिकनियमानाम् अनुकूलाः सन्ति ? किं ते विना कमपि भेदभावं सर्वेभ्यः सदस्यतां ददति ?

इयं तु अव्यवस्था जाता । यदि सर्वेषु आधारभूततथ्येषु पूर्वतः एव निर्णयः अभविष्यत् तर्हि संविधानसभायाः निर्माणस्य किम् औचित्यम् आसीत् ?

संविधानं लिखितनियमानाम् एतादृशं पुस्तकम् अस्ति यस्य पालनं कस्मिंश्चित् देशे निवसन्तः सर्वे जनाः सामूहिकरूपेण कुर्वन्ति । संविधानं सर्वोच्चविधिः अस्ति यस्य द्वारा कस्मिंश्चित् क्षेत्रे निवसतां जनानां (ये नागरिकाः इति कथ्यन्ते) पारस्परिकसम्बन्धानां निर्धारणेन सहैव जनानां सर्वकाराणां च मध्ये विद्यमानाः सम्बन्धाः अपि निर्धारिताः भवन्ति । संविधानम् अनेककार्याणि करोति तेषु अधोलिखितानि प्रमुखाणि सन्ति -

- प्रथमम् - संविधानं युगपत् निवसतां विविधजनानां मध्ये आवश्यकं विश्वासं सहयोगं च विकसितं करोति ।
- द्वितीयम् - संविधानं स्पष्टं करोति यत् सर्वकारस्य संरचनं कथं भविष्यति अपि च निर्णयस्वीकरणस्य अधिकारः कस्य

भविष्यति ?

- तृतीयम् - संविधानं सर्वकारस्य अधिकाराणां सीमां निर्धारयति एवं च अस्मान् बोधयति यत् नागरिकाणां के अधिकाराः सन्ति ?
 - चतुर्थम् - संविधानं भद्रसमाजस्य संरचनार्थं जनानाम् आकाङ्क्षाः व्यक्तीकरोति ।
- येषु देशेषु संविधानम् अस्ति ते सर्वे देशाः लोकतान्त्रिकशासनाः स्युः इति आवश्यकं नास्ति । परन्तु येषु देशेषु लोकतान्त्रिकशासनम् अस्ति तत्र संविधानम् आवश्यकम् अस्ति । ब्रिटेनदेशस्य विरोधे स्वतन्त्रतायाः युद्धस्य पश्चात् अमेरिकावासिभिः जनैः स्वस्य कृते संविधानस्य निर्माणं कृतम् । फ्रांसीसीक्रान्तेः पश्चात् फ्रांसदेशस्य जनैः लोकतान्त्रिकसंविधानाय मान्यता प्रदत्ता । एतस्य अनन्तरम् एतत् प्रचलनम् अभवत् यत् प्रत्येकं लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थायाम् एकं लिखितसंविधानं भवेत् इति ।

बल्लभभायी झावरभायी पटेलः
(1875-1950)
जन्मः गुर्जरप्रान्ते । आन्तरिकसर्वकारे गृह-सूचना-प्रसारणमन्त्री । अधिवक्ता बारदोलिकृषकसत्याग्रहस्य नेता च । भारतीयराज्यानां विलयोपक्रमे निर्णायकभूमिका । अनन्तरकाले उपप्रधानमन्त्री ।

सरोजनी नायडू
(1879-1949)
जन्म - आन्ध्रप्रदेशः । कवयित्री लेखिका राजनैतिककार्यकर्त्री च । काङ्ग्रेसस्य अग्रिणीमहिलानेत्री । अनन्तरकाले उत्तरप्रदेशस्य राज्यपालपदे आसीना ।

३.३ भारतीयसंविधानस्य निर्माणम्

दक्षिणाफ्रीकादेशस्य संविधानम् इव भारतस्य संविधानम् अपि बहुकठिन-परिस्थितिषु निर्मितम् । भारतसदृशस्य विशालस्य अथ च विविधतापूर्णस्य देशस्य कृते संविधानस्य निर्माणं सरलकार्यं न आसीत् । तस्मिन् समये भारतीयजनाः परतन्त्रात् मुक्ताः भूत्वा नागरिकास्तित्वं लभमानाः आसन् । देशेन धर्मस्य आधारेण कृतस्य विभाजनस्य विभीषिका सोढा । भारतपाकिस्तानयोः जनानां कृते विभाजनं महाविनाशस्य एवं च कम्पनस्य अनुभवः आसीत् ।

विभाजनेन सम्बद्धायां हिंसायां सीमाम् उभयतः न्यूनातिन्यूनं दशलक्षं जनाः मृत्युं प्राप्ताः आसन् । अतोऽपि काचित् महती समस्या आसीत् । आङ्ग्लजनैः देशराज्यानां शासकेभ्यः इयं स्वतन्त्रता दत्ता आसीत् यत् ते भारतपाकिस्तानयोः कस्मिन् अपि इच्छानुसारं स्वीयराज्यस्य विलयं कर्तुं शक्नुवन्ति अथवा स्वतन्त्राः भवेयुः इति । एतेषां राज्यानां विलयः कठिनः पुनश्च अनिश्चयपूर्णः

आसीत् । यदा संविधानस्य लेखनं क्रियमाणम् आसीत् तदा देशस्य भविष्यम् एतावद् सुरक्षितम् एवं च शान्तिपूर्णं न भाति स्म यावत् अद्य अस्ति । संविधाननिर्मातारः देशस्य वर्तमानं भविष्यं च चिन्तयन्ति स्म ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्तां च
स्वीयेन पितामहेन पितामह्या मातामहेन मातामह्या अथवा क्षेत्रस्य केनचित् वृद्धेन सह सम्भाषणं कुर्वन्तु । तान् पृच्छन्तु यत् किं ते स्वतन्त्रतायाः अथवा विभाजनस्य अथवा संविधाननिर्माणस्य विषये किमपि स्मरन्ति ? तस्मिन् समये जनानां कस्य कस्य विषयस्य विषये आशा आसीत् एवं च के के सन्देहाः आसन् । स्वकक्षायाम् एतेषां विषयाणां चर्चा कुर्वन्तु ।

संविधाननिर्माणस्य मार्गः

यद्यपि बह्व्यः समस्याः आसन् तथापि भारतीयसंविधाननिर्मातृणां कश्चन लाभः आसीत् । दक्षिणाफ्रीकादेशे येन प्रकारेण संविधाननिर्माणकाले एव सर्वप्रकरणेषु सहमतिः करणीया अभवत् तादृशी स्थितिः तदानीन्तने भारते न आसीत् । भारते स्वतन्त्रतायाः संघर्षकाले एव लोकतन्त्रसहितेषु

अधिकतरेषु आधारभूतविषयेषु राष्ट्रियसहमतेः कार्यं पूर्णं जातम् आसीत् । अस्माकं राष्ट्रियान्दोलनं केवलं वैदेशिकसत्तायाः विरोधे संघर्षमात्रं न आसीत् । एतत् न केवलं स्वसमाजस्य पुनर्जागरणाय आन्दोलनम् आसीत् अपि तु स्वस्य समाजस्य एवं च राजनीतेः परिवर्तनस्य एवं च नवरूपेण संरचनस्य आन्दोलनम् अपि आसीत् । स्वतन्त्रतायाः पश्चात् भारतेन केन मार्गेण चलनीयम् इति एतत् उद्दिश्य स्वतन्त्रतायाः संघर्षकाले अपि तीक्ष्णमतभेदाः आसन् । एतादृशाः केचन मतभेदाः अधुना अपि सन्ति । परन्तु केषुचित् आधारभूतविचारेषु प्रायः सर्वेषां जनानां सहमतिः आसीत् ।

१९२८तमे वर्षे एव मोतीलालनेहरुणा एवं च काङ्ग्रेसस्य अष्टाभिः अन्यैः नेतृभिः भारतस्य एकं संविधानं लिखितम् आसीत् । १९३१तमे वर्षे कराचीनगरे सम्पन्ने भारतीयराष्ट्रियकाङ्ग्रेसस्य अधिवेशने एकस्मिन् प्रस्तावे इयं रूपरेखा प्रस्तुता आसीत् यत् स्वतन्त्रभारतस्य संविधानं कीदृशं भविष्यति इति । एतयोः उभयोः एव अभिलेखयोः स्वतन्त्रभारतस्य संविधाने सार्वभौम-वयस्कमताधिकाराणां स्वतन्त्रतायाः एवं च समानतायाः अधिकाराणाम् एवं च अल्पसंख्यकानाम् अधिकाराणां रक्षणस्य चर्चा कृता आसीत् । अनेन प्रकारेण संविधानस्य रचनार्थम् उपवेशनात् पूर्वं केषाञ्चन आधारभूतमूल्यानां विषये सर्वैः नेतृभिः सहमतिः प्रकटिता आसीत् ।

औपनिवेशिकशासनस्य राजनैतिकसंस्थानां व्यवस्थानां च ज्ञानात् एवं च बोधनात् अपि नूतनानां राजनैतिकसंस्थानां स्वरूपं निर्धारयितुं साहाय्यं प्राप्तम् । आङ्ग्लशासनेन स्वल्पजनेभ्यः मतदानस्य अधिकारः दत्तः आसीत् । अस्य आधारेण आङ्ग्लैः यस्याः विधायिकायाः रचनं कृतम् आसीत् सा बहुदुर्बला आसीत् । १९३७तमवर्षस्य पश्चात् समस्ते ब्रिटिशशासिते भारते प्रादेशिकसभानां कृते निर्वाचनानि कारितानि । एतैः निर्मिताः सर्वकाराः पूर्णरूपेण लोकतान्त्रिकाः न आसन् । परन्तु विधानसभासु गमनस्य कार्यकरणस्य च अनुभवः तस्मिन्

समये बहुलाभदायकः अभवत् यतो हि एतैः एव भारतीयैः स्वीयसंस्थानां व्यवस्थानां च निर्माणं संचालनं च करणीयम् आसीत् । अस्मात् एव कारणात् भारतीयसंविधाने अनेकाः संस्थाः व्यवस्थाः च पुरातनव्यवस्थातः प्रायः तेन एव रूपेण अङ्गीकृताः यथा १९३५तमवर्षस्य भारतशासनविधिः ।

स्वतन्त्रतायाः पश्चात् भारतस्य स्वरूपम् आदाय वर्षेभ्यः पूर्वं प्रवर्तितेन चिन्तनेन एवं च वादप्रतिवादैः अपि बहुलाभः प्रापितः । अस्माकं नेतृषु एतावान् विश्वासः उत्पन्नः यत् ते बाह्यान् विचारान् अनुभवान् च स्वीयावश्यकतायाः अनुसारम् अङ्गीकर्तुं कामपि लज्जां न अनुभूतवन्तः । अस्माकम् अनेके नेतारः फ्रांसक्रान्तेः आदर्शेभ्यः ब्रिटेनदेशस्य संसदीयलोकतन्त्रस्य कार्यजातेभ्यः अथ च अमेरिकादेशस्य अधिकाराणां सूचेः बहुप्रभाविताः आसन् । रूसदेशे संजाता समाजवादिक्रान्तिः अपि अनेकान् भारतीयान् प्रभावितवती एवं च ते सामाजिकीम् अथ च आर्थिकीं समानताम् आधृतां व्यवस्थां निर्मातुं कल्पनां कर्तुम् आरभन्त । परन्तु ते अपरस्य केवलम् अनुकृतिं न कुर्वन्तः आसन् । प्रतिपदं ते एतं प्रश्नं कुर्वन्ति स्म यत् किम् एते विषयाः भारताय उपयुक्ताः भविष्यन्ति ? एते सर्वे विषयाः अस्माकं संविधानस्य निर्माणे साहाय्यं कृतवन्तः ।

संविधानसभा

तर्हि भारतीयसंविधानस्य निर्मातारः के आसन् ? अत्र भवन्तः संविधाननिर्माणे प्रमुखभूमिकां कृतवतां केषाञ्चन नेतृणां विषये बहुसंक्षेपेण काश्चन सूचनाः प्राप्स्यन्ति ।

चितानां जनप्रतिनिधीनां या सभा संविधाननामकस्य विशालाभिलेखस्य लेखनकार्यं करोति सा संविधानसभा इति कथ्यते । भारतीयसंविधानसभायै जुलैमासे १९४६तमे वर्षे निर्वाचनानि अभवन् । संविधानसभायाः प्रथमम् उपवेशनं दिसम्बरमासे १९४६तमे वर्षे अभवत् । अस्य पश्चात् देशस्य भारतं पाकिस्तानं च इति द्वयोः भागयोः

अबुलकलामाजादः

(1888-1958), जन्म – सउदी-अरबमध्ये ।

शिक्षाविद्, लेखकः धर्मशास्त्राणां च ज्ञाता, अरबीभाषाविद् । काङ्ग्रेसी नेता, राष्ट्रियान्दोलने अग्रिणीभूमिका । मुस्लिमालगाववादिन्याः राजनीतेः विरोधी । अनन्तरकाले प्रथमे केन्द्रीयमन्त्रिमण्डले शिक्षामन्त्री ।

टी.टी.कृष्णामचारी

(1899-1974)

जन्म – तमिलनाडुराज्ये । प्रारूपकमेटी इत्यस्य सदस्यः । उद्यमी काङ्ग्रेसी नेता च । अनन्तरकाले केन्द्रीयमन्त्रिमण्डले वित्तमन्त्री ।

राजेन्द्रप्रसादः

(1884-1963)

जन्म – बिहारराज्ये । संविधानसभायाः अध्यक्षः । अधिवक्ता चम्पारणसत्याग्रहस्य प्रमुखसहभागी । वारत्रयं काङ्ग्रेससाध्यक्षः । वारत्रयं काङ्ग्रेससाध्यक्षः । अनन्तरकाले भारतस्य प्रथमराष्ट्रपतिः ।

जयपालसिंहः

(1903- 1970), जन्म – झारखण्डराज्ये । क्रीडकः शिक्षाविद् च । भारतीय-यष्टिक्रीडा-दलस्य प्रथमनायकः । आदिवासिमहासभायाः संस्थापकः अध्यक्षश्च । अनन्तरकाले झारखण्डपार्टी इत्यस्य संस्थापकः ।

एच.सी.मुखर्जी

(1887- 1956)

जन्म – बङ्गाले । संविधानसभायाः उपाध्यक्षः । प्रसिद्धलेखकः शिक्षाविद् च । काङ्ग्रेसनेता । आल-इण्डिया-क्रिश्चियन-कौंसिल इत्यस्य बङ्गालविधानसभायाः च सदस्यः । अनन्तरकाले बङ्गालस्य राज्यपालः ।

जी.दुर्गाबायी देशमुखः

(1909- 1981)

जन्म – आन्ध्रप्रदेशे । अधिवक्त्री महिलामुक्तिकार्यकर्त्री च । आन्ध्रप्रदेश-महिला-सभायाः संस्थापिका । काङ्ग्रेसस्य सक्रियनेत्री । अनन्तरकाले केन्द्रीयसमाजकल्याणपरिषदः संस्थापकाध्यक्षा ।

विभाजनम् अभवत् । संविधानसभायाः अपि भारतस्य संविधानसभा एवं च पाकिस्तानस्य संविधानसभा इति भागद्वये विभाजनं जातम् ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं च शिक्षन्ताम्

स्वराज्यात् अथवा क्षेत्रात् संविधानसभायां गतस्य एतादृशस्य सदस्यस्य नाम अन्विष्यन्तु यस्य उल्लेखः अत्र न कृतः अस्ति । तस्य नेतुः चित्रम् अन्विष्यन्तु अथवा तस्य चित्राङ्कनं कुर्वन्तु । अस्माभिः येन प्रकारेण केषाञ्चन नेतृणां विषये सूचना दत्ता अस्ति तेनैव प्रकारेण तेषां विषये अपि विवरणं यच्छन्तु । अर्थात् (नाम जन्म मृत्युः), जन्मस्थानम् (वर्तमानराजनैतिकसीमानाम् आधारेण), राजनैतिकगतिविधीनां विवरणम्, संविधानसभायाः अनन्तरं भूमिका ।

भारतीयसंविधानस्य लेखनं कृतवत्यां सभायां २९९ सदस्याः आसन् । अनया सभया स्वीयं कार्यं नवम्बरमासिके षड्विंशे दिनाङ्के १९४९तमे वर्षे पूर्णं कृतम् । जनवरीमासिके षड्विंशे दिनाङ्के १९५०तमे वर्षे संविधानं व्यवहारम् आगतम् । अस्य एव दिनस्य स्मृतौ वयं प्रतिवर्षं जनवरीमासिके षड्विंशे दिनाङ्के गणतन्त्रदिवसम् आचरामः ।

अनया सभया पञ्चाशद्वर्षेभ्यः अपि पूर्वं निर्मितं संविधानं वयं किमर्थं मन्यामहे ? अस्माभिः एकं कारणं पूर्वमेव उल्लिखितम् अस्ति । संविधानं केवलं संविधानसभायाः सदस्यानां विचारान् एव न अभिव्यक्तीकरोति । एतत् निजसमयस्य व्यापक-सहमतीनाम् अभिव्यक्तिं करोति । विश्वस्य अनेकेषु देशेषु संविधानस्य पुनः लेखनं करणीयम् अभवत् यतो हि संविधाने वर्णितेषु आधारभूतविषयेषु एव तत्रत्यैः सर्वैः सामाजिकसमूहैः अथवा राजनैतिकदलैः सहमतिः न प्रकटिता आसीत् । अनेकेषु देशेषु संविधानम् अस्ति परन्तु तत् केवलं कर्गदमात्रम् एव अस्ति अथवा किमपि अन्यत् पुस्तकम् इव अभिलेखमात्रम् अस्ति । कोऽपि तस्य अनुपालनं न करोति । परन्तु अस्माकं संविधानस्य अनुभवः भिन्नः अस्ति । विगते अर्धशताब्दात् अधिके अवधौ अनेकैः सामाजिकसमूहैः संविधानस्य कानिचन प्रावधानानि अभिलक्ष्य प्रश्नाः उत्थापिताः । परन्तु केनचित् अपि विशालेन सामाजिकसमूहेन अथवा राजनैतिकदलेन स्वयं संविधानस्य वैधताम् उद्दिश्य प्रश्नः न उत्थापितः ।

एतत् अस्माकं संविधानस्य असाधारणा उपलब्धिः अस्ति ।

संविधानस्वीकरणस्य द्वितीयं कारणम् एतत् अस्ति यत् संविधानसभा अपि भारतस्य जनानाम् एव प्रतिनिधित्वं कुर्वती आसीत् । तस्मिन् समये सार्वभौमवयस्कमताधिकारः न आसीत् । अतः संविधानसभायाः निर्वाचनं देशस्य जनाः प्रत्यक्षरीत्या न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । अस्याः निर्वाचनं मुख्यरूपेण तासां प्रान्तीयसभानां सदस्यैः एव कृतम् आसीत् येषाम् उल्लेखः पूर्वं वयं कृतवन्तः स्मः । अस्मात् कारणात् देशस्य सर्वेषां भौगोलिकक्षेत्राणाम् अस्याम् उचितप्रतिनिधित्वम् अभवत् । अस्यांसभायां भारतीयराष्ट्रियकाङ्ग्रेसस्य सदस्यानां प्रभुत्वम् आसीत् येन राष्ट्रियान्दोलनस्य नेतृत्वं कृतम् । परन्तु स्वयं काङ्ग्रेसस्य अन्तः अनेकेषां राजनैतिकसमूहानां विचाराणां च जनाः आसन् । सभायाम् अनेके एतादृशाः सदस्याः आसन् ये काङ्ग्रेसस्य विचारैः सहमताः न आसन् । सामाजिकरूपेण अस्यां सभायां सर्वेषां समूहानां जातीनां वर्गाणां व्यवसायानां च जनाः आसन् । यदि संविधानसभायाः रचना सार्वभौम-वयस्कमताधिकारस्य माध्यमेन अभविष्यत् तर्हि अपि अस्याः स्वरूपं किञ्चन एतादृशम् एव अभविष्यत् ।

अथ अन्ततः येन प्रकारेण संविधानसभाद्वारा कार्यं कृतं तत् संविधानाय एकविधां पवित्रतां वैधतां च प्रददाति । संविधानसभायाः कार्यम् अतीव व्यवस्थितं मुक्तम् एवं च सर्वसम्मतेः प्रयासे आश्रितम् आसीत् । सर्वप्रथमं केचन आधारभूताः सिद्धान्ताः निर्धारिताः तेषु च सर्वेषां सहमतिः स्वीकृता । ततः परं **प्रारूपसमितेः** प्रमुखेण डॉ. बी. आर. अम्बेडकरेण चर्चायै एकं प्रारूपसंविधानं निर्मितम् । संविधानस्य प्रारूपस्य प्रत्येकं **धारा**म् अधिकृत्य अनेकपर्यायेषु चर्चा अभूत् । द्विसहस्राधिकेषु संशोधनेषु विचारः अभूत् ।

त्रिभिः वर्षैः आहत्य ११४दिनानां गम्भीरचर्चा अभूत् । सभायां प्रस्तुतः एकैकः प्रस्तावः एकैकः शब्दः अपि च तत्र उक्तम् एकैकं वाक्यम् अभिलेखितम् एवं च संरक्षितम् । एतेषां कांस्टीट्यूट असेम्बली डिबेट्स इति नाम्ना

द्वादशसु स्थूलखण्डेषु प्रकाशनं कृतम् । एतैः संविधानस्य व्याख्यायै अपि अस्य वादविवादस्य वादविवादैः एव प्रत्येकं प्रावधानस्य पृष्ठे विद्यमानं अभिलेखानाम् उपयोगः भवति । चिन्तनं तर्कं च अवगन्तुं शक्नुमः ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

भारतीयसंविधानस्य निर्मातृणां विषये अत्र दत्ताः सर्वाः सूचनाः पठन्तु । एतां सूचनां कण्ठस्थीकर्तुम् आवश्यकता नास्ति । एतदाधारेण निम्नलिखितकथनानां पक्षे उदाहरणानि प्रस्तुवन्तु ।

१. संविधानसभायाम् अनेके एतादृशाः सदस्याः आसन् ये काङ्ग्रेसदलीयाः न आसन् ।
२. सभायां समाजस्य पृथक्-पृथक् समूहानां प्रतिनिधित्वम् आसीत् ।
३. सभायाः सदस्यानां विचारधारा अपि भिन्ना आसीत् ।

बलदेवसिंहः

(1901 - 1961)

जन्म – हरियाणाप्रान्ते ।

सफलोद्यमी पञ्जाबविधानसभायां पन्थक-अकाली-पार्टी इत्यस्य नेता । संविधानसभायां काङ्ग्रेसद्वारा मनोनीतः । अनन्तरकाले केन्द्रीयमन्त्रिमण्डले रक्षामन्त्री ।

३.४ भारतीयसंविधानस्य आधारभूतमूल्यानि

अस्मिन् पुस्तके वयं विभिन्नविषयेषु संविधानस्य प्रावधानानाम् अध्ययनं करिष्यामः । अधुना तु वयम् एतद् एव ज्ञातुं प्रयासं करिष्यामः यत् अस्माकं संविधानस्य पृष्ठे विद्यमानं दर्शनं किम् अस्ति । एतत् कार्यं वयं द्विधा कर्तुं शक्नुमः । निजनेतृणां संविधानसम्बद्धान् विचारान् पठित्वा वयम् एतं विषयं बोद्धुं शक्नुमः । परन्तु अस्माकं संविधानं स्वयं निजदर्शनस्य विषये यत् वदति तस्य पठनम् अपि तावद् एव आवश्यकम् अस्ति । संविधानस्य प्रस्तावना एतद् एव कार्यं करोति । आयान्तु, अत्र क्रमशः विचारं कुर्याम ।

स्वप्नाः सङ्कल्पाः च

भारतीयसंविधानस्य निर्मातृणां पङ्क्तौ एकं महत् नाम नास्ति इत्यतः भवन्तः विस्मिताः स्युः अर्थात् महात्मगान्धिनः नाम । असौ संविधानसभायाः सदस्यः न आसीत् । परन्तु संविधानसभायाः अनेके सदस्याः तस्य विचारान् अनुसरन्ति स्म । १३३१तमे वर्षे ‘यंग इंडिया’ इत्यस्यां स्वीयपत्रिकायाम् असौ संविधाने स्वीयापेक्षायाः विषये अलिखत् .

कन्हैयालाल-माणिकलालमुंशी

(1887-1971),

जन्म – गुर्जरप्रान्ते ।

अधिवक्ता इतिहासकाराः भाषाविद् च । काङ्ग्रेसी नेता गान्धिवादी । अनन्तरकाले केन्द्रीयमन्त्रिमण्डले मन्त्री । स्वतन्त्र-दलस्य संस्थापकः ।

“ अहं भारताय एतादृशं संविधानम् इच्छामि येन भारतं परतन्त्रतायाः आधीनतायाः च मुक्तं भवेत् अहम् एतादृशभारतस्य कृते प्रयासं करिष्यामि यत् सर्वाधिकः निर्धनः जनः अपि स्वीयत्वेन मन्यताम् अपि च सः अनुभवेत् यत् देशनिर्माणे तस्य अपि सहभागिता अस्ति । एतादृशं भारतं यस्मिन् जनानाम् उच्चः अथवा निम्नः वर्गः न भवेत् । एतादृशं भारतं यस्मिन् सर्वेषां समुदायानां जनाः पूर्णरूपेण प्रीतिभावेन निवासं कुर्युः । एतादृशे भारते अस्पृश्यतायाः मदिरायाः एवं च मादकपदार्थानां किमपि स्थानं न भवेत् । महिलाः अपि पुरुषाः इव अधिकारान् प्राप्नुयुः । अहम् अतः न्यूने सति सन्तुष्टः न भविष्यामि ।”

भेदभावरहितस्य एवं च असमानतामुक्तस्य भारतस्य स्वप्नः डॉ.बी.आर. अम्बेडकरस्य मनसि अपि आसीत् । तेन संविधाननिर्माणे महत्त्वपूर्णा भूमिका निर्व्यूढा । असमानता कथम् अपाकर्तुं शक्यते इति अस्मिन् विषये

तस्य विचाराः अन्येभ्यः भिन्नाः आसन् । सः गान्धिनं तदीयचिन्तनं च कट्वालोचितवान् । संविधानसभायाम् प्रदत्ते स्वीये अन्तिमे भाषणे असौ स्वीयाः चिन्ताः स्पष्टरूपेण प्रस्तुतवान् ।

श्यामाप्रसादमुखर्जी

(1901-1953)

जन्म – पश्चिमबङ्गाले ।

अन्तरिमसर्वकारे उद्योगापूर्तिमन्त्री । शिक्षाविद् अधिवक्ता च । हिन्दुमहासभायां सक्रियः । अनन्तरकाले भारतीयजनसङ्घस्य संस्थापकः ।

भीमरावराज अम्बेडकरः

(1891-1956),

जन्म – महाराष्ट्रप्रान्ते ।

प्रारूपकमेटी इत्यस्य अध्यक्षः ।

सामाजिक-क्रान्तिकारी चिन्तकः,

जातिगत-विभाजनस्य भेदभावस्य च विरोधी अग्रणी आन्दोलनकारी ।

अनन्तरकाले स्वतन्त्रभारतस्य प्रथमसर्वकारे विधिमन्त्री । रिपब्लिकन-पार्टी आफ इण्डिया इत्यस्य संस्थापकः ।

जवाहरलालनेहरूः

(1889-1964)

जन्म – उत्तरप्रदेशे ।

अन्तरिमसर्वकारस्य प्रधामन्त्री ।

अधिवक्ता काङ्ग्रेसनेता च ।

समाजवादस्य लोकतन्त्रस्य

साम्राज्यवादिनः विरोधस्य

पक्षधरः । अनन्तरकाले भारतस्य प्रथमप्रधानमन्त्री ।

सोमनाथ-लाहिडी

(1901-1984),

जन्म – पश्चिमबङ्गाले ।

लेखकः सम्पादकः च । भारतीय-

मार्क्सवादिदलस्य नेता ।

अनन्तरकाले पश्चिमबङ्गाल-

विधानसभायाः सदस्यः ।

कुत्र

प्राप्ताः

किं च

अवबुद्धम् ?

“ जनवरीमासे षड्विंशे दिनाङ्के १९५०तमे वर्षे वयं विरोधाभासपूर्णं जीवनं प्रविशन्तः स्मः । राजनीतेः प्रसङ्गे अस्माकं समानता भविष्यति परन्तु आर्थिकं सामाजिकं च जीवनम् असमानताभिः पूर्णं भविष्यति । राजनीतौ वयम् एका व्यक्तिः - एकं मतं तथा च एकैकस्य मतस्य समानं महत्त्वम् इति एतं सिद्धान्तं स्वीकरिष्यामः । स्वीये सामाजिके आर्थिके च जीवने वयं स्वीयसामाजिक-आर्थिकसंरचनायाः कारणात् एव ‘एका व्यक्तिः एकं मतम्’ इति सिद्धान्तस्य अस्वीकरणं कुर्वन्तः भविष्यामः । वयम् एतेन विरोधाभासपूर्णं जीवनेन कदापर्यन्तं जीविष्यामः ? वयं स्वीये सामाजिके आर्थिके च जीवने कदापर्यन्तं समानताम् अस्वीकुर्वन्तः भविष्यामः ? एतद् अस्वीकरणं चिरं समयं तिष्ठति चेत् वयं स्वीयं राजनैतिकलोकतन्त्रम् एव संकटापन्नं करिष्यामः । ”

अन्ततः आयान्तु, अगस्तमासिके पञ्चदशे दिवसे १९४७तमवर्षे मध्यरात्रेः समये संविधानसभायां जवाहरलालनेहरोः प्रसिद्धं भाषणं स्मरेम ...

“ वर्षेभ्यः पूर्वं वयं स्वनियत्या सह साक्षात्कारं कृतवन्तः आस्म । अधुना च समयः समागतः अस्ति यत् वयं स्वीयवचनानि अनुपालयेम । पूर्णतः अथवा समधिकतया । यदा घटिकायां मध्यरात्रेः समयः भविष्यति यदा समस्तविश्वं शयानं भविष्यति तदा भारतं नूतनजीवनस्य आरम्भं करिष्यति । भारतं स्वतन्त्रं भविष्यति । इतिहासे यदा-कदा एव एतादृशः क्षणः समागच्छति यदा वयं पुरातनं परित्यज्य नूतनं प्रविशामः । यदा एकस्य युगस्य समाप्तिः भवति एवं च यदा चिरं समयं कस्यचित् राष्ट्रस्य सुप्तः आत्मा प्रस्फुटितः भवति तदा ध्वनिं प्राप्नोति । एतादृशे पवित्रे क्षणे वयम् आत्मानं भारतस्य तस्य जनानां ततः अपि अधिकं मानवतायाः सेवायै समर्पयेम । एतद् एव अस्माकं कृते उचितम् अस्ति । स्वतन्त्रता सत्ता च उत्तरदायित्वानि आनयतः । भारतस्य सम्प्रभुजनानां प्रतिनिधित्वं कुर्वत्याः अस्याः सम्प्रभुतासमपन्नायाः सभायाः उपरि उत्तरदायित्वानि सन्ति । स्वतन्त्रतायाः प्राप्तेः पूर्वम् अस्माभिः महापीडा सोढा । अस्मिन् क्रमे जातैः दुःखैः अस्माकं हृदयं दुःखि अस्ति । अधुना अपि काचित् पीडा वर्तते । तथापि इतिहासः अधुना व्यतीतः अस्ति । अधुना भविष्यं स्वर्णिमसंकेतं कुर्वन् अस्ति ।

एतद् भविष्यं विश्रान्तेः अथवा प्रमादस्य नास्ति अपि तु तेषां सङ्कल्पानां पूर्तये सततं प्रयासकरणस्य अस्ति यान् प्रायः वयं कृतवन्तः स्मः । एवञ्च कञ्चन शपथम् अद्य अपि स्वीकरिष्यामः । भारतस्य सेवा इति उक्ते दुःखपीडापन्नानां लक्षशः-कोटिशः जनानां सहायताकरणम् इति । अस्य अर्थः अस्ति यत् दरिद्रतायाः अज्ञानतायाः पीडानाम् अवसरस्य असमानतानां च समापनम् इति । अस्माकं युगस्य महत्तमजनस्य कामना अस्ति एकैकस्य जनस्य अक्षयः अश्रुप्रोञ्जनम् इति । सम्भवम् अस्ति यत् एतत् कार्यम् अस्माकं प्रयासमात्रेण न सम्भवेत् यावत् पर्यन्तं जनानां नेत्रेषु अश्रूणि सन्ति कष्टम् अस्ति तावत् पर्यन्तम् अस्माकं कार्यं सम्पन्नं न भविष्यति । ”

उपर्युक्तानि त्रीण्यपि उदाहरणानि अवधानेन पठन्तु ।

- अभिज्ञानं कुर्वन्तु यत् कः विचारः एतेषु त्रिषु उद्धरणेषु उपस्थितः अस्ति ।
- एतेषु त्रिषु उद्धरणेषु अस्य संयुक्तविचारस्य अभिव्यक्तीकरणस्य विधिः कथं मिथः भिन्नः अस्ति ?

संविधानस्य दर्शनम्

यैः मूल्यैः स्वतन्त्रतासंग्रामः प्रेरितः दिङ्निर्दिष्टः एवं च आधारभूतमूल्यानाम् उद्देशिकया सह भवति । इयं येषाम् अस्मिन् क्रमे परीक्षिताः ते एव भारतीयलोकतन्त्रस्य संविधानस्य प्रस्तावना अथवा उद्देशिका इति उच्यते । आधारभूताः अभूवन् । भारतीयसंविधानस्य प्रस्तावनायाम् अमेरिकीयसंविधानस्य प्रस्तावनातः प्रेरणाम् आदाय एते अङ्गीकृताः । भारतीयसंविधानस्य सर्वाः धाराः समकालिकविश्वस्य अधिकतरदेशैः निजसंविधानस्य एतदनुरूपम् एव निर्मिताः । संविधानस्य आरम्भः आरम्भः कयाचित् प्रस्तावनया सह कुर्वन्ति ।

संयुक्तराज्यस्य वयं सर्वे जनाः

भद्रतरसंघस्य निर्माणाय न्यायस्य स्थापनायै गृहनीतीनां निर्माणाय संयुक्तसुरक्षायवस्थायाः निर्माणाय जनकल्याणस्य वर्धनाय तथा च आत्मनि निजसमृद्धौ च स्वतन्त्रतायाः आनन्दस्वीकरणाय संयुक्तराज्यामेरिकादेशस्य एतत् संविधानं स्थापयामः अस्य च अभिषेकं कुर्मः ।

वयं दक्षिणाफ्रीकादेशस्य जनाः

स्वेतिहासे जातम् अन्यायं स्वीकुर्मः, निजभूमौ स्वतन्त्रतायै न्यायाय च संघर्षे कष्टं सोढवद्भ्यः नमस्कुर्मः । स्वदेशस्य निर्माणाय विकासाय च साहाय्यं कृतवतां सम्मानं कुर्मः एवं च अङ्गीकुर्मः यत् दक्षिणाफ्रीकादेशः तेषां सर्वेषाम् अस्ति ये अत्र निवासं कुर्वन्ति, अत्रत्यया विविधतया सह संयुक्ताः सन्ति अतः स्वतन्त्ररूपेण चितानां प्रतिनिधीनां माध्यमेन स्वीयगणतन्त्रस्य सर्वोच्चविधेः दृष्ट्या एतत् संविधानं स्वीकुर्मः येन पुरातनविभाजनानि दूरीभवेयुः एवं च लोकतान्त्रिकमूल्येषु सामाजिकन्याये अथ च मौलिकमानवाधिकारेषु आधारितः कश्चन समाजः निर्मितः भवितुं शक्येत । एतादृशः लोकतान्त्रिकः एवं च मुक्तः समाजः स्थापितः भवेत् यस्मिन् सर्वकारः जनानाम् इच्छानुसारं निर्मितः भवेत् एवं च शासनं कुर्यात् तथा च एकैकस्मै जनाय विधेः पुरतः संरक्षणं प्राप्येत । सर्वेषां जनानां जीवनस्य गुणवत्तायां परिष्कारः भवेत् एवं च प्रत्येकं जनस्य सम्भावनाः स्वतन्त्रतया पोषणं प्राप्नुवन्तु । अपि च संयुक्तलोकतान्त्रिकस्य दक्षिणाफ्रीकादेशस्य निर्माणं भवेत् यः राष्ट्राणां समूहे सम्प्रभुदेशस्य अङ्गतया स्वीयम् उचितं स्थानं प्राप्तुं शक्नुयात् । ईश्वरः अस्माकं जनान् रक्षतु ।

आयान्तु वयं स्वीयसंविधानस्य प्रस्तावनाम् अतीव सावधानतया पठेम एवं च तस्मिन् समागतं प्रत्येकं महत्त्वपूर्णशब्दम् अवगच्छेम-

संविधानस्य प्रस्तावना लोकतन्त्रे काचित् शोभना कविता इव प्रतिभाति । अस्यां तद् दर्शनं सम्मिलितम् अस्ति यद् अधिकृत्य सम्पूर्णसंविधानस्य निर्माणं जातम् अस्ति ।

एतद् दर्शनं सर्वकारस्य कस्यचिद् अपि अधिनियमस्य निर्णयस्य च मूल्याङ्कन-परीक्षणयोः मानं कं निर्धारयति ।

एतत्साहाय्येन परीक्षितुं शक्यते यत् कः अधिनियमः कः

निर्णयः समीचीनः अस्ति अथवा असमीचीनः अस्ति ।

अस्यां भारतीयसंविधानस्य आत्मा निवसति ।

वयं भारतस्य जनाः भारतम्

भारतीयसंविधानस्य निर्माणम् अधिनियमनं च भारतस्य जनैः
निजप्रतिनिधीनां माध्यमेन कृतम् अस्ति केनचित् राज्ञा अथवा
बाह्यजनेन न दत्तम् अस्ति ।

समाजवादि

समाजे सम्पदा सामूहिकरूपेण उत्पद्यते । समाजे तस्याः
विभाजनं समानरूपेण भवेत् । सर्वकारः भूम्युद्योगैः
सम्बद्धानाम् अधिकाराणाम् अधिनियमान् एवम्प्रकारेण
रचयेत् येन हि सामाजिक्यः आर्थिक्यः च असमानताः न्यूनाः
भवेयुः ।

प्रभुत्वसम्पन्नम्

जनानाम् अयं सर्वोच्चः
अधिकारः अस्ति यत् ते
स्वसम्बद्धेषु विषयेषु निर्णयं
कर्तुम् अर्हाः सन्ति । कापि
बाह्या शक्तिः भारताय आदेशं
दातुं न शक्नोति ।

धर्मनिरपेक्षम्

कमपि धर्मम् अनुसर्तुं
जनाः पूर्णतया स्वतन्त्राः
सन्ति । परन्तु कोऽपि धर्मः
आधिकारिकः नास्ति ।
सर्वकारः सर्वाभ्यः
धार्मिकमान्यताभ्यः
आचरणेभ्यः च समानं सम्मानं
ददाति ।

गणराज्यम्

शासनस्य प्रमुखः जनानां द्वारा
चितः जनः भविष्यति न हि
कस्यचित् वंशस्य अथवा
राजकुटुम्बस्य जनः ।

भारतीय-संविधानम्

उद्देशिका

वयं भारतीयाः, भारतदेशम् एकं सम्पूर्णं

प्रभुत्व-सम्पन्नम्, समाजवादि,

पन्थ-निरपेक्षम्, लोकतन्त्रात्मक

गणराज्यं निर्मातुं तथा च तस्य समस्तनागरिकाणां कृते;

सामाजिकम् आर्थिकं तथा च राजनैतिकं न्यायम्,

विचारस्य, अभिव्यक्त्यः, विश्वासस्य, धर्मस्य,

उपासनायाः च

स्वतन्त्रताम्,

प्रतिष्ठायायाः अवसरस्य च समतां

प्रापयितुं तथा च तेषु सर्वेषु मानवीयगौरवस्य तथा च

राष्ट्रियैकतायाः अखण्डतायाश्च

सुनिश्चयकर्त्री बन्धुतां संवर्धयितुं.....

दृढसंकल्पाः भूत्वा अस्यां स्वसंविधानसभायाम्

अद्य नवम्बरमासस्य 26तमे दिनाङ्के 1949तमे ख्रीस्ताब्दे

(मार्गशीर्षे शुक्लसप्तम्यां 2006तमे विक्रमसंवत्सरे) एतत्

संविधानम् अङ्गीकुर्मः अधिनियमितं आत्मार्पितं च कुर्मः ।

लोकतन्त्रम्

शासनस्य एतादृशं स्वरूपं
यस्मिन् जनेभ्यः समानाः
राजनैतिकाः अधिकाराः
प्राप्ताः भवन्ति । जनाः
स्वशासनस्य निर्वाचनं
कुर्वन्ति अपि च तस्य
उत्तरदायित्वं निर्धारयन्ति ।
एतत् शासनं केषाञ्चन
आधारभूतानां नियमानाम्
अनुरूपं प्रचलति ।

न्यायः

नागरिकैः सह तेषां जातिं
धर्मम् एवं च लिङ्गम्
अधिकृत्य भेदभावः न कर्तुं
शक्यते ।

स्वतन्त्रता

नागरिकाः कथं
चिन्तयेयुः, केन प्रकारेण
स्वीयविचाराणाम्
अभिव्यक्तिं कुर्युः एवं च
स्वविचाराणां केन प्रकारेण
अनुपालनं कुर्युः इत्यत्र नास्ति
किमपि अनुचितं नियन्त्रणम् ।

समता

विधेः पुरतः सर्वे जनाः समानाः सन्ति । पूर्ववर्तिनीः सामाजिकीः
असमानताः समापनीयाः भविष्यन्ति । सर्वकारः प्रत्येकं नागरिकाय
समानम् अधिकारं सुलभायितुं व्यवस्थां कुर्यात् ।

बन्धुता

वयं सर्वे एतादृशम् आचरणं कुर्याम यथा वयम् एकस्य कुटुम्बस्य
सदस्याः स्याम । कोऽपि नागरिकः अपरं नागरिकं स्वस्मात् न्यूनतरं
न अवगच्छेत् ।

संयुक्तराज्यामेरिका-भारत-दक्षिणाफ्रीकादेशानां संविधानानां प्रस्तावनायाः तुलनां कुर्वन्तु ।

- एतासु सर्वासु ये विचाराः संयुक्ताः सन्ति तेषां सूचीनिर्माणं कुर्वन्तु ।
- एतासु सर्वासु न्यूनातिन्यूनम् एकं महत्तमं भेदं रेखाङ्कितं कुर्वन्तु ।
- तिसृषु का प्रस्तावना अतीतं प्रति संकेतयति ।
- एतासु प्रस्तावनासु का प्रस्तावना ईश्वरस्य आह्वानं न करोति ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

संस्थानां स्वरूपम्

संविधानं केवलं मूल्यानां दर्शनस्य च कथनमात्रं नास्ति । यथा अस्माभिः पूर्वम् उल्लेखः कृतः अस्ति यत् संविधानम् एतेभ्यः मूल्याभ्यः संस्थागतं रूपं दातुं प्रयासः अस्ति । यत् वयं भारतस्य संविधानम् कथयामः तस्य अधिकतरः भागः एताः व्यवस्थाः एव निर्धारयति । एतत् बहुविशालः एवं च सुविस्तृतः अभिलेखः अस्ति । अतः समये-समये एतस्मै नूतनं रूपं दातुम् अस्मिन् परिवर्तनस्य आवश्यकता भवति । भारतीयसंविधानस्य निर्मातृभिः अनुभूतं यत् एतत् जनानां भावनानुरूपं प्रवर्तते । समाजे जायमानेभ्यः परिवर्तनेभ्यः दूरं न तिष्ठेत् । तैः एतत् पवित्र-स्थायि-अपरिवर्तनशीलस्य अधिनियमस्य रूपेण न दृष्टम् आसीत् । अतः समये समये अस्मिन् परिवर्तनानि भवेयुः इति तैः प्रावधानं कृतम् । एतानि परिवर्तनानि संविधानसंशोधनम् इति उच्यन्ते ।

संविधानेन संस्थागतव्यवस्थाः परमवैधानिकभाषया अभिलिखिताः सन्ति । यदि भवन्तः संविधानं प्रथमवारं

पठन्ति तर्हि एतत् दुर्बोधम् अस्ति इति अनुभवः भविष्यति । तथापि संस्थानाम् आधारभूतस्वरूपस्य अवगमनम् अतीव कठिनं नास्ति । किमपि संविधानम् इव भारतीयसंविधानम् अपि तान् नियमान् निर्दिशति येषाम् अनुसारं शासकानां निर्वाचनं करिष्यते । अस्मिन् स्पष्टं लिखितम् अस्ति यत् कस्य पार्श्वे कियती शक्तिः भविष्यति इति एवं च कः कस्य विषये निर्णयं करिष्यति इति ? सममेव संविधानं नागरिकेभ्यः कांश्चन स्पष्टान् अधिकारान् दत्त्वा शासनस्य कृते लक्ष्मणरेखां निर्धारयति यत् शासनम् अस्मात् अग्रे वर्धयितुं न शक्नोति । पुस्तकस्य अवशिष्टाः त्रयः अध्यायाः भारतीयसंविधानस्य एतेषां त्रयाणां पक्षाणां विषये सन्ति । प्रत्येकस्मिन् अध्याये वयं कानिचन संवैधानिकप्रावधानानि प्रति अवधानं करिष्यामः एवं च एतद् ज्ञातुं प्रयासं करिष्यामः यत् लोकतान्त्रिकराजनीतौ एते केन प्रकारेण कार्यं कुर्वन्ति । परन्तु एतत् पुस्तकं भारतीयसंविधानस्य द्वारा स्थापिताः सर्वाः संस्थाः

व्यवस्थाः च न समावेशयति । अस्य केषाञ्चन पक्षाणां विषये अग्रिमवर्षस्य पुस्तके चर्चा करिष्यामः ।

रङ्गभेदः - दक्षिणाफ्रीकादेशस्य सर्वकारस्य १९४८ तः १९८९तमे अवधौ अश्वेतजनैः सह नस्ली-अलगाव इति कथ्यमाना शासनव्यवस्था अभद्रं व्यवहारं कुर्वती शासनव्यवस्था ।

धारा - कस्यचित् अभिलेखस्य विशेषभागः, अनुच्छेदः ।

संविधानम् - देशस्य सर्वोच्चः अधिनियमः । अस्मिन् कस्यचित् देशस्य राजनीतेः समाजस्य च संचालनाय मौलिकाः अधिनियमाः भवन्ति ।

संविधानसंशोधनम् - देशस्य सर्वोच्चविधायिसंस्थया तस्य देशस्य संविधाने क्रियमाणं परिवर्तनम् ।

संविधानसभा - जनप्रतिनिधीनां सा सभा या संविधानलेखनस्य कार्यं करोति ।

प्रारूपम् - कस्यचित् वैधानिकाभिलेखस्य प्रारम्भिकं रूपम् ।

दर्शनम् - ये कस्मैचित् चिन्तनाय कार्याय च दिशां प्रयच्छन्ति ते विचाराः दर्शनम् इति उच्यन्ते ।

प्रस्तावना - संविधानस्य तत् प्रथमं कथनं यस्मिन् कश्चन देशः निजसंविधानस्य मूलभूतमूल्यानि एवं च अवधारणाः स्पष्टतया कथयति ।

देशद्रोहः - देशस्य शासनम् उत्पाटयितुं कृतः प्रयत्नरूपः अपराधः ।

प्रश्नावली

१. अधः कानिचन अशुद्धानि वाक्यानि दत्तानि सन्ति । प्रत्येकस्मिन् वाक्ये का त्रुटिः अस्ति इति अभिज्ञानं कुर्वन्तु । एतस्य अध्यायस्य आधारेण च तां त्रुटिं परिष्कृत्य लिखन्तु ।
 - क. स्वतन्त्रतायाः पश्चात् देशः लोकतान्त्रिकः भवतु न वा इति अस्मिन् विषये स्वतन्त्रतान्दोलनस्य नेतारः स्वमस्तिष्काः आसन् ।
 - ख. भारतीयसंविधानसभायाः सर्वेषां सदस्यानां संविधानोक्ते प्रत्येकस्मिन् विषये सम्मतिः आसीत् ।
 - ग. येषु देशेषु संविधानम् अस्ति तत्र लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्था एव भविष्यति ।
 - घ. संविधानं देशस्य सर्वोच्चः अधिनियमः भवति अतः अस्मिन् परिवर्तनं न कर्तुं शक्यते ।
२. दक्षिणाफ्रीकादेशस्य संविधाननिर्माणे एतेषु कः संघर्षः सर्वाधिकः महत्त्वपूर्णः आसीत् ?
 - क. दक्षिणाफ्रीकादेशस्य तस्य प्रतिवेशिदेशानां च
 - ख. स्त्रीणां पुरुषाणां च
 - ग. श्वेताल्पसंख्यकानाम् अश्वेतबहुसंख्यकानां च
 - घ. रङ्गिचर्मबहुसंख्यकानाम् अश्वेताल्पसंख्यकानां च
३. लोकतान्त्रिकसंविधाने एतेषु किं प्रावधानं न भवति ?
 - क. शासनप्रमुखाणाम् अधिकाराः
 - ख. शासनप्रमुखस्य नाम
 - ग. विधायिकायाः अधिकाराः
 - घ. देशस्य नाम
४. संविधाननिर्माणे एतेषां नेतृणां तदीययोगदानेन सह मेलनं कुर्वन्तु ।

क. मोतीलालनेहरुः	१. संविधानसभायाः अध्यक्षः
ख. बी.आर.अम्बेडकरः	२. संविधानसभायाः सदस्या
ग. राजेन्द्रप्रसादः	३. प्रारूपसमितेः अध्यक्षः
घ. सरोजिनी नायडूः	४. १९२८तमे वर्षे भारतस्य संविधाननिर्माणम्
५. जवाहरलालनेहरुः नियत्या सह साक्षात्कारभाषणम् अधिकृत्य निम्नलिखित-प्रश्नानाम् उत्तरं यच्छन्तु
 - क. नेहरुः किमर्थम् उक्तवान् यत् भारतस्य भविष्यं विश्रान्त्यर्थं प्रमादाय च नास्ति ?
 - ख. नवभारतस्य स्वप्नाः केन प्रकारेण विश्वेन सह सम्बद्धाः सन्ति ?
 - ग. ते संविधाननिर्मातृभ्यः कं शपथम् इच्छन्ति स्म ?
 - घ. “अस्माकं वंशक्रमस्य श्रेष्ठतमजनस्य कामना प्रत्येकं जनस्य अक्ष्णः अश्रुप्रोज्झनम् अस्ति ।” सः अस्मिन् कथने कस्य उल्लेखं कुर्वन् आसीत् ?
६. अस्माकं संविधानाय दिङ्निर्देशकानि कानिचन मूल्यानि तेषां च अर्थाः सन्ति । एतान् पुनः विलिखन्तु ।

क. सम्प्रभुः	१. सर्वकारः कस्यापि धर्मस्य निर्देशानाम् अनुसारं कार्यं न करिष्यति ।
ख. गणतन्त्रम्	२. निर्णयस्वीकरणस्य सर्वोच्चः अधिकारः जनानां पार्श्वे अस्ति ।
ग. बन्धुत्वम्	३. शासनप्रमुखः कश्चन चितः जनः भवति ।
घ. धर्मनिर्पेक्षम्	४. जनाः परस्परं कुटुम्बम् इव निवासं कुर्युः ।

७. केभ्यश्चित् दिवसेभ्यः पूर्वं नेपालतः भवतां केनचित् मित्रेण राजनैतिकस्थितेः विषये भवतां कृते एकं पत्रं लिखितम् । तत्र अनेकानि राजनैतिकदलानि राज्ञः शासनस्य विरोधं कुर्वन्ति आसन् । तेषु केषाञ्चन कथनम् आसीत् यत् राज्ञा प्रदत्ते वर्तमानसंविधाने एव संशोधनं कृत्वा चितेभ्यः प्रतिनिधिभ्यः अधिकाः अधिकाराः दातुं शक्यन्ते । अन्यानि दलानि नूतनस्य गणतान्त्रिकसंविधानस्य निर्माणाय नूतनसंविधानसभायाः संरचनायै अध्यर्थनं कुर्वन्ति आसन् । अस्मिन् प्रसङ्गे स्वीयम् अभिमतम् उपस्थापयन्तः स्वीयमित्राय पत्रं लिखन्तु ।

प्रश्नावली

८. भारतीयलोकतन्त्रस्य स्वरूपे विकासस्य प्रमुखकारणानां विषये केचन पृथक्पृथक् विचाराः एवं सन्ति । भवन्तः प्रत्येकं कथनं भारते लोकतान्त्रिकव्यवस्थायै कियत् महत्त्वपूर्णं मन्यन्ते ?

- क. आङ्ग्लशासकैः भारताय उपहाररूपेण लोकतान्त्रिकव्यवस्था प्रदत्ता । वयं ब्रिटिशशासनस्य समये निर्मितानां प्रान्तीयसभानां माध्यमेन लोकतान्त्रिकव्यवस्थायां कार्यं कर्तुं प्रशिक्षणं प्राप्तवन्तः ।
- ख. अस्माकं स्वतन्त्रतासंग्रामेण औपनिवेशिकशोषणस्य एवं च भारतीयजनेभ्यः विविधस्वतन्त्रतानाम् अप्रदानस्य विरोधः कृतः । अस्यां स्थितौ भारतस्य लोकतान्त्रिकत्वम् अवश्यम्भावि आसीत् ।
- ग. अस्माकं राष्ट्रवादिनां नेतृणाम् आस्था लोकतन्त्रे आसीत् । अनेकेषु नूतनस्वतन्त्रराष्ट्रेषु लोकतन्त्रस्य अविद्यमानता अस्माकं नेतृणां महत्त्वपूर्णभूमिकां रेखाङ्कितां करोति ।

९. १९१२तमे वर्षे प्रकाशितस्य 'विवाहित महिलाओं के लिए आचरण' इति पुस्तकस्य निम्नलिखितम् अंशं पठन्तु ।

“ ईश्वरेण स्त्रीजातिः शारीरिकरूपेण भावनात्मकरूपेण च इति उभयथा अधिकदुर्बला रचिता अस्ति । ताः आत्मरक्षासमर्थाः अपि न कृताः । अतः ईश्वरेण एव ताभ्यः आजीवनं पुरुषाणां संरक्षणे स्थातुं भाग्यं दत्तम् । कदाचित् पितुः कदाचित् पत्युः कदाचित् पुत्रस्य च । अतः महिलाः नैराश्यस्य स्थाने अस्मात् विषयात् अनुगृहीताः भवेयुः यत् ताः आत्मानं पुरुषाणां सेवायै समर्पयितुम् अर्हन्ति ।” किम् अस्मिन् अनुच्छेदे व्यक्तानि मूल्यानि संविधानस्य दर्शनेन सह साम्यं भजन्ते अथवा तानि संवैधानिकमूल्यानां विरोधे सन्ति ?

१०. निम्नलिखितेषु कथनेषु विचारं कुर्वन्तु । किं तेषु भवतां सम्मतिः अस्ति ? स्वाभिमतानि कारणानि अपि लिखन्तु ।

- क. संवैधानिकनियमानां शक्तिः कस्यापि अन्यस्य अधिनियमस्य समाना अस्ति ।
- ख. संविधानं ज्ञापयति यत् शासनव्यवस्थायाः विभिन्नाङ्गानां संरचनं केन प्रकारेण भविष्यति ।
- ग. नागरिकाणाम् अधिकाराः अथ च सर्वकारीयसत्तायाः मर्यादाः संविधाने स्पष्टतया उल्लिखिताः सन्ति ।
- घ. संविधानं संस्थानां चर्चां करोति । तस्य मूल्यैः सह कोऽपि सम्बन्धः नास्ति ।

संविधानसंशोधनस्य केनचित् प्रस्तावेन अथवा कस्यचित् संशोधनस्य याचनया सम्बद्धाः वार्तापत्राणां वार्ताः सावधानं पठन्तु । भवन्तः संसदि अथवा विधानसभासु महिलानां कृते आरक्षणविषयम् अधिकृत्य प्रकाशिताः वार्ताः प्रति अवधानं कर्तुं शक्नुवन्ति । किम् अस्मिन् प्रश्ने काचित् सार्वजनिकी चर्चा अभूत् ? संशोधनस्य पक्षे के के तर्काः दत्ताः सन्ति ? संविधानसंशोधने विभिन्नदलानां काः प्रतिक्रियाः आसन् ? किम् एतत् संशोधनं जातम् अस्ति ?

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अध्यायः – 4

नैर्वाचनिकी राजनीतिः

परिचयः

द्वितीये अध्याये अस्माभिः दृष्टं यत् लोकतन्त्राय इदं न सम्भवः न च आवश्यकम् अस्ति यत् जनाः प्रत्यक्षतः शासनं कुर्युः इति । वर्तमाने काले लोकतन्त्रस्य सर्वतः सामान्यं स्वरूपं जनैः निजप्रतिनिधीनां माध्यमेन शासनसञ्चालनस्य अस्ति । एतस्मिन् अध्याये वयं द्रक्ष्यामः यत् कस्मिंश्चित् लोकतन्त्रे प्रतिनिधीनां चयनं कथं भवति । वयम् आरम्भम् अनेन अवगमनेन करिष्यामः यत् लोकतन्त्रे निर्वाचनं किमर्थम् आवश्यकम् उपयोगि च इति । वयम् इदम् अपि अवगन्तुं प्रयत्नं करिष्यामः यत् विभिन्नदलानां नैर्वाचनिकी प्रतिद्वन्द्विता कथं जनान् लाभान्वितान् करोति । पुनः वयम् एतस्य प्रश्नस्य उपस्थापनं करिष्यामः यत् केषां विषयाणां कारणात् किञ्चित् अपि निर्वाचनं लोकतान्त्रिकं भवति । एतस्य एव माध्यमेन वयं लोकतान्त्रिकस्य अलोकतान्त्रिकस्य च मध्ये निर्वाचनस्थं भेदम् अवगमिष्यामः ।

अध्यायस्य अवशिष्टे भागे वयम् एतेषां परिमापकानाम् आधारेण भारते जातानां निर्वाचनानां मूल्याङ्कनं करिष्यामः । एतस्मिन् क्रमे वयं निर्वाचनस्य प्रत्येकं चरणस्य अर्थात् विभिन्नानां निर्वाचनक्षेत्राणां सीमानिर्धारणात् प्रभृतिः निर्वाचनपरिणामानां घोषणां यावत् दृष्टिपातं करिष्यामः । प्रत्येकस्मिन् चरणे वयं प्रश्नम् उपस्थापयिष्यामः यत् किं स्यात् तथा च प्रत्यक्षे निर्वाचने किं भवति ? इति । अध्यायस्य अन्ते वयम् एतस्य प्रश्नस्य विषये विचारयिष्यामः यत् भारते जातानि निर्वाचनानि निष्पक्षरूपेण स्वतन्त्रप्रकारेण च जातानि सन्ति अथवा न जातानि । अत्र वयं निष्पक्षभावेन स्वतन्त्रनिर्वाचनस्य प्रक्रियां कारयितुं निर्वाचनायोगस्य भूमिकायाः विषये अपि विचारयिष्यामः ।

4.1 निर्वाचनं किमर्थम् ?

हरियाणायाः विधानसभा-निर्वाचनम्

अर्ध रात्रेः परं कालः । उत्सुकः जनसम्मर्दः नगरस्य चतुष्पथस्य पार्श्वे गताभ्यः पञ्चहोराभ्यः निजनेतुः आगमनस्य प्रतीक्षां करोति । आयोजकाः जनान् आश्वासयन्ति यत् नेता सद्य एव आयाति । यदा अपि किञ्चित् वाहनं पार्श्वतः गच्छति तदा जनाः स्वीयस्य नेतुः दर्शनस्य आशया उत्तिष्ठन्ति । ते अनुभवन्ति यत् अस्माकं नेता आगतवान् अयं नेता अस्ति श्री देवीलालः, हरियाणा-सङ्घर्ष-समितेः प्रमुखः, यः गुरुवासरीयायां तस्यां रात्रौ करनाले भाषणं कर्तुम् आयाति स्म । षट्सप्ततिवर्षीयः अयं नेता अद्यत्वे अतीव व्यस्तः अस्ति न कश्चित् अपि रिक्तकालः तस्य पार्श्वे अस्ति । तस्य राजनैतिकः कार्यक्रमः प्रातः कालात् अष्टवादनात् आरभ्य रात्रौ एकादशवादनं यावत् चलति ।.... अद्य प्रातःकालात् आरभ्य सः नवसु सभासु भाषणम् अकरोत् - गतेभ्यः त्रयोविंशतेः मासेभ्यः सः नैरन्तर्येण जनसभाः सम्बोधयति नैर्वाचनिकीं सज्जां च करोति ।

किम् अधिकतराः नेतारः स्वीयान् नैर्वाचनिकान् कृत-सङ्कल्पान् पूरयन्ति ?

इयम् उपर्युक्ता घटना हरियाणायां 1987 तमे वर्षे जातैः राज्यविधानसभायाः निर्वाचनैः सम्बद्धा कस्मिंश्चित् वार्तापत्रे प्रकाशित-वार्तायाः समाचारः अस्ति । राज्ये 1982 तमवर्षात् काङ्ग्रेसदलस्य नेतृत्वयुक्तः सर्वकारः आसीत् । तदा विपक्षस्य नेता चौधरी देवीलालः “न्याययुद्धम्” इति नामधेयस्य कस्यचित् आन्दोलनस्य नेतृत्वम् अकरोत् तथा च लोकदलम् इति नामधेयस्य स्वीयस्य नवीनदलस्य रचनाम् अकरोत् । तस्य दलेन निर्वाचने काङ्ग्रेसदलं विरुध्य अन्यविपक्षिदलानि सङ्घीकृत्य कस्यचित् मोर्चा (संयुक्त-दलस्य) इत्यस्य रचनं कृतम् । निजे नैर्वाचिके प्रचारकाले देवीलालः अकथयत् यत् यदि तस्य दलं निर्वाचने जयं प्राप्नोति तर्हि सः कृषकान् वणिजः च ऋणमुक्तान् करिष्यति इति । सः सङ्कल्पं स्वीकृतवान् यत् इदमेव तस्य सर्वकारस्य प्रथमं कार्यं भविष्यति ।

जनाः तदानीं तनसर्वकारात् अप्रसन्नाः आसन् । ते देवीलालस्य सङ्कल्पं प्रति आकृष्टाः जाताः । अतः, यदा निर्वाचनानि जातानि, तदा ते लोकदलस्य तस्य सहयोगिदलानां च पक्षे पर्याप्तमतानि दत्तवन्तः । लोकदलस्य तस्य सहयोगिदलेभ्यः च राज्यविधानसभायाः 90 पदेषु 76 पदानि लब्धानि । लोकदलेन एकाकिना एव षष्टि-पदानि प्राप्तानि तथा च तेन लोकदलेन स्पष्टबहुमतं प्राप्तम् । काङ्ग्रेसदलेन तस्मिन् काले केवलं पञ्च पदानि प्राप्तानि ।

नैर्वाचनिक-परिणामानां घोषणायाः परं तात्कालिक-सर्वकारस्य मुख्यमन्त्री पदं त्यक्तवान् । लोकदलस्य नवनिर्वाचिताः विधायकाः देवीलालं स्वीयं नेतृरूपेण चितवन्तः । राज्यपालः देवीलालं नवीनमुख्यमन्त्रिणः रूपेण कार्यं कर्तुं निमन्त्रणं दत्तवान् । नैर्वाचनिक-परिणामानां घोषणायाः दिनत्रयाभ्यन्तरे सः मुख्यमन्त्रिपदम् अलङ्कृतवान् । मुख्यमन्त्रिपदप्राप्तेः शपथस्य अनन्तरं तत्कालम् एव तस्य सर्वकारेण आदेशः दत्तः, येन कृषकाः कृषिश्रमिकाः लघुवणिजः च ऋणमुक्ताः जाताः । तस्य दलेन राज्ये वर्षचतुष्टयं यावत् शासनं कृतम् । अग्रिमनिर्वाचनप्रक्रिया 1991 तमे वर्षे अभवत् । परन्तु अस्मिन् निर्वाचने तस्य दलं जनसमर्थनं न प्राप्तुं शक्तवत् । काङ्ग्रेसदलेन निर्वाचनप्रक्रियया निर्वाचने जयः प्राप्तः सर्वकारस्य च रचनं कृतम् ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयम् अवगच्छन्तु, किं भवन्तः जानन्ति भवतां राज्ये विधानसभायाः गतनिर्वाचनं कदा अभवत् ? भवतां क्षेत्रे गतेषु पञ्चसु वर्षेषु कानि कानि निर्वाचनानि जातानि सन्ति? एतेषां निर्वाचनानां स्तरं (राष्ट्रियं, विधानसभा, पञ्चायतः इत्यादिः) तेषां कालं तेषु भवतां क्षेत्रात् चितजनस्य पदम् (सांसदः, विधायकः, पार्षद इत्यादिः) अपि अङ्कयन्तु ।

जगदीपः नवप्रीतः च एतां कथां पठितवन्तौ तथा च निम्नलिखितं निष्कर्षं निष्कासितवन्तौ । किं भवन्तः सूचयितुं शक्नुवन्ति यत् एतेषु के निष्कर्षाः समुचिताः सन्ति तथा च के अनुचिताः सन्ति । (अथवा पुनः एतस्यां कथायां प्रदत्तसूचनानाम् आधारेण समुचितस्य अनुचितस्य च निर्णयः न भवितुं शक्नोति) ।

- निर्वाचनात् सर्वकारिनीतिषु परिवर्तनं भवितुं शक्नोति ।
- राज्यपालः देवीलालस्य भाषणैः प्रभाविताः भूत्वा तं मुख्यमन्त्रिपदम् अलङ्कर्तुं निमन्त्रितवान् ।
- जनाः प्रत्येकं शासकदलं प्रति रुष्टाः भवन्ति तथा च प्रत्येकस्मिन् अग्रिमे निर्वाचने तत् दलं विरुध्य मतदानं कुर्वन्ति ।
- यत् राजनैतिकदलं निर्वाचने विजयी भवति तत् सर्वकारस्य रचनं करोति ।
- अनेन निर्वाचनेन हरियाणायाः आर्थिकविकासे महत् साहाय्यं प्राप्तम् ।
- निजदलस्य पराजयात् काङ्ग्रेसमुख्यमन्त्रिणः कृते त्यागपत्रदानस्य आवश्यकता न आसीत् ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

नैर्वाचनिक-प्रक्रियायाः आवश्यकता किमर्थम् अस्ति ?

कस्मिन्नपि लोकतन्त्रे नियमितान्तराले निर्वाचनानि भवन्ति । अस्माभिः प्रथमाध्याये उल्लिखितम् आसीत् यत् विश्वस्य शताधिकाः देशाः एतादृशाः सन्ति यत्र जनप्रतिनिधीनां चयनाय निर्वाचनानि भवन्ति । वयम् एतत् अपि जानीमः यत् अनेके देशाः लोकतान्त्रिकाः न सन्ति , तत्रापि निर्वाचनप्रक्रिया अस्ति ।

परन्तु निर्वाचनानाम् आवश्यकता किमर्थं भवति ? आयान्तु, अनैर्वाचनिकलोकतन्त्रस्य कल्पनां कुर्मः । यदि सर्वे जनाः प्रतिदिनं सह उपविशेयुः तथा च सर्वान् निर्णयान् सम्भूय स्वीकुर्युः तदा निर्वाचनानि विना अपि शासनं कर्तुं शक्यते । परन्तु यथा अस्माभिः द्वितीये अध्याये दृष्टं यत् कस्मैचित् महते समुदायाय एवंविधस्य करणस्य शक्यता नास्ति । न चैव इदं शक्यते यत् प्रत्येकं जनस्य पार्श्वे प्रत्येकस्मिन् विषये निर्णयकरणस्य समयः ज्ञानं च भवेत् । अतः अधिकतरासु लोकतान्त्रिकशासनव्यवस्थासु जनाः निजप्रतिनिधीनां माध्यमेन शासनं कुर्वन्ति ।

किं निर्वाचनेन विना अपि लोकतान्त्रिकप्रकारेण प्रतिनिधीनां चयनं कर्तुं शक्यते ? आयान्तु, कस्यचित् एवंविधस्य स्थानस्य विषये कल्पनां कुर्वन्तु यत्र प्रतिनिधीनां निर्वाचनं वयसः अनुभवस्य च आधारेण क्रियते । अथवा, एतादृशस्य स्थानस्य कल्पनां कुर्वन्तु यत्र प्रतिनिधीनां निर्वाचनं शिक्षायाः ज्ञानस्य च आधारेण भवति । कस्य अधिकः अनुभवः अधिकं ज्ञानं च अस्ति एतादृशस्य निश्चयेन काचित् समस्या

भवितुं शक्नोति । परन्तु एवं मन्यन्तां यत् जनाः मिलित्वा तासां समस्यानां समाधानं करिष्यन्ति । स्पष्टम् अस्ति यत् पुनः एतादृशे स्थाने निर्वाचनस्य आवश्यकता न भविष्यति ।

परन्तु किं पुनः वयम् एतां व्यवस्थां लोकतन्त्रम् इति कथयितुं शक्नुमः ? वयम् एतत् कथम् अवगमिष्यामः यत् जनेभ्यः तेषां प्रतिनिधिः रोचते अथवा नैव ? वयम् इमां व्यवस्थां कथं करिष्यामः यत् प्रतिनिधयः जनानाम् इच्छायाः अनुरूपम् एव शासनं कुर्युः ? वयम् एतस्य विषयस्य व्यवस्थां कथं कुर्याम यत् यान् प्रतिनिधीन् जनाः न इच्छन्ति ते पदासीनाः न भवेयुः । एतदर्थम् एतादृश्याः व्यवस्थायाः आवश्यकता अस्ति यया जनाः नियमितान्तराले निजप्रतिनिधीन् चेतुं शक्नुयुः इति तथा च यदि इच्छा न स्यात् तर्हि तेषां परिवर्तनम् अपि कर्तुं शक्नुयुः । एतस्य व्यवस्थायाः नाम निर्वाचनम् अस्ति । अतः वर्तमाने काले प्रतिनिधित्वयुक्ते लोकतन्त्रे निर्वाचनम् आवश्यकम् इति मन्यते ।

निर्वाचने मतदातारः अनेकविधानि निर्वाचनानि कुर्वन्ति –

- ते आत्मनः कृते विधेः निर्मातृणां चयनं कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- ते सर्वकारस्य निर्मातृणां विशिष्टनिर्णयस्य स्वीकर्तृणां च निर्वाचनं चयनं वा कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- ते सर्वकारस्य तद्द्वारा च निर्मीयमाणानाम् अधिनियमानां दिशानिर्देशं यत् दलं करोति तस्य चयनं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

अस्माभिः दृष्टं यत् लोकतन्त्राय निर्वाचनं किमर्थम् आवश्यकम् अस्ति परन्तु अलोकतान्त्रिकदेशानां शासकेभ्यः अपि निर्वाचनं कारयितुम् आवश्यकता किमर्थं भवति ?

निर्वाचनं लोकतान्त्रिकम् अस्ति इति मन्तुं कः आधारः अस्ति ?

निर्वाचनानि अनेकविधानि भवितुं शक्नुवन्ति । लोकतान्त्रिकेषु देशेषु तु निर्वाचनानि भवन्ति एव । अधिकतरेषु अलोकतान्त्रिकेषु देशेषु अपि कस्यचित् अपि प्रकारकस्य निर्वाचनं भवति एव । अतः निर्वाचनं लोकतान्त्रिकरूपेण जातम् उत न इति निरीक्षितुम् अस्माकं पार्श्वे के मापदण्डाः सन्ति ? अस्माभिः द्वितीये अध्याये एतस्मिन् सन्दर्भे आंशिकचर्चा कृता आसीत् । अस्माभिः तत्र नैकदेशानां निर्वाचनस्य उदाहरणानि प्रस्तुतानि आसन् यानि वयं लोकतान्त्रिकनिर्वाचनानि न वक्तुं शक्नुमः । आयान्तु, तत्रत्याः स्थित्याः माध्यमेन अस्माभिः यद् अवगतं तत् स्मरामः तथा च लोकतान्त्रिकनिर्वाचनस्य कृते आवश्यकैः न्यूनतमैः अनुबन्धैः सह स्वीयायाः चर्चायाः आरम्भं कुर्मः –

- प्रथमः – प्रत्येकं कृते निर्वाचनस्य सौविध्यं न स्यात् । अर्थात् प्रत्येकं जनाय मताधिकारः स्यात् तथा च प्रत्येकं जनस्य मतस्य समानमूल्यं स्यात् ।
- द्वितीयः, निर्वाचने विकल्पाः विद्यमानाः स्युः । राजनैतिकदलेभ्यः प्रत्याशिभ्यः च निर्वाचने भागग्रहणाय स्वतन्त्रता स्यात् तथा च ते मतदातृणां कृते विकल्पान् प्रस्तुवन्तु ।
- तृतीयः, निर्वाचनस्य अवसरः नियमिते अन्तराले लभ्येत । नवीनं निर्वाचनं केषुचित् वर्षेषु अवश्यमेव भवेत् ।
- चतुर्थः, जनाः यम् इच्छेयुः वास्तविकतायां सः एव निर्वाचने प्रत्याशी स्यात् । चयनं च तस्य एव स्यात् ।
- पञ्चमः, निर्वाचनं स्वतन्त्ररूपेण निष्पक्षरूपेण च भवेत्, येन जनाः यथार्थेन निजेच्छानुरूपं जनस्य चयनं कर्तुं शक्नुयुः ।

एते अनुबन्धाः अतीव सरलाः इति अनुभवितुं शक्यन्ते परन्तु नैके देशाः एतादृशाः सन्ति यत्रत्येषु निर्वाचनेषु एतेषाम् अनुबन्धानाम् अनुरूपं कार्यम् अथवा निर्वाचनप्रक्रिया न क्रियते । एतस्मिन् अध्याये वयं भारतदेशे जातनिर्वाचनेषु अपि एते अनुबन्धान् प्रवर्त्य इदम् अवगन्तुं प्रयत्नं करिष्यामः यत् भारतीयनिर्वाचनानि लोकतान्त्रिकानि इति कथयितुं शक्यन्ते अथवा न इति ।

किं राजनैतिकी प्रतिद्वन्द्विता सम्यक् अस्ति ?

अनेन प्रकारेण वयं प्राप्नुमः यत् निर्वाचनस्य अभिप्रायः राजनैतिकी प्रतियोगिता अथवा प्रतिद्वन्द्विता अस्ति । इयं प्रतियोगिता विविधं रूपं स्वीकर्तुं शक्नोति । अत्यन्तं स्पष्टरूपम् अस्ति राजनैतिकदलानाम् आभ्यन्तरे प्रतिद्वन्द्विता इति । निर्वाचनक्षेत्रेषु एतस्या स्वरूपं प्रत्याशिनां मध्ये जायमानायाः प्रतिद्वन्द्वितायाः भवति । यदि प्रतिद्वन्द्विता न स्यात् तर्हि निर्वाचनानि अन्यायकराणि भविष्यन्ति ।

परन्तु किं राजनैतिक्याः प्रतिद्वन्द्वितायाः उपस्थितिः समीचीना अस्ति ? नैर्वाचनिक्यां प्रतिद्वन्द्वितायां काश्चन स्पष्टहानयः दृश्यन्ते । एतस्मात् प्रत्येकं वसतौ प्रत्येकं गृहे च विभाजनसदृशा स्थितिः जायते । भवन्तः अपि स्वीये क्षेत्रे श्रुतवन्तः स्युः यत् दलीय-राजनीतेः (पार्टी-पालिटिक्स) इत्यस्य यदा प्रसारः जायते तदा जनाः दूषणानि कुर्वन्ति । विभिन्नानां राजनैतिक-दलानां जनाः नेतारः प्रायः परस्परं आरोपणानि आरोपयन्ति । दलानि प्रत्याशिनः च निर्वाचने विजयीभवितुम् विविधान् अनुचितोपायान् अपि अङ्गीकुर्वन्ति । केषाञ्चित् जनानां कथनम् अस्ति यत् नैर्वाचनिकी इयं स्पर्धा समुचितप्रकारिकां दीर्घकालिकीं राजनीतिं विकसितुं साहाय्यं न करोति । देशस्य समाजस्य च सेवायाः इच्छुकाः श्रेष्ठाः जनाः अपि एतस्मात् कारणात् एव नैर्वाचनिकीं स्पर्धां न कुर्वन्ति । तेभ्यः कठिना अनैतिकी च इयं स्पर्धा न रोचते ।

अस्माकं संविधानस्य निर्मातारः एताः समस्याः प्रति सावधानाः आसन् । पुनरपि ते भविष्यतः कालस्य नेतृणां निर्वाचनाय मुक्तनिर्वाचनस्पर्धायाः एव चयनम् अकुर्वन् । ते एतस्मात् कारणात् इत्थम् अकुर्वन् यतो हि दीर्घकालिकरूपेण इयं व्यवस्था श्रेष्ठं कार्यं करोति । आदर्शविश्वे एव सर्वे राजनैतिकनेतारः जानन्ति यत् जनानां हितं कैः विषयैः अस्ति तथा च

एते सर्वे नेतारः जनसेवायाः प्रेरणया राजनीतिं प्रविशन्ति । परन्तु यथार्थजीवने तथा न भवति । आविश्वं नेतारः अन्यव्यवसायिनां जनानाम् इव अग्रे वर्धनस्य निजजीवननिर्माणस्य च चिन्तां कुर्वन्ति । ते नैरन्तर्येण सत्तायां भवितुम् इच्छन्ति अथवा आत्मनः कृते महतः स्थानस्य प्राप्तेः अधिकारस्य च इच्छां कुर्वन्ति । शक्यते यत् आंशिकरूपेण तेषु जनसेवायाः

भावना अपि स्यात् परन्तु केवलम् एतस्याः भावनायाः विश्वासेन प्रक्रियायाः (शासनं) सञ्चालनं समस्यापूर्णम् अस्ति । इदम् अपि शक्यते यत् तेषु जनसहायतायाः भावना स्यात् परन्तु तेषाम् अवगमनं न स्यात् यत् जनसेवाकार्यं कथं कर्तुं शक्यते । अथवा पुनः इदम् अपि भवितुं शक्नोति यत् तेषां मनस्सु ये विचाराः सन्ति तैः सह जनानाम् आवश्यकताभिः स्थानीयस्थितिभिः च सह सामञ्जस्यम् एव न स्यात् ।

अस्यां स्थितौ वयम् एतासां वास्तविकतानां सम्मुखीकरणं कथं कर्तुं शक्नुमः ? एकः उपायः तु राजनेतृणां ज्ञानस्य चरित्रस्य परिवर्तनं तथा च संशोधनस्य अस्ति । अपरः यः अधिकः व्यावहारिकः उपायः अस्ति यत् वयम् एतादृश्याः व्यवस्थायाः रचनां कुर्याम यत्र जनसेवकानां राजनेतृणां कृते पुरस्कारदानस्य व्यवस्था स्यात् तथा च ये एवं न आचरेयुः ते दण्डभाजः भवेयुः ।

एतादृशस्य दण्डनस्य पुरस्कारस्य च निर्णयं कः करोति ? एतस्य सरलम् उत्तरम् अस्ति यत् जनाः कुर्वन्ति । नैर्वाचनिक्याः प्रतिद्वन्द्वितायाः अयम् एव अर्थः अस्ति । नियमितानां निर्वाचन-स्पर्धायाः लाभः राजनैतिकदलैः नेतृभिः च प्राप्यते । ते जानन्ति यत् यदि ते जनानाम् इच्छायाः अनुरूपं विषयाणाम् उपस्थापनं करिष्यन्ति तर्हि तेषां लोकप्रियतायाः प्रसारः भविष्यति । तथा च अग्रिमनिर्वाचने तेषां विजयस्य सम्भावना अपि वर्धयिष्यते । परन्तु यदि ते निजकार्यशैल्या मतदातृन् सन्तुष्टीकर्तुम् असफलाः भवन्ति तर्हि ते अग्रिमनिर्वाचने विजयिनः भवितुं न शक्नुवन्ति ।

अनेन प्रकारेण यदि किञ्चित् राजनैतिकदलं सत्ताप्राप्तेः लालसया एव केवलं निर्वाचने भागं गृह्णाति तर्हि अपि तेन दलेन बाध्यतावशात् जनतायाः सेवा अवश्यमेव करणीया भविष्यति । किञ्चित् अनेन प्रकारेण एव विपणिः कार्यं करोति कामं कश्चित् आपणिकः केवलं निजलाभविषयम् एव चिन्तयति पुनरपि तेन बाध्यः भूत्वा ग्राहकाय समुचितसामग्री एव दातव्या भवति । यदि सः एवं न करोति तर्हि ग्राहकः अन्यम् आपणं प्रति गमिष्यति । अनेन एव प्रकारेण राजनैतिक-प्रतिद्वन्द्वितायाः शक्यते यत् केचन भेदभावाः उत्पन्नाः स्युः तथा च जनेषु परस्परं वैमनस्यं स्यात् परन्तु अन्ततः एतस्मात् राजनैतिकदलानि तथा च तेषां नेतारः जनानां सेवां कर्तुं बाध्याः भवन्ति ।

व्यङ्ग्यचित्राणि
अवगच्छन्तु

अत्र प्रदत्ते द्वे व्यङ्ग्यचित्रे सावधानं पश्यन्तु । प्रत्येकं व्यङ्ग्यचित्रं किं सन्देशं यच्छति, स्वीयैः शब्दैः लिखन्तु । स्वीयकक्षायां चर्चयन्तु यत् एतेषु किं व्यङ्ग्यचित्रं भवतां क्षेत्रं निकषा अस्ति । मतदातृणां प्रत्याशिनां सम्बन्धेषु निर्वाचनस्य प्रभावस्य सूचकः एकं व्यङ्ग्यचित्रं स्वयं रचयन्तु ।

4.2 निर्वाचनस्य अस्माकं प्रणाली का अस्ति ?

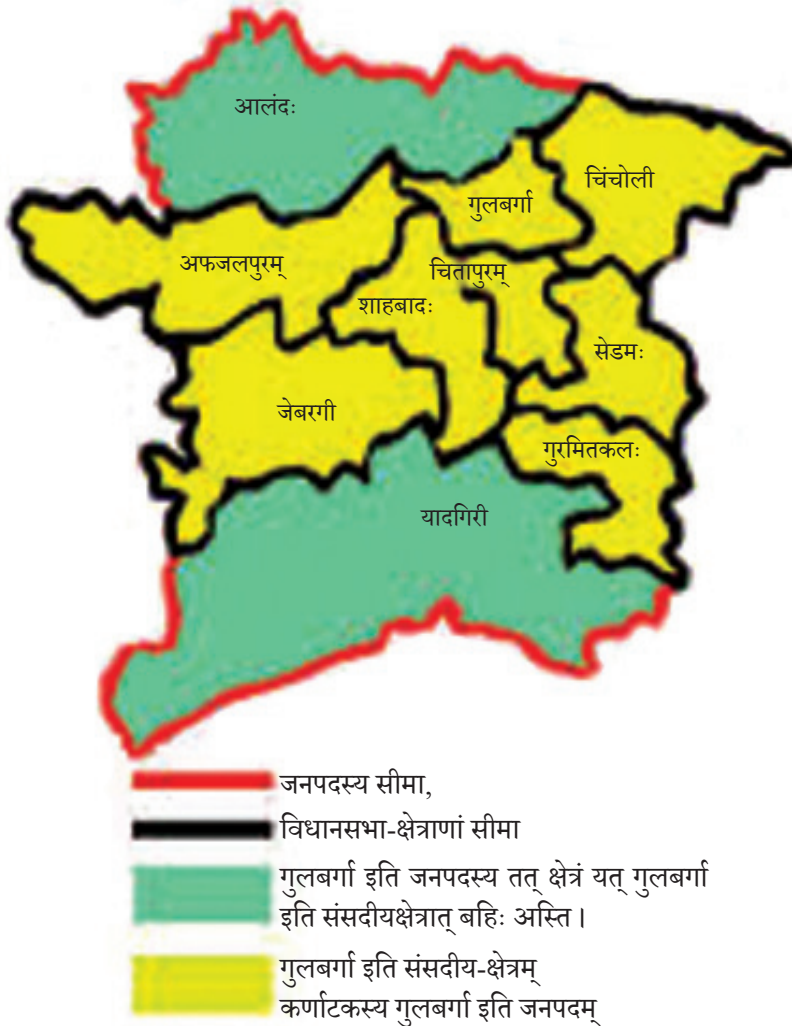
किम् अस्माकं देशे जायमाना निर्वाचनप्रणाली लोकतान्त्रिकी अस्ति ? एतस्य प्रश्नस्य उत्तरम् अवगन्तुम् आयान्तु पश्यामः यत् भारते निर्वाचनं कथं भवति ? अस्माकं भारतदेशे लोकसभायाः विधानसभायाः च निर्वाचनानि प्रत्येकं पञ्चवर्षेभ्यः परं भवन्ति । पञ्चवर्षाणाम् अनन्तरं सर्वेषां चितप्रतिनिधीनां कार्यकालः समाप्तः भवति । लोकसभाः विधानसभाः च भङ्गाः भवन्ति । पुनः सर्वेषु निर्वाचनक्षेत्रेषु एकस्मिन् एव दिने अथवा अल्पे अन्तराले पृथक् पृथक् दिने निर्वाचनानि भवन्ति । सामान्यनिर्वाचनम् एतत् उच्यते । कदाचित् केवलम् एकस्मिन् क्षेत्रे

निर्वाचनं भवति यत्र कस्यचित् चित्सदस्यस्य मरणं भवति अथवा कश्चित् त्यागपत्रं ददाति तस्याम् अवस्थायां पदं रिक्तं भवति । एतत् उपनिर्वाचनम् इति उच्यते । अस्मिन् अध्याये वयं निर्वाचने एव ध्यानं केन्द्रितं करिष्यामः।

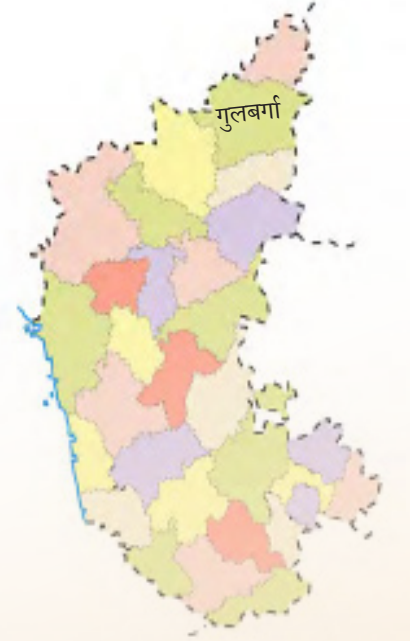
निर्वाचनक्षेत्रम्

भवद्भिः पठितम् अस्ति यत् हरियाणायाः जनाः नवतिविधायकानां निर्वाचनम् अकुर्वन् । एवं शक्यते, भवद्भिः चिन्तितं स्यात् यत् ते एवं कथं कृतवन्तः स्युः । किं हरियाणायाः प्रत्येकं जनः सर्वेषां नवतिविधायकानां कृते मतदानं करोति ? कदाचित् भवतां स्मरणे

गुलबर्गा-संसदीय-क्षेत्रम्,

कर्णाटकस्य गुलबर्गा इति जनपदम्,

- गुलबर्गा-लोकसभा-निर्वाचन-क्षेत्रस्य सीमायाः गुलबर्गा-जनपदस्य च सीमायाः मध्ये अन्तरं किमर्थम् अस्ति ? स्वीयस्य लोकसभा-निर्वाचन-क्षेत्रस्य एतादृशम् एव मानचित्रं रचयतु ।
- गुलबर्गा-लोकसभा-निर्वाचन-क्षेत्रे विधानसभायाः कति क्षेत्राणि सन्ति ? किं भवतां लोकसभा-क्षेत्रे अपि विधानसभायाः एतावन्ति एव पदानि सन्ति ?

स्यात् यत् एवं न भवति । भारतदेशे वयं क्षेत्रविशेषाधारितायाः प्रतिनिधित्वस्य प्रणाल्याः माध्यमेन कार्यं कुर्मः । निर्वाचनस्य उद्देश्येन देशः नैकक्षेत्रेषु विभक्तः । एतानि **निर्वाचनक्षेत्राणि** इति उच्यन्ते । एकस्य क्षेत्रस्य निवासिनः मतदातारः कस्यचित् एकस्य प्रतिनिधेः निर्वाचनं कुर्वन्ति । लोकसभानिर्वाचनाय देशः 543 निर्वाचनक्षेत्रेषु विभाजितः अस्ति । प्रत्येकं क्षेत्रात् चितप्रतिनिधयः संसदः सदस्याः इति उच्यन्ते । लोकतान्त्रिक-निर्वाचन-प्रणाल्याः काचित् विशेषता अस्ति प्रत्येकं मतस्य समानं मूल्यम् इति । अतः अस्माकं संविधाने इयं व्यवस्था अस्ति यत् प्रत्येकं निर्वाचनक्षेत्रे मतदातृणां सङ्ख्या प्रायः समाना स्यात् इति ।

अनेन प्रकारेण, प्रत्येकं राज्यं तस्य विधानसभायाः पदानां दृष्ट्या विभक्तम् अस्ति । एतेभ्यः विधानसभाक्षेत्रेभ्यः निर्वाचिताः प्रतिनिधयः विधायकाः इति कथ्यन्ते । प्रत्येकस्मिन् संसदीये निर्वाचनक्षेत्रे विधानसभायाः नैकानि निर्वाचनक्षेत्राणि भवन्ति । पञ्चायतानां नगरपालिकानां च निर्वाचनेषु अपि अयम् एव उपायः अङ्गीक्रियते । प्रत्येकं पञ्चायतः नैकेषु प्रखण्डेषु विभज्यते यानि लघूनि-लघूनि निर्वाचनक्षेत्राणि सन्ति । प्रत्येकं प्रखण्डात् पञ्चायताय नगरपालिकायै च एकस्य सदस्यस्य चयनं भवति । अनेकधा निर्वाचनक्षेत्राणि आसनम् (सीट) इत्यनेन अपि अभिधीयन्ते यतो हि प्रत्येकं क्षेत्रं संसदः विधानसभायाः च कस्यचित् आसनस्य प्रतिनिधित्वं करोति । अतः यदा वयं कथयामः यत् लोकदलेन हरियाणायाः षड् आसनानि जितानि तदा एतस्य अभिप्रायः अस्ति यत् विधानसभायाः षड् निर्वाचनक्षेत्रेषु लोकदलस्य षड् प्रत्याशिनः जित्वा राज्यविधानसभां प्राप्तवन्तः ।

आरक्षितानि निर्वाचन-क्षेत्राणि

अस्माकं संविधानं प्रत्येकं नागराय स्वीयं प्रतिनिधिं चेतुं तथा च जनप्रतिनिधेः रूपेण चेतुम् अपि अधिकारं ददाति । परन्तु अस्माकं संविधानस्य निर्मातृणां चिन्ता आसीत् यत् एवं शक्यते यत् मुक्तनैर्वाचनिकीषु स्पर्धासु केचन दुर्बलसमूहानां जनाः लोकसभां विधानसभां च प्राप्तुं न शक्नुयुः

इति । इदम् अपि शक्यते यत् नैर्वाचनिकप्रक्रियायां भागग्रहणाय जयनाय च तेषां सकाशे आवश्यकसंसाधनानि शिक्षा सम्पर्काः एव न स्युः इति । संसाधनसम्पन्नाः प्रभावशालिनः जनाः तान् रोद्धुम् अपि शक्नुवन्ति । यदि एवं भवति तर्हि संसदि विधानसभायां च अस्माकं जनसङ्ख्यायाः कस्यचित् महतः भागस्य ध्वनिः एव न प्राप्स्यति । एतस्मात् अस्माकं लोकतान्त्रिकस्य प्रतिनिधित्वस्य चरित्रं दुर्बलं भविष्यति तथा च इयं व्यवस्था आंशिकरूपेण एव लोकतान्त्रिकी भविष्यति ।

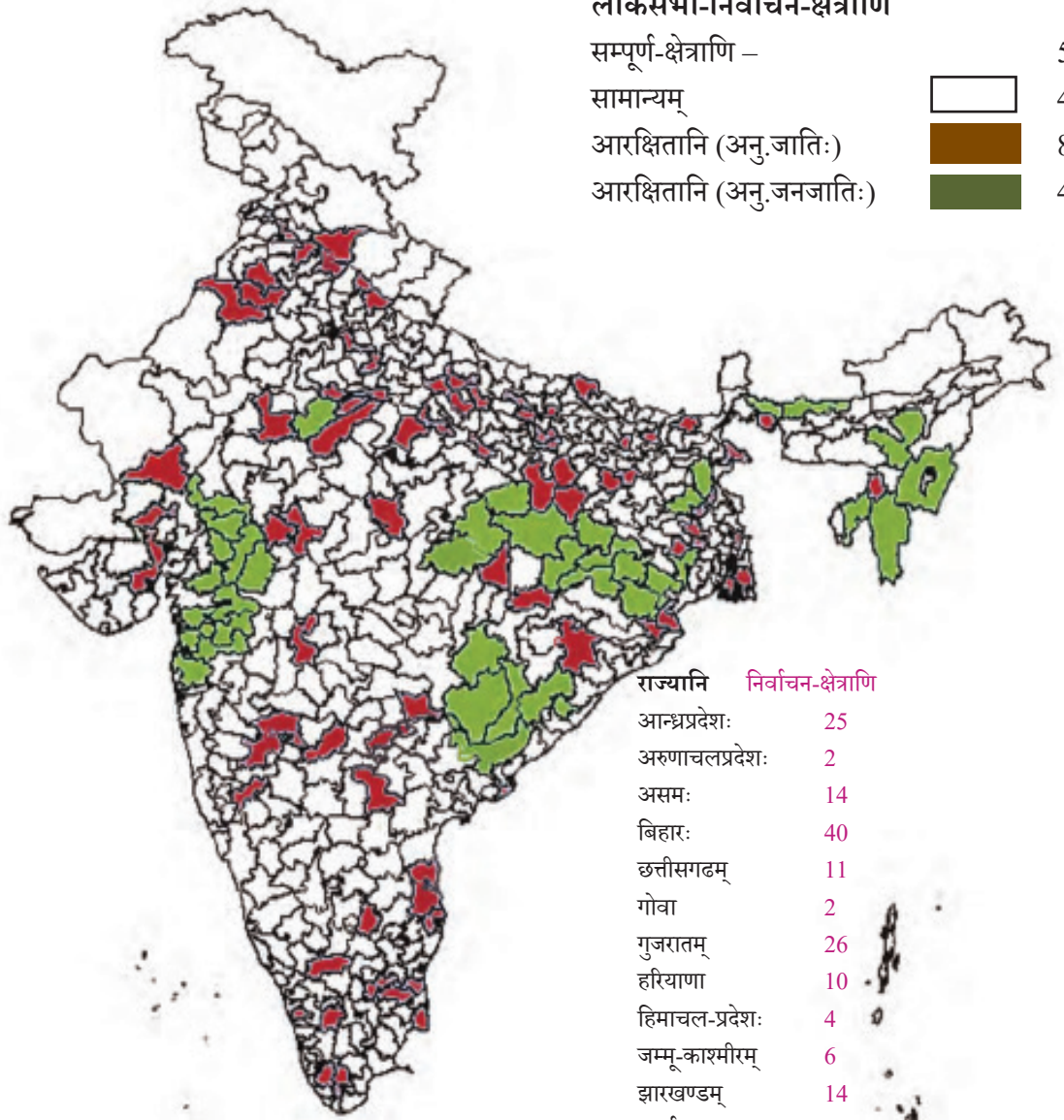
अतः अस्माकं संविधानस्य निर्मातारः दुर्बलवर्गीयानां कृते आरक्षितानां निर्वाचनक्षेत्राणां विशेषव्यवस्था प्रकल्पिता अस्ति । एतस्मात् कारणात् एव कानिचन निर्वाचनक्षेत्राणि अनुसूचितजातीयानाम् अनुसूचितजनजातीयानां च जनानां कृते आरक्षितानि सन्ति । अनुसूचितजातीयस्य कृते यत् आसनम् आरक्षितम् अस्ति तस्मिन् आरक्षिते आसने केवलम् अनुसूचितजातेः प्रत्याशी एव निर्वाचने भागं ग्रहीतुं शक्नोति । अनेन प्रकारेण केवलम् अनुसूचितजनजातेः एव जनः अनुसूचितजनजातेः कृते आरक्षिते निर्वाचनक्षेत्रे भागं ग्रहीतुं शक्नोति । अधुना लोकसभायाः चतुरशीतिः (84) आसनानि अनुसूचितजातीयानां जनानां कृते तथा च सप्तचत्वारिंशत् (47) आसनानि अनुसूचित-जनजातीयानां जनानां कृते आरक्षितानि सन्ति । (2012 तमवर्षस्य सितम्बरमासस्य 1 दिनाङ्कस्य स्थितिः) इति ।

एतानि आसनानि सम्पूर्णजनसङ्ख्यायाम् एतेषां समूहानां भागस्य अनुपाते सन्ति अनेन प्रकारेण अनुसूचित-जातीयानां जनजातीयानां च कृते आरक्षितानि आसनानि कस्यचित् अन्यस्य समूहस्य समुचितभागात् किमपि न गृह्णन्ति ।

दुर्बल-समूहेभ्यः आरक्षणस्य इयं व्यवस्था अनन्तरकाले जनपदस्तरे स्थानीयस्तरे च अपि प्रवर्तिता । नैकेषु राज्येषु अधुना ग्रामीणक्षेत्रेषु (पञ्चायतेषु) नागरक्षेत्रेषु च (नगरपालिकायां नगरनिगमेषु च) स्थानीयनिकायेषु च अन्यपञ्चवर्ति-वर्गीयानां कृते अपि आरक्षणं प्रवर्तितम् अस्ति । परन्तु प्रत्येकस्मिन् राज्ये आरक्षितस्थानानाम् अनुपातः पृथक् पृथक् अस्ति ।

पञ्चायतवत् किं वयं संसदः विधानसभायाः च तृतीयांशत्वेन आसनानि महिलानां कृते आरक्षितानि न कर्तुं शक्नुमः ?

लोकसभा-निर्वाचन-क्षेत्राणि

सम्पूर्ण-क्षेत्राणि –	543
सामान्यम्	412
आरक्षितानि (अनु.जातिः)	84
आरक्षितानि (अनु.जनजातिः)	47

राज्यानि निर्वाचन-क्षेत्राणि

आन्ध्रप्रदेशः	25
अरुणाचलप्रदेशः	2
असमः	14
बिहारः	40
छत्तीसगढम्	11
गोवा	2
गुजरातम्	26
हरियाणा	10
हिमाचल-प्रदेशः	4
जम्मू-काश्मीरम्	6
झारखण्डम्	14
कर्णाटकम्	28
केरलम्	20
मध्यप्रदेशः	29
महाराष्ट्रम्	48
मणिपुरम्	2
मेघालयः	2
मिजोरमः	1
नागालैण्डम्	1
ओडिशा	21
पञ्जाबः	13
राजस्थानम्	25
सिक्किमः	1
तमिलनाडुः	39
तेलङ्गाना	17
त्रिपुरा	2
उत्तरप्रदेशः	80
उत्तराखण्डम्	5
पश्चिम-बङ्गालम्	42

केन्द्रशासितप्रदेशाः

अंडमानम् एवं निकोबारः	1
द्वीपसमूहः	1
चंडीगढः	1
दादरा एवं नगरहवेली	1
दमनदीवश्च	1
देहली	7
लक्षद्वीपः	1
पुडुच्चेरी	1

भारतीयः निर्वाचनायोगः

उपरि प्रदत्तं मानचित्रं पश्यन्तु तथा च निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तरं यच्छन्तु ।

- भवतां राज्यस्य तथा च एतस्य द्वयोः प्रतिवेशिराज्ययोः लोकसभायाः निर्वाचनक्षेत्राणां सङ्ख्या कियती अस्ति ?
- केषु केषु राज्येषु लोकसभायाः त्रिंशदधिकानि निर्वाचनक्षेत्राणि सन्ति ?
- केषुचित् राज्येषु निर्वाचनक्षेत्राणां सङ्ख्या अधिका किमर्थम् अस्ति ?
- कानिचन निर्वाचनक्षेत्राणि क्षेत्रस्य दृष्ट्या दीर्घाणि लघुनि च किमर्थं सन्ति ?
- अनुसूचितजातीयानाम् अनुसूचितजनजातीयानां च कृते आरक्षितानि निर्वाचनक्षेत्राणि सम्पूर्णे देशे प्रसृतानि सन्ति अथवा केषुचित् क्षेत्रेषु एतेषां सङ्ख्या अधिका अस्ति ?

अनेन एव प्रकारेण ग्रामीणे नागरस्थानीयेषु निकालेषु च 1/3 पदानि (सीट) महिलानां कृते आरक्षितानि सन्ति ।

मतदातृ-सूची

एकदा यदा निर्वाचन-क्षेत्रस्य निर्णयः भवति तदा इदं निश्चीयते यत् कः मतदानं कर्तुं शक्नोति, कश्च नैव इति । एषः निर्णयः अन्तिमदिनं यावत् कस्मिंश्चित् अपि विश्वासं कृत्वा न त्यक्तुं शक्यते । लोकतान्त्रिके निर्वाचने मतदानस्य योग्य-जनानां सूची निर्वाचनात् बहुकालपूर्वं सज्जीक्रियते तथा च सर्वेभ्यः दीयते । इयं सूची आधिकारिकरूपेण मतदातृसूची इति कथ्यते । सामान्येन वाग्व्यवहारेण वोटर-लिस्ट इत्यपि उच्यते ।

अयं कश्चित् महत्त्वपूर्णः प्रयासः अस्ति यतो हि एतस्य साक्षात् सम्बन्धः लोकतान्त्रिक-निर्वाचनस्य प्रथमानुबन्धः इत्यस्ति यत् स्वीयं प्रतिनिधिं चेतुं प्रत्येकं जनस्य कृते समानावसरः अस्ति । प्रथमे अध्याये अस्माभिः सार्वभौमिकस्य वयस्कमताधिकारस्य विषये पठितम् आसीत् । व्यवहारे एतस्य अभिप्रायः अस्ति यत् प्रत्येकं जनाय मतदानस्य अधिकारः स्यात् इति तथा च प्रत्येकं मतस्य समानमूल्यं स्यात् । यावत्पर्यन्तं किञ्चित् दृढकारणं न स्यात् तावत्पर्यन्तं कश्चित् अपि मतदानात् न वञ्चनीयः । पृथक् पृथक् नागराः नैकप्रकरणेषु परस्परं भिन्नाः भवन्ति, कश्चित् धनाढ्यः अस्ति, कश्चित् निर्धनः, कश्चित् साक्षरः अस्ति कश्चित् च सर्वथा अशिक्षितः, कश्चित् दयालुः अस्ति कश्चित् च नास्ति । परन्तु प्रत्येकं मानवः तु अस्ति ! तथा च, निजावश्यकतानां विचाराणां च अनुरूपं समाजे योगदानं करोति । अतः ये निर्णयाः सर्वान् प्रभावयन्ति तेषु सर्वेषां सहभागिता स्यात् इति ।

अस्माकं देशे अष्टादशवर्षीयानां ततः अधिकवयस्कानां सर्वेषां नागराणां कृते मतदानस्य अधिकारः अस्ति ते सर्वे मतदानं कर्तुं शक्नुवन्ति । नागरस्य जातिः धर्मः लिङ्गं च किमपि स्यात् सः मतदानाय अधिकारी

अस्ति । अपराधिनः उन्मत्तजनाः च मतदानात् वञ्चयितुं शक्न्ते परन्तु इत्थं कासुचित् विशिष्टपरिस्थितिषु एव भवति । सर्वेषां सक्षम-मतदातृणां नामानि मतदातृसूच्यां स्युः इति व्यवस्थायाः प्रकल्पनं सर्वकारस्य दायित्वम् अस्ति । यतो हि अग्रिमनिर्वाचने नवीनाः जनाः ये मतदानाय योग्याः भवन्ति अतः निर्वाचनात् पूर्वं मतदातृसूच्याः संशोधनं क्रियते । ये जनाः तस्मात् क्षेत्रात् बहिर्भागं गच्छन्ति अथवा येषां मरणं भवति तेषां नामानि एतस्याः सूच्याः अपसार्यन्ते । प्रत्येकं पञ्चवर्षाभ्यन्तरे मतदातृसूच्याः पूर्णतया नवीनीकरणं क्रियते । मतदातृसूच्याः सद्यस्कीकरणाय एवं क्रियते । केभ्यश्चित् वर्षेभ्यः निर्वाचनेषु छायाचित्रयुक्तस्य मतदातृ-परिचय-पत्रस्य व्यवस्था प्रवर्तिता अस्ति । सर्वकारेण प्रयासः कृतः यत् येषां वयस्कजनानां मतदातृसूच्यां नामानि सन्ति तेषां सर्वेषां पार्श्वे एतादृशं परिचयपत्रं स्यात् इति । यदा कश्चित् मतदानाय गच्छति तदा तेन मतदातृपरिचयपत्रम् आत्मना सह नेतव्यं भवति यतः कस्यचित् एकस्य मतप्रयोगम् अपरः न कर्तुं शक्नुयात् इति । परन्तु मतदानार्थम् एतत् परिचयपत्रम् अधुना यावत् अनिवार्यं न कृतम् अस्ति । मतदानकाले परिचयाय चालकप्रमाणपत्रस्य अन्नपत्रस्य एतादृशस्य च अन्यपरिचयपत्रस्य अपि प्रयोगः कर्तुं शक्यते ।

प्रत्याशिनां नामाङ्कनम्

अस्माभिः उपरि दृष्टं यत् लोकतान्त्रिकेषु निर्वाचनेषु जनानां पार्श्वे वास्तविकाः विकल्पाः स्युः । इदं तदा स्यात् यदा कस्यापि निर्वाचने भागग्रहणाय कथञ्चित् अपि प्रतिबन्धः न स्यात् । अस्माकं नैर्वाचनिकप्रणाली एतादृशी एव अस्ति अर्थात् इत्थम् एव कार्यं करोति । यः कश्चित् अपि जनः मतदाता अस्ति सः प्रत्याशी अपि भवितुं शक्नोति । केवलं कश्चित् भेदः अयम् अस्ति यत् कश्चित् अपि जनः यः अष्टादशवर्षीयः एव मतदानस्य अधिकारी भवति अपरञ्च प्रत्याशिनः प्रत्याशी भवितुं न्यूनतमायुः पञ्चविंशतिवर्षम् अस्ति । यः अपराधी अस्ति सः प्रत्याशी भवितुं

निर्वाचक-सूची 2004, - (S04) बिहार:

विधान-सभा-क्षेत्रस्य सङ्ख्या, 12 – मोतिहारी भाग-सङ्ख्या	भाग-सङ्ख्या 1
नाम आरक्षण-स्थिति: च –	
लोकसभाक्षेत्रस्य सङ्ख्या,	
नाम आरक्षणस्थिति: च	3 – मोतिहारी

1. पुनरीक्षणस्य विवरणम् –

पुनरीक्षणस्य वर्षम् – 2004	पुनरीक्षणस्य स्वरूपम् -	सक्षिप्तं पुनरीक्षणम्
अर्हतायाः तिथिः 01.01.2004	निर्वाचक-नामावल्याः प्रवर्तनायाः तिथिः	28.02.2004

2. भागः मतदानक्षेत्रस्य च विवरणम्

मतदानक्षेत्रस्य विस्तारः परशुरामपुरम्	मुख्यग्रामः / नगरस्य नाम – परशुरामपुरम् पत्रालयः - तुरकौलिया आरक्षकालयः - तुरकौलिया राजस्व-हल्का इति - पञ्चायतः - चरगाहाँ अञ्चलम् - तुरकौलिया अनुमण्डलम् - मोतीहारी जनपदम् – पूर्व-चम्पारणम्
मतदान-क्षेत्रस्य वर्गीकरणम् ग्रामीणम्	ग्रामीणम् एतस्य मतदानक्षेत्रस्य सहायकमतदान-केन्द्राणां (आक्जिलियरी) सङ्ख्या -

राज्यकूटसङ्ख्या नामानि च – S04,बिहार:

12 – मोतीहारी

भाग-सङ्ख्या 1

क्रम सङ्ख्या	गृहस्य/ भवनस्य वा सङ्ख्या	मतदातृनाम	सम्बन्धः	सम्बन्धिनः नाम	लिङ्गम्	आयुः	परिचयपत्रसङ्ख्या
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)

प्रभागः 1 परशुरामपुरम्, परशुरामपुरम्, पिन-सङ्ख्या – 845437

1	1	मंगलशाहः	पिता	कोलायी शाहः	पुरुषः
2	1	सुरजी देवी	पतिः	मङ्गलशाहः	महिला
3	2	मुनीफमियां	पिता	शहदली मियां	पुरुषः
4	2	धोधरदेवी	पतिः	शहदली मियां	महिला
5	2	मनीरमियां	पिता	शहदली मियां	पुरुषः
6	2	शमीनाखातूनः	पतिः	मनीरमियां	महिला
7	2	मंजूरमियां	पिता	शहदली मियां	पुरुषः
8	2	महजिदन-खातूनः	पतिः	मुनीफमियां	पुरुषः
9	3	हकीकमियां	पिता	वासारतमियां	पुरुषः
10	3	आमना-खातूनः	पतिः	हकीकमियां	महिला
11	4	विपिन-बिहारी प्रसादः	पिता	रघुनाथ-प्रसादः	पुरुषः
12	4	बचिदेवी	पतिः	विपिनबिहारि-प्रसादः	महिला
13	4	अभयप्रसादः	पिता	विपिनबिहारि-प्रसादः	पुरुषः
14	4	रुबिदेवी	पतिः	अभयकुमारप्रसादः	महिला
15	4	राकेशकुमारः	पिता	विपिनबिहारि-प्रसादः	महिला
16	4	सुनीतादेवी	पतिः	राकेशप्रसादः	महिला
17	4	विकासकुमारप्रसादः	पिता	विपिनबिहारि-प्रसादः	पुरुषः
18	4	निक्कीदेवी	पतिः	विकाशकुमारः श्रीवास्तवः	महिला

प्रतिबन्धितः अस्ति परन्तु अयं प्रतिबन्धः अपि नैकेषु अत्यल्पप्रकरणेषु प्रवर्तते । राजनैतिकदलानि स्वीयदलस्य प्रत्याशिनः निर्वाचनाय चयनं कुर्वन्ति सः दलीयं नैर्वाचनिकचिह्नं समर्थनं च प्राप्नोति । दलद्वारा यत् मनोनयनं भवति सामान्यव्यवहारस्य भाषया तत् चिटिका (टिकट) इति उच्यते ।

निर्वाचने भागग्रहणस्य इच्छुकेन प्रत्येकं प्रत्याशिना किञ्चित् नामाङ्कनं पूरणीयं भवति तथा च कतिपय-धनराशेः प्रतिभूतिरूपेण निक्षेपः करणीयः भवति । अचिरेण एव सर्वोच्चन्यायालयस्य निर्देशेन प्रत्याशिना घोषणापत्रं पूरणीयं भवति तथा च आत्मविषये किञ्चित् विवृण्वन् वैधानिकी घोषणा अपि करणीया भवति । प्रत्येकं प्रत्याशिना अधोलिखित-प्रकरणानां सम्पूर्णविवरणं दातव्यं भवति –

- प्रत्याशिनं विरुध्य जायमानानि गभीराणि आपराधिक-पृष्ठभूमेः विषये ।
 - प्रत्याशिनः तस्य कुटुम्बस्य च सदस्यानां सम्पत्तेः देयानां च विषये विवरणम् ।
 - प्रत्याशिनः शैक्षिकी योग्यता ।
- एताः सूचनाः सार्वजनिक्यः स्युः इति । एतेन मतदातृन् प्रत्याशिनः आत्मनः विषये च सूचनायाः आधारेण निर्णयं कर्तुम् अवसरः लभते ।

प्रत्याशिनां शैक्षिकी योग्यता

यदा देशस्य सर्वेषु सेवाकार्येषु नियुक्तये कस्याश्चित् अपि प्रकारिकायाः शैक्षिकयोग्यतायाः आवश्यकता भवति तदा विधायकः सांसदः च इत्येतादृशानां पदानां निर्वाचनाय नियुक्तये च कस्याश्चित् अपि शैक्षिकयोग्यतायाः आवश्यकता किमर्थं न अस्ति –

- सर्वविधानि कार्याणि केवलं शैक्षिकयोग्यतायाः आधारेण न भवन्ति । यथा भारतीय-क्रिकेट्-दले चयनाय उपाधेः नैव अपितु समीचीनक्रीडाकौशलस्य आवश्यकता भवति । अनेन एव प्रकारेण विधायकानां सांसदानां च महत्त्वपूर्ण योग्यता इयम् एव अस्ति यत् ते निजक्षेत्रस्य जन-समस्यानां विषये अवगच्छेयुः अपि च तेषां हितानां प्रतिनिधित्वं कुर्युः । ते जनसेवायाः सम्बद्धकार्याणि कुर्वन्ति न वा एतस्य परीक्षणं लक्षाधिकाः मतदातारः पञ्चवर्षाणि यावत् प्रतिदिनं कुर्वन्ति ।
- यदि शिक्षायाः उपाधेः च प्रासङ्गिकता स्यात् अपि तर्हि अपि इदं दायित्वं जनानां स्यात् यत् ते शैक्षिकयोग्यतां कियता महत्त्वदृष्ट्या पश्यन्ति ।
- अस्माकं देशे शैक्षिकयोग्यतायाः प्रतिभूतिः पणबन्धः वा केनचित् अन्यकारणेन च अपि लोकतन्त्रस्य मूलभावनायाः विपरीतं स्यात् । एतस्य अभिप्रायः भविष्यति यत् देशस्य अधिकांशजनानां नैर्वाचनिकप्रक्रियायां भागग्रहणस्य मौलिकाधिकारस्य वञ्चनम् इति । यथा यदि प्रत्याशिनां कृते बी.ए., बी.काम. अथवा बी.एससी. इत्यस्य स्नातकोपाधिः अपि अनिवार्यः इति कृतः तर्हि 90 प्रतिशतात् अधिकाः नागराः निर्वाचने प्रत्याशीभवितुम् अयाग्याः स्युः इति ।

प्रत्याशिनः निजसम्पत्तेः विवरणं यच्छेयुः इति आवश्यकता किमर्थं भवति ?

भारतस्य नैर्वाचनिकप्रणाल्याः काश्चन विशेषताः केचन च सिद्धान्ताः प्रदत्ताः सन्ति । एतासां समुचितयुग्मं रचयन्तु ।

सिद्धान्त

नैर्वाचनिक-प्रणाल्याः विशेषताः

सार्वभौम-वयस्क-मताधिकारः

प्रत्येकं निर्वाचनक्षेत्रे प्रायः समानाः मतदातारः

विपन्न-वर्गीयाणां प्रतिनिधित्वम्

अष्टादशवर्षीयस्य ततः अधिकवयस्कस्य कृते मताधिकारः

मुक्ता राजनैतिकी प्रतिद्वन्द्विता

सर्वे राजनैतिकदलस्य निर्वाचने भागग्रहणाय च स्वतन्त्राः सन्ति

समानमतस्य समानमूल्यम्

अनुसूचितजातीयानां जनजातीयानां च कृते पदानाम् आरक्षणम्

कुत्र

प्राप्ताः

किं च

अवबुद्धम् ?

नैर्वाचनिकम् अभियानम्

निर्वाचनानां मुख्यः उद्देशः अस्ति यत् जनाः निजरुचेः अनुसारं प्रतिनिधीनां सर्वकारस्य नीतीनां च चयनस्य अवसरं प्राप्नुयुः इति । अतः, कः प्रतिनिधिः श्रेष्ठः अस्ति कश्च राजनैतिकदलं समुचितसर्वकारस्य रचनां कर्तुं शक्यति अथवा श्रेष्ठनीतीनां तासां च क्रियान्वयनं कीदृशः सर्वकारः कर्तुं शक्नोति समुचिता नीतिः का अस्ति, इत्येतेषां सर्वेषां विषये स्वतन्त्रा मुक्ता च चर्चा अत्यावश्यकी अस्ति । निर्वाचनाभियानस्य काले इदमेव भवति ।

अस्माकं देशे प्रत्याशिनाम् अन्तिमसूच्याः घोषणायाः मतदानस्य च दिनाङ्कस्य मध्ये सामान्यरूपेण सप्ताहद्वयस्य कालावधिः नैर्वाचिकप्रचाराय निर्वाचनायोगपक्षतः निश्चितः अस्ति । एतस्याम् अवधौ प्रत्याशिनः मतदातृभिः सह सम्पर्कं कुर्वन्ति, राजनेतारः नैर्वाचनिकसभासु भाषणं कुर्वन्ति राजनैतिकदलानि निजसमर्थकान् च सक्रियान् कुर्वन्ति । एतस्मिन् अवधौ वार्त्तापत्रेषु दूरदर्शनप्रणालिकासु च निर्वाचनसम्बद्धाः वार्त्ताः चर्चाः च अपि भवन्ति । परन्तु वास्तविकतायां नैर्वाचनिकाभियानं केवलं सप्ताहद्वयं यावत् न चलति । राजनैतिकदलस्य नेतारः निर्वाचनात् नैकमासेभ्यः पूर्वं निर्वाचनाय सज्जाम् आरभन्ते ।

निर्वाचनाभियानस्य अवधौ राजनैतिकदलानि

जनानाम् अवधानं काञ्चन दीर्घविषयान् प्रति केन्द्रितं कारयितुम् इच्छन्ति । राजनैतिकस्य दलस्य नेतारः जनान् विभिन्नविषयान् प्रति आकर्षयन्ति तथा च तेषां पक्षे मतदानं कर्तुं प्रेरयन्ति । आयान्तु, विभिन्नेषु निर्वाचनेषु विभिन्नैः दलैः उपस्थापिताः केचन सफलाः उद्घोषाः सन्ति तेषां विषये अधुना अवधानं कुर्मः ।

■ इन्दिरागान्धी यस्य काङ्ग्रेसदलस्य नेतृत्वं करोति स्म तेन 1971 तमे वर्षे गरीबी हटाओ इति उद्घोषितम् आसीत् । दलनेतारः सङ्कल्पं गृहीतवन्तः यत् ते सर्वकारस्य सर्वासां नीतीनां परिवर्तनं कृत्वा सर्वादौ देशतः निर्धनताम् अपकरिष्यन्ति ।

■ 1977 तमे वर्षे अग्रिमेषु लोकसभानिर्वाचनेषु जनतादलद्वारा उद्घोषः प्रदत्तः । लोकतन्त्र बचाओ, लोकतन्त्रम् अभिरक्षतु इति । आपातकाले यः अत्याचारः दलीयजनानां राजनेतृणां कार्यकर्तृणां च उपरि सञ्जातं तस्य समाप्तये नागरस्वतन्त्रतायाः च मुक्तये सङ्कल्पः नीतः ।

■ वाममार्गिदलेन 1977 तमे वर्षे पश्चिमबङ्गाले जातविधानसभायाः निर्वाचने जमीन – जोतने वालों को इति उद्घोषः प्रदत्तः आसीत् ।

■ 1983 तमे वर्षे आन्ध्रप्रदेशस्य विधानसभानिर्वाचनेषु तेलगुदेशमदलस्य नेता एन.टी. रामारावः तेलुगु-स्वाभिमान इत्यस्य उद्घोषम् अकरोत् ।

लोकतन्त्रे राजनैतिकदलस्य नेतारः प्रतिनिधयः प्रत्याशिनः च नैर्वाचनिकप्रचारं स्वेच्छया कुर्युः इति व्यवस्था स्यात् एषा एव समुचिता व्यवस्था अस्ति । परन्तु सर्वाणि दलानि समानरूपेण समुचितं च अवसरं प्राप्नुयुः इत्येतदर्थम् अनेकधा हस्तक्षेपः अपि आवश्यकः भवति । नैर्वाचनिकाधिनियमानाम् अनुसारं कश्चित् अपि

निर्वाचनेषु राजनैतिकदलानां प्रत्याशिनां च निर्देशाय आदर्शाचारसंहितायाः विषये अत्र किञ्चन व्यङ्ग्यचित्रं रचयन्तु ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं च शिक्षन्ताम्

गते लोकसभायाः निर्वाचने भवतां निर्वाचन-क्षेत्रे निर्वाचनाय जायमानम् अभियानं कथम् आसीत् ? प्रत्याशिनः दलजनाः च किं किम् उक्तवन्तः तथा च किं किं कृतवन्तः, एतस्य सम्पूर्णविवरणस्य सूचीं कुर्वन्तु ।

प्रत्याशिनः राजनैतिकदलनेतारः च एतानि सर्वाणि कार्याणि न कर्तुं शक्नुवन्ति -

- मतदातुः कृते प्रलोभनदानं, उत्कोचदानं भापनं च न कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- जातेः धर्मस्य च आधारेण मतयाचनां न कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- नैर्वाचनिके अभियाने सर्वकारीय-संसाधनानां प्रयोगं न कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- लोकसभायाः निर्वाचनकाले निर्वाचनक्षेत्रे 25 लक्षं रूप्यकाणि तथा च विधानसभायाः निर्वाचने एकलक्षं रूप्यकतः अधिकं व्ययं न कर्तुं शक्नुवन्ति ।

यदि प्रत्याशिनः राजनेतारः च एतेषु कस्मिंश्चित् अपि प्रकरणे दोषिणः सन्ति इति प्रमाणीभवति तर्हि चयनानन्तरं तेषां चयनं निरस्तीभवितुं शक्नोति । एतान् अधिनियमान् अतिरिच्य अस्माकं देशस्य सर्वाणि राजनैतिकदलैः नैर्वाचनिकप्रचारस्य आदर्शा आचार-संहिता इति स्वीकृता अस्ति । संहितायाः अनुसारं प्रत्याशिनः दलानि च अधोलिखितं सर्वं न कर्तुं शक्नुवन्ति -

- नैर्वाचनिकप्रचाराय कस्यचित् धर्मस्थलस्य प्रयोगम्,
- सर्वकारीयवाहनस्य विमानस्य अधिकारिणां च निर्वाचने उपयोगम्,
- निर्वाचनस्य अधिघोषणायाः परं मन्त्रिणः कस्याश्चित् महत्याः परियोजनायाः शिलान्यासं, महतः नीतिगतनिर्णयान् अथवा जनसुविधायाः प्रदातृन् निर्णयान् च न कर्तुं शक्नुवन्ति ।

मतदानं मतगणना च

निर्वाचनस्य अन्तिमचरणम् अस्ति मतदातृभिः मतदानम् इति । एतत् एव दिनं सामान्यतः निर्वाचनदिनम् इति उच्यते । यस्य अपि जनस्य मतदातृसूच्यां नाम अस्ति सः निजे क्षेत्रे स्थिते मतदातृकेन्द्रं गच्छति । केन्द्रम् अस्थायिरूपेण

कस्मिंश्चित् विद्यालये सर्वकारीये च भवने निर्मितं भवति । यदा मतदाता मतदानकेन्द्रं प्रति गच्छति तदा नैर्वाचनिकः अधिकारी तम् अभिज्ञाय तस्य अङ्गुल्याः उपरि कृष्णचिह्नं करोति तथा च तस्मै मतदानस्य अनुमतिः भवति । सर्वेषां प्रत्याशिनां ये सहायकाः भवन्ति ते अपि मतदानकेन्द्रस्य आभ्यन्तरे उपवेष्टुम् अधिकृताः भवन्ति । यतः ते द्रष्टुं शक्नुयुः यत् मतदानं समुचितरूपेण निष्पक्षरूपेण च प्रचलति अथवा न इति ।

पूर्वं मतदातारः कस्मिंश्चित् एकस्मिन् मतपत्रे पृथक् पृथक् रूपेण अङ्कितानां प्रत्याशिनां नामसु नैर्वाचनिकचिह्नेषु च निजरुच्यानुगुणं प्रत्याशिनः नैर्वाचनिकचिह्ने मुद्राम् अङ्कयित्वा मतदानं कुर्वन्ति स्म । परन्तु अधुना मतदानाय वैद्युतीय-मतदानयन्त्रस्य प्रयोगः जायते । यन्त्रस्य उपरि प्रत्याशिनां नामानि

किम् अस्माकं देशे नैर्वाचनिकी प्रक्रिया अतीव महार्घा अस्ति ?

भारते नैर्वाचनिक-प्रक्रियायाः सम्पादनाय पर्याप्तः धनराशिः व्ययीभवति । यथा 2004 तमे वर्षे यत् लोकसभानिर्वाचनं जातं तत्र सर्वकारेण प्रायः 1300 कोटिरूप्यकाणि व्ययीकृतानि । सम्पूर्णम् आकलनं कुर्मः चेत् अवगम्यते यत् मतदातृसूच्याम् अङ्किते प्रत्येकं नाम्नि विंशतिरूप्यकाणि व्यय्यभवन् । दलैः प्रत्याशिभिः च निर्वाचने सर्वकारात् अपि अधिकधनं व्ययीकृतम् । स्थूलरूपेण या ऊहा तत्र व्ययविषये कृता तदनुसारं प्रायः 3000 कोटिरूप्यकाणि व्ययीकृतानि अर्थात् प्रतिमतदातारं प्रायः 50 रूप्यकाणि इति ।

केचन जनाः कथयन्ति यत् निर्वाचनम् अस्माकं जनतायाः कृते विशेषतया निर्धनानां कृते भारकारि एव अस्ति तथा च देशः प्रत्येकं पञ्चवर्षेषु निर्वाचनव्ययभारं न सोढुं शक्नोति । आयातु, एतस्य व्ययस्य तुलनां केनचित् अन्येन व्ययेन सह कुर्मः,

- 2005 तमे वर्षे सर्वकारेण निर्णीतं यत् फ्रांसदेशात् षड् परमाणुजलयन्त्राणां क्रयणं स्यात् इति । प्रत्येकं परमाणु-जलयन्त्रस्य मूल्यं प्रायः 3000 कोटिरूप्यकाणि अस्ति ।
- देहल्यां 2010 तमे वर्षे राष्ट्रमण्डल-क्रीडानाम् आयोजनम् अभवत् । अनुमानतः तत्र 10000 कोटिरूप्यकतः अपि अधिक-व्ययः जातः ।

एतस्मात् किं नैर्वाचनिकी प्रक्रिया महार्घा अस्ति इति मन्तुं शक्यते ? एतस्मिन् विषये निजपरामर्शं कल्पयन्तु तथा च कक्षायां चर्चा कुर्वन्तु ।

गुलबर्गाया: नैर्वाचनिक-परिणामः

आयान्तु, एकदा पुनः गुलबर्गायाः उदारणे अवधानं कुर्मः । 2004 तमे वर्षे अत्र आहत्य 11 प्रत्याशिनः निर्वाचने भागं गृहीतवन्तः । अत्रत्यानां मतदातृणां सङ्ख्या 14.39 लक्षम् आसीत् । एतेषु 8.28 लक्षं जनाः निजमताधिकारस्य प्रयोगं कृतवन्तः । काङ्ग्रेसदलस्य प्रत्याशी इकबाल-अहमत-सरदगी 3.12 लक्षं मतानि प्राप्तवान् । सम्पूर्णमतानाम् एतत् 38 प्रतिशतम् एव आसीत् । परन्तु अन्यस्मात् कस्मात् अपि प्रत्याशिनः अपेक्षया अहमदद्वारा प्राप्तमतानि अधिकानि आसन् अतः सः गुलबर्गा-संसदीय-क्षेत्रतः निर्वाचितः सासंदः इति घोषितः ।

गुलबर्गा-लोकसभा-निर्वाचन-क्षेत्रस्य 2004 इत्यस्य नैर्वाचनिकः परिणामः

प्रत्याशी	दलम्	प्राप्तमतानि	मतानां प्रतिशतम्
इकबाल अहमद सरदगी	भारतीय राष्ट्रीय काङ्ग्रेसदलम्	312432	37.76
बासवराज पाटिल सेडमः	भाजपा	254548	30.82
विठ्ठल हेरुरः	जद (स)	189001	22.82
सूर्यकान्तः निंबालकरः	बसपा	26723	03.23
संगण्णाः	निर्दलीयः	15212	01.84
अरुणकुमारः चन्द्रशेखरपाटिलः	केएनडीपी	7155	00.86
भगवान रेड्डी.बी.	निर्दलीयः	6748	00.82
हामिद पाशा सरमस्तः	मुस्लिमलीगः	4268	00.52
बासवंत रावः रेवनसिद्धप्पाः शीलवंतः	फारवर्ड-ब्लाक इति	3900	00.47
संदेशः सी बंडकः	यूएसवाईपी	3671	00.44
उमेश हवनूरः	सपा	3380	00.41

■ निजमतस्य ये मतदातारः प्रयोगं कृतवन्तः तेषां प्रतिशतं कियत् आसीत् ?

■ किं निर्वाचने विजयी भवितुम् इदम् आवश्यकम् अस्ति यत् कस्यचित् प्रत्याशिनः पक्षे प्रदत्तमतेषु अर्धाधिकमतानि सः प्राप्नुयात् इति ।

मतदानकेन्द्रेषु
मतगणनाकेन्द्रेषु च
दलीयाः प्रत्याशिनः
अथवा सहायकाः किमर्थं
विद्यमानाः भवन्ति ?

तेषां चनैर्वाचनिकचिह्नानि अङ्कितानि भवन्ति । च भवन्ति यतः मतगणनायाः कार्यं निष्पक्षप्रकारेण निर्दलीयप्रत्याशिभ्यः अपि नैर्वाचनिकाः अधिकारिणः भवितुं शक्नुयात् इति । कस्मिंश्चित् निर्वाचनक्षेत्रे यः प्रत्याशी सर्वाधिकमतानि प्राप्नोति सः विजयी इति घोष्यते । सामान्यनिर्वाचनेषु प्रायः सर्वेषु निर्वाचनक्षेत्रेषु मतगणना एकस्मिन् एव दिनाङ्के भवति । दूरदर्शनप्रणालिकानाम् आकाशवाण्याः वार्तापत्राणां च दृष्ट्या तेषां कृते अयं विशिष्टः अवसरः भवति एतानि सञ्चारमाध्यमानि नैर्वाचनिकीं सम्पूर्णां सूचनां वार्ता वा विस्तरेण प्रसारयन्ति । काभिश्चित् होराभिः कृतमतगणनाया निर्वाचनपरिणामाः ज्ञायन्ते तथा च इदं स्पष्टीभवति यत् कः अग्रिमसर्वकारस्य रचनां करिष्यति ।

मतदान-कार्यक्रमे सम्पन्ने सति सर्वाणि मतदानयन्त्राणि मुद्राचिह्नीकृत्य पिधाय च कस्मिंश्चित् सुरक्षिते स्थाने स्थाप्यन्ते । पुनः कस्मिंश्चित् निश्चिते दिनाङ्के कस्यचित् एकस्य निर्वाचनक्षेत्रस्य सर्वाणि यन्त्राणि सहैव उद्घाटयन्ते तथा च मतगणना क्रियते । तत्र सर्वेषां दलानां सहायकप्रतिनिधयः

च भवन्ति यतः मतगणनायाः कार्यं निष्पक्षप्रकारेण भवितुं शक्नुयात् इति । कस्मिंश्चित् निर्वाचनक्षेत्रे यः प्रत्याशी सर्वाधिकमतानि प्राप्नोति सः विजयी इति घोष्यते । सामान्यनिर्वाचनेषु प्रायः सर्वेषु निर्वाचनक्षेत्रेषु मतगणना एकस्मिन् एव दिनाङ्के भवति । दूरदर्शनप्रणालिकानाम् आकाशवाण्याः वार्तापत्राणां च दृष्ट्या तेषां कृते अयं विशिष्टः अवसरः भवति एतानि सञ्चारमाध्यमानि नैर्वाचनिकीं सम्पूर्णां सूचनां वार्ता वा विस्तरेण प्रसारयन्ति । काभिश्चित् होराभिः कृतमतगणनाया निर्वाचनपरिणामाः ज्ञायन्ते तथा च इदं स्पष्टीभवति यत् कः अग्रिमसर्वकारस्य रचनां करिष्यति ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

एतेषु कीदृशं कार्यं नैर्वाचनिक-संहितायाः उल्लङ्घनम् अस्ति, किं च नास्ति ?

- मतदानस्य निश्चितदिनाङ्कात् पूर्वं मन्त्रिणा निजनिर्वाचनक्षेत्रस्य जनानां कृते नवीनस्य रेलयानस्य हरितध्वजां प्रदर्श्य सञ्चालनं प्रवर्तनं वा ।
- केनचन प्रत्याशिना जनतासमक्षे सङ्कल्पः स्वीकृतः यत् चिते सति सः निजनिर्वाचनक्षेत्रे नवीनस्य रेलयानस्य सञ्चालनं कारयिष्यति ।
- कस्यचित् प्रत्याशिनः समर्थकैः मतदातृणां किञ्चित् मन्दिरं प्रति नयनं तथा च तत्र नीत्वा तस्य एव प्रत्याशिनः पक्षे मतदानस्य शपथीकारणम् ।
- कस्यचित् प्रत्याशिनः समर्थकैः निर्धनवसतिं गत्वा तत्र कम्बलवितरणं तथा च कम्बलवितरणस्य माध्यमेन जनाः तस्य पक्षे मतदानं कुर्युः इति कथनम् ।

4.3 भारते निर्वाचनं किमर्थं लोकतान्त्रिकम् अस्ति ?

वयं निर्वाचने जातायाः अव्यवस्थायाः भ्रष्टाचारस्य च विषये प्रायः पठामः । वार्तापत्राणां दूरदर्शनप्रणालिकानां च माध्यमेन याः वार्ताकार्यक्रमाः प्रसार्यन्ते तत्र प्रायः एतादृश्याः अव्यवस्थायाः विषये चर्चा भवति तथा च आरोपणानि अपि आरोप्यन्ते । अधिकतरासु वार्तासु प्रायः एवंविधानाम् अव्यवस्थानां विषये सूचनाः भवन्ति । तत्र अधोलिखिताः सूचनाः भवन्ति –

- मतदातृसूचीषु असत्यापितनामप्रवेशस्य यथार्थनाम्नां च लोपस्य सूचना भवति ।
- सर्वकारीयसुविधानाम् अधिकारिणां च दुरुपयोगस्य सूचना भवति ।
- धनाढ्यप्रत्याशिभिः दीर्घदलैः च व्यापकपरिमाणेन धनव्ययीकृतम् इत्येतस्य विषयस्य सूचना भवति ।
- मतदानदिने नैर्वाचनिक-भ्रष्टाचारस्य । मतदातृणां भाषणस्य असत्यापित-मतदान-कारणस्य च सूचना भवति ।

एतेषु उपर्युक्तेषु विषयेषु नैकसूचनाः समुचिताः भवन्ति । यदा एतादृशीं वार्तां पठामः तथा च दूरदर्शनेन पश्यामः तदा वयं दुःखम् अनुभवामः । परन्तु सौभाग्येन एताः अव्यवस्थाः एतावता महता परिमाणेन न भवन्ति यत् निर्वाचनस्य उद्देशम् एव वयं त्यजामः इति । एतस्मिन् परिप्रेक्ष्ये यदि प्रत्येकं विषयम् उद्दिश्य प्रश्नान् उपस्थापयामः तर्हि इदं तथ्यम् आधिक्येन स्पष्टीभवति । किं किञ्चित् दलं जनसमर्थनं विना केवलं नैर्वाचनिकभ्रष्टाचारस्य आश्रयेण निर्वाचने विजयि भूत्वा सत्तां प्राप्तुं शक्नोति ? अयं कश्चित् महत्त्वपूर्णः प्रश्नः अस्ति । आयान्तु, एतस्य प्रश्नस्य विभिन्नपक्षेषु सावधानेन अवधानं कुर्मः ।

स्वतन्त्र-निर्वाचन-आयोगः

नैर्वाचनिकी प्रक्रिया निष्पक्षप्रकारेण सम्पन्ना अस्ति अथवा नैव इति निरीक्षणाय कश्चित् सरलः उपायः अस्ति आदौ द्रष्टव्यं यत् निर्वाचनस्य सञ्चालनं कः करोति इति । किं ये जनाः निर्वाचनं कारयन्ति ते सर्वकारतः स्वतन्त्राः पृथक् च सन्ति इति ? अथवा पुनः सर्वकारः शासकदलं तेषां निर्वाचनाधिकारिणः

प्रभावयतः ? किम् अधिकारिणां पार्श्वे स्वतन्त्रं निष्पक्षं च मतदानं कारयितुं शक्तिः अस्ति ? किं ते एतासां शक्तीनां यथार्थतया प्रयोगं कुर्वन्ति ?

भारताय एतादृशानां प्रश्नानाम् उत्तरं पर्याप्तरूपेण सकारात्मकम् अस्ति । अस्माकं देशे निर्वाचनं केनचित् स्वतन्त्रेण अतीव शक्तिशालिना च निर्वाचनायोगद्वारा कार्यन्ते । न्यायपालिकायाः इव आयोगस्य अपि स्वतन्त्रता अस्ति । मुख्यस्य निर्वाचन-आयुक्तस्य नियुक्तिं भारतस्य राष्ट्रपतिः करोति । नियुक्ते जाते सति निर्वाचनायुक्तः राष्ट्रपतिं सर्वकारं च प्रति उत्तरदायी न भवति । यदि शासकदलाय सर्वकाराय च निर्वाचनायोगः न रूच्येत तर्हि अपि मुख्यनिर्वाचनायुक्तस्य अपसारणं प्रायः अशक्यम् अस्ति ।

विश्वस्य कस्मैश्चित् निर्वाचनायोगाय एव भारतस्य निर्वाचनायोगस्य इव अधिकाराः प्राप्ताः स्युः ।

- निर्वाचनायोगः निर्वाचनस्य अधिसूचनायाः घोषणाप्रभृतिः निर्वाचनपरिणामानां घोषणां यावत् सम्पूर्णायाः नैर्वाचनिकप्रक्रियायाः सञ्चालनस्य प्रत्येकं सन्दर्भे पक्षे च निर्णयं गृह्णाति ।
- अयम् आदर्शनिर्वाचन-संहितायाः क्रियान्वयनं प्रवर्तनं च करोति तथा च एतस्याः उल्लङ्घनकर्तृन् प्रत्याशिनः दलानि च अपि दण्डयति ।
- निर्वाचनकाले निर्वाचनायोगः सर्वकारः तस्य निर्देशान् पालयेत् इति आदेशं दातुं शक्नोति । अत्र सर्वकारद्वारा निर्वाचनं जेतुं निर्वाचने च सर्वकारीयतन्त्रस्य दुरुपयोगस्य रोधनम् अधिकारिणां च स्थानान्तरणम् इत्येतादृशानि कार्याणि अपि सम्मिलितानि सन्ति ।
- नैर्वाचनिकसेवारताः अधिकारिणः सर्वकारस्य नियन्त्रणे न भूत्वा निर्वाचन-आयोगस्य आधीनत्वे कार्यं कुर्वन्ति ।

गतेषु पञ्चदश वर्षाणां कालावधौ निर्वाचनायोगः स्वस्य सम्पूर्णशक्तीनाम् उपयोगम् आरब्धवान् । सहैव तेन निजशक्तीनां विस्तारः अपि आरब्धः अस्ति । अधुना एतत् सामान्यतथ्यम् अस्ति यत् निर्वाचनायोगः सर्वकारस्य प्रशासनस्य च दोषाचरणे सति भर्त्सनं कुर्यात् इति । यदि नैर्वाचनिकाः अधिकारिणः अनुभवन्ति यत् केषुचित् मतदातृकेन्द्रेषु

निर्वाचनायोगस्य पार्श्वे एतावती शक्तिः कथम् अस्ति ? किम् एतत् लोकतन्त्राय समुचितम् अस्ति ?

अथवा सम्पूर्ण निर्वाचनक्षेत्रे मतदानं समुचितप्रकारेण न अनुभवन्ति परन्तु तैः निर्वाचनायोगस्य आदेशाः ज्ञातम् अस्ति तर्हि ते अधिकारिणः पुनः मतदानस्य पालनीयाः भवन्ति । यदि निर्वाचनायोगः स्वतन्त्रः आदेशं यच्छन्ति । प्रायः शासकदलीयाः जनाः शक्तिशाली च न अभविष्यत् तर्हि सः कठोरनिर्णयान् निर्वाचनायोगस्य कार्यप्रणालीतः समस्याम् न स्वीकर्तुं शक्नोति स्म ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

निर्वाचनायोगेन चतुर्दश
लोकसभायाः
रचनस्य अधिसूचना प्रस्तुता ।

उच्चन्यायालयेन निर्वाचनायोगः
कथितः यत् सः अपराधिनेतृणां
प्रतिबन्धनं कुर्यात् ।

बिहारस्य निर्वाचने मतदानार्थं
चित्रसहितं परिचयपत्रम्
अनिवार्यं कृतम् ।

निर्वाचनायोगः हरियाणायाः
नवीनस्य आरक्षिप्रमुखस्य नियुक्तिं
स्वीकृतवान् ।

निर्वाचनायोगेन नैर्वाचनिकव्यये
दृढसंज्ञानं स्वीकृतम् ।

निर्वाचनायोगेन 398 मतदानकेन्द्रेषु
पुनः मतदानम् आदिष्टम् इति ।

निर्वाचनायोगेन पुनः एकदा
गुर्जरप्रान्तस्य भ्रमणं कृतम्,
नैर्वाचनिक्याः सज्जायाः निरीक्षणं
कृतम् ।

राजनैतिक-विज्ञापनेषु (दोषग्राही)
सेंसर इत्यस्य अधिकारः स्यात् इति
निर्वाचनायोगेन कथितम् ।

निर्वाचनायोगेन गृहमन्त्रालयस्य
नैर्वाचनिकसंशोधन-सम्बद्धाः
परिष्काराः निराकृताः ।

एक्जिट् पोल इत्यस्य प्रतिबन्धस्य
सम्प्रति कापि योजना नास्ति – इति
निर्वाचनायोगेन प्रतिपादितम् ।

निर्वाचने जायमाने गुप्तव्यये
निर्वाचनायोगस्य दृष्टिः अस्ति ।

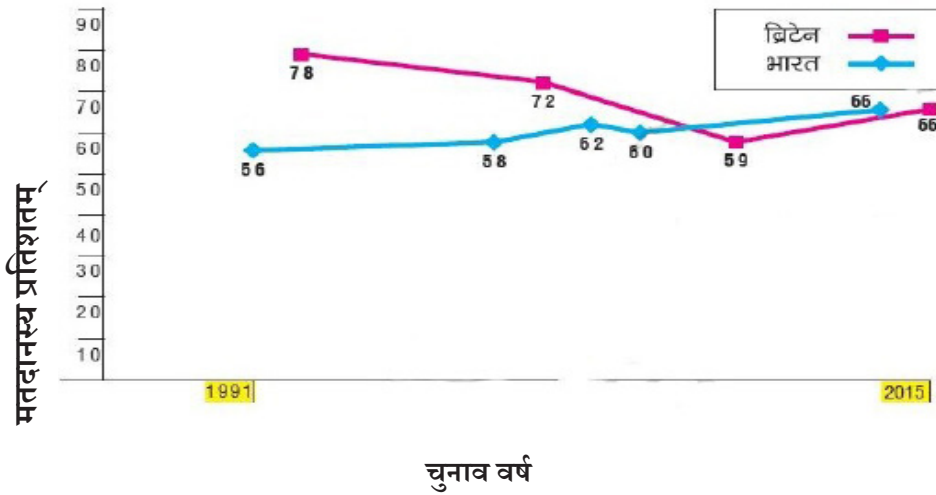
एतान् वार्ता-शीर्षकान् सावधानं पठन्तु तथा च परिचिन्वन्तु यत् स्वन्त्रस्य निष्पक्षस्य च निर्वाचनस्य कृते निर्वाचनायोगः कासां शक्तीनां प्रयोगं करोति ।

निर्वाचने जनसहभागिता

नैर्वाचनिक्याः प्रक्रियायाः गुणवत्तायाः निरीक्षणस्य कश्चित् अपरः उपायः अयम् अस्ति यत् अत्र जनाः सोत्साहं सहभागितां कुर्वन्ति अथवा नैव कुर्वन्ति इति । यदि नैर्वाचनिकी प्रक्रिया स्वतन्त्रा निष्पक्षा च न भविष्यति तर्हि जनाः नैरन्तर्येण अत्र सहभागितां न करिष्यन्ति यथा अधुना कुर्वन्ति तथा चिरकालं यावत् न प्रचलिष्यति इति । अधुना एतानि लेखाचित्राणि पठन्तु तथा च भारतीये निर्वाचने जनानां सहभागितायाः विषये काञ्चन निष्कर्षान् प्राप्नुवन्तु

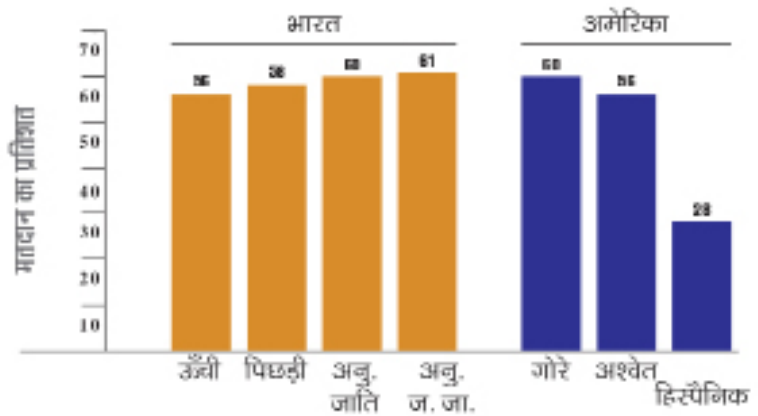
1 सामान्यतः ये जनाः निर्वाचने मतदानं कुर्वन्ति तान् आधारीकृत्य एव निर्वाचने जनसहभागितायाः परिमाणं क्रियते । ये जनाः मतदानयोग्याः सन्ति तेषु कति प्रतिशतं जनाः वास्तविकतायां मतदानं कृतवन्तः इत्यस्य विषयस्य अवगमनं परिमाणं च कठिनं नास्ति । गतेषु पञ्चाशत् वर्षेषु यूरोपस्य उत्तरामेरिकायाः च लोकतान्त्रिकेषु देशेषु मतदानस्य प्रतिशतं न्यूनम् अभवत् । भारते एतत् स्थिरतां गतम् अस्ति अथवा उपरि गतम् अस्ति ।

1 भारते ब्रिटेनदेशे च मतदानस्य प्रतिशतम्

2 भारते अमेरिकादेशे च विभिन्नानां सामाजिकसमूहानां मध्ये मतदानप्रतिशतम् इत्यस्य तुलना

2 भारते धनाढ्यानाम् उच्चवर्गीयाणां च जनानाम् अपेक्षया निर्धनाः निरक्षराः पञ्चवर्तिनः च जनाः व्यापकसङ्ख्यया मतदानं कुर्वन्ति । पश्चिमस्य लोकतन्त्रे स्थितिः इतः सर्वथा विपरीता अस्ति । अमेरिकायां निर्धनाः अफ्रीकामूलस्य हिस्पैनिक इत्येताः च जनाः धनाढ्यानां श्वेतजनानां च अपेक्षया अतीव अल्पं मतदानं कुर्वन्ति ।

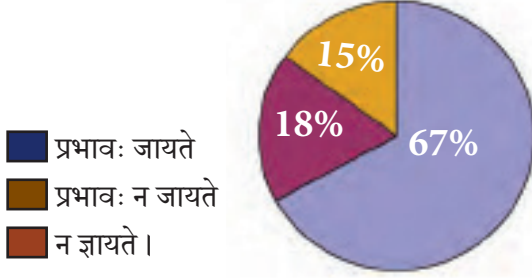
सामाजिक-समूहाः

स्रोतः , भारतस्य अङ्काः, राष्ट्रिय-निर्वाचन-अध्ययनम्, 2004 तथा च सीएसडीएस इति ।
अमेरिकीयाः अङ्काः – नेशनल-इलेक्शन-स्टडी, 2004, यूनिवर्सिटी आफ मिशिगन इति ।

3 भारते सामान्याः जनाः निर्वाचनं महत्त्वदृष्ट्या पश्यन्ति । ते अनुभवन्ति यत् निर्वाचनस्य माध्यमेन ते राजनैतिकदलेषु आत्मानुकूल-नीतीनां कार्यक्रमाणां च कृते प्रभावं जनयितुं शक्नुवन्ति । अत्रत्याः जनाः अनुभवन्ति यत् देशस्य शासनस्य सञ्चालनस्य उपाये तेषां मतानां महत्त्वम् अस्ति ।

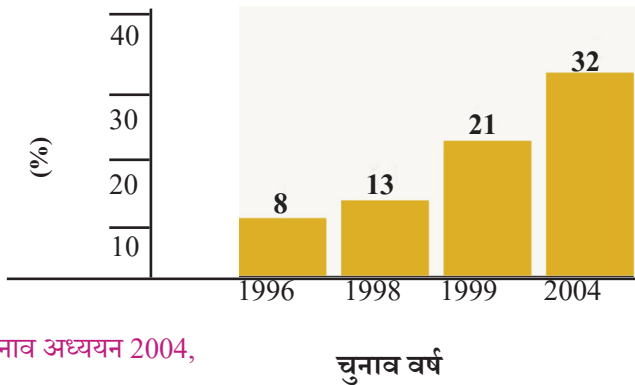
3 किं भवन्तः अनुभवन्ति यत् भवतां मतस्य प्रभावः भवति ?

स्रोतः – राष्ट्रीय-
निर्वाचन-अध्ययनम्
2004 ,
सी.एस.डी.एस इति ।

4 प्रतिवर्षं निर्वाचन-सम्बद्धासु कार्यक्रमेषु जनानां सक्रियता वर्धते । 2004 तमे वर्षे यत् निर्वाचनं जातं तस्मिन् तृतीयांशतः अधिकाः मतदातारः निर्वाचनाभियान-युक्तेषु गतिविधिषु कार्यक्रमेषु च कथञ्चित् सहभागितां कृतवन्तः । अर्धाधिकाः जनाः केनापि दलेन आत्मसम्बन्धं कल्पितवन्तः इति । प्रत्येकं सप्ताजनेषु एकः जनः कस्यचित् अपि राजनैतिकदलस्य सदस्यः आसीत् ।

4 भारते निर्वाचनेन सम्बन्धिते कस्मिन् अपि गतिविधौ भागग्रहीतृणां प्रतिशतम्

स्रोतः राष्ट्रीय चुनाव अध्ययन 2004,
सीएसडीएस

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम्

निजकुटुम्बस्य ये सदस्याः मतदातारः सन्ति तान् पृच्छन्तु यत् ते गते लोकसभायाः अथवा विधानसभायाः निर्वाचने मतदानं कृतवन्तः आसन् न वा इति ? यदि ते मतदानं न कृतवन्तः स्युः तर्हि किमर्थं ते न कृतवन्तः इति कारणं पृच्छन्तु । यदि ते मतदानं कृतवन्तः स्युः तर्हि तान् पृच्छन्तु यत् ते कस्मै दलाय कस्मै च प्रत्याशिने मतदानं कृतवन्तः तथा च किमर्थं कृतवन्तः । तान् एतस्मिन् विषये अपि पृच्छन्तु यत् किं ते नैर्वाचनिकसभायां जनसम्प्रचलने च सम्मिलिताः अभवन् अथवा कस्मिन्नपि नैर्वाचनिकगतिविधौ भागं गृहीतवन्तः आसन् ।

नैर्वाचनिक परिणामानां स्वीकरणम्

निर्वाचनानि स्वतन्त्राणि निष्पक्षरूपेण च जातानि इति अवगन्तुम् अन्तिमप्रमाणं तस्य परिणामाः एव सन्ति । यदि निर्वाचनं स्वतन्त्रं निष्पक्षं च न भवेत् तर्हि परिणामाः सदैव शक्तिशालिवर्गस्य दलस्य च पक्षे एव भविष्यन्ति इति । एतस्यां स्थितौ शासकदलं निर्वाचने कदापि पराजयम् एव न प्राप्स्यति ।

सामान्यतः यत् दलं निर्वाचने पराजयं प्राप्नोति यदि निर्वाचनम् अव्यवस्थितरूपेण भवति तर्हि पराजयि दलं निर्वाचनपरिणामान् न स्वीकरोति ।

भारते नैर्वाचनिकाः परिणामाः स्वयम् एव बहुकिमपि विवृणन्ति –

- भारते शासकदलानि राष्ट्रीयस्तरेण प्रान्तीयस्तरेण चैव प्रायः निर्वाचनेषु पराजयिनि भवन्ति । तथा च गतेभ्यः पञ्चदशवर्षेभ्यः भारते यावन्ति निर्वाचनानि जातानि तेषु प्रत्येकं त्रिषु शासकदलेषु द्वयोः निर्वाचने पराजयः भवत्येव ।
- अमेरिकायां विद्यमानः निर्वाचितः प्रतिनिधिः प्रायः कदाचित् एव निर्वाचने पराजयी भवति । भारते निर्वर्तमानेषु सांसदेषु विधायकेषु च अर्धाधिकाः निर्वाचने पराजयिनः भवन्ति ।
- मतानि क्रेतुं ये सक्षमाः धनाढ्याः प्रत्याशिनः स्युः अथवा आपराधिक-पृष्ठभूमियुक्ताः प्रत्याशिनः स्युः तेषाम् अपि निर्वाचने पराजयः सामान्यविषयः अस्ति ।
- काञ्चन अपवादान् परित्यज्य प्रायः पराजितदलम् अपि निर्वाचनपरिणामान् जनादेशं मत्वा स्वीकरोति ।

स्वतन्त्रस्य निष्पक्षस्य च निर्वाचनस्य समक्षे आह्वानानि

एतैः तथैः वयम् एतं सरलनिष्कर्षं प्राप्नुमः यत् भारते निर्वाचनिकी प्रक्रिया संरचनागतरूपेण स्वतन्त्रा निष्पक्षा च अस्ति । यत् दलं निर्वाचने विजयिभूत्वा सर्वकारस्य रचनां करोति तस्मै जनसमर्थनं प्राप्तं भवत्येव । शक्यते यत् प्रत्येकस्मिन् निर्वाचनक्षेत्रस्य विषये इदं तथ्यं न स्यात् । केचन प्रत्याशिनः धनबलेन असमीचीनोपायैः च अपि विजयिनः भवितुं शक्नुवन्ति परन्तु निर्वाचनस्य सारगतः परिणामः अधुना अपि जनानाम् अभीप्साम् एव ज्ञापयति । गतेषु पञ्चाशत् वर्षेषु अस्माकं देशे एतस्य सामान्यनियमस्य न्यूनाधिकाः अपवादाः सन्ति । अयम् एव विषयः भारतीयां नैर्वाचनिकीं प्रणालीं लोकतान्त्रिकीम् इति करोति । परन्तु यदा भवन्तः गभीरविषयेषु अवधानं कृत्वा केषाञ्चित् प्रश्नानाम् उपस्थापनं करिष्यन्ति तर्हि चित्रं किञ्चित् पृथक् अस्ति इति अनुभविष्यन्ति । किं जनाः बुद्ध्या सर्वाणि तथ्यानि च अवज्ञाय निर्णयान् कुर्वन्ति ? किं मतदातृणां समक्षे वास्तविकतायां स्वस्थविकल्पाः समुपलब्धाः भवन्ति ? किं निर्वाचनी प्रक्रिया सर्वेभ्यः समानावसरान् कल्पयति ? किं कश्चित् सामान्यः नागरः निर्वाचने जयस्य कल्पनाम् अपि

कर्तुं शक्नोति ? एतादृशाः प्रश्नाः अस्मान् भारतीयां नैर्वाचनिकीं व्यवस्थायाः सीमाः आह्वानानि च प्रति अस्माकं ध्यानाकर्षणं कुर्वन्ति । एते केचन एतादृशाः एव विषयाः सन्ति –

- सम्पन्नाः प्रत्याशिनः सम्पन्नानि दलानि च असमुचितोपायेन निर्वाचने जयं निश्चयेन प्राप्स्यन्ति इति कथनम् अपि कठिनम् अस्ति परन्तु एतादृशानां दलानां प्रत्याशिनानां च स्थितिः अन्येषाम् अपेक्षया अधिकदृढा भवति ।

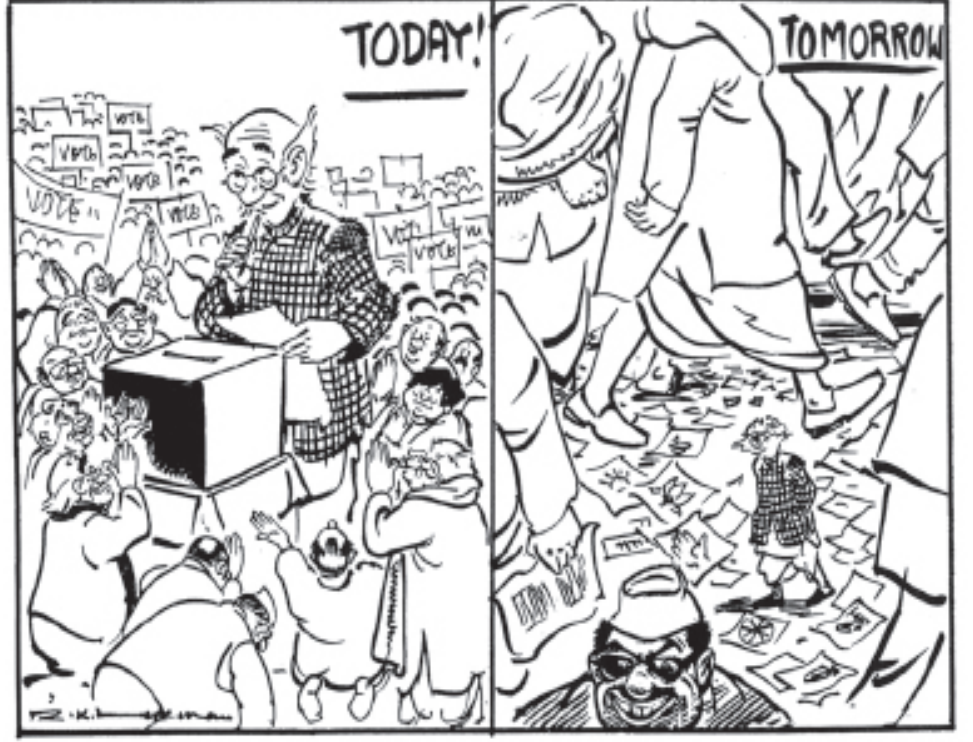
नैर्वाचनिक-अभियान-शीर्षक-युक्तम् इदं व्यङ्ग्यचित्रं लातिन-अमेरिकायाः सन्दर्भे निर्मितम् आसीत् । किम् एतत् भारते अन्यलोकतान्त्रिकेषु देशेषु च अपि क्रियान्वयितं भवति ?

एतस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे कश्चित् राजनैतिक-नेता संवाददातृसम्मेलनतः बहिर्भागं प्रति आगच्छन् दर्शितः अस्ति तथा च सः भ्रातृत्वभावनायाः भ्रातृज्यत्वभावनायाः च (अर्थात् एकप्रकारकस्य पक्षपातस्य) च विषये वदति । किं पक्षपातभावना कानिचन राज्यानि कानिचन च दलानि यावत् एव सीमिता अस्ति ?

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

किम् एतत् व्यङ्ग्यचित्रं मतदानात्
प्राक्तनीम् अनन्तरकालिकीं च
मतदातुः समुचितस्थितिं दर्शयति?
किं कस्मिंश्चित् अपि लोकतन्त्रे
एतादृशं सदैव भविष्यति? किं
भवन्तः केषाञ्चित् एतादृशानाम्
उदाहरणानां विषये चिन्तयितुं
शक्नुवन्ति यदा इत्थं न स्यात् ?

- देशस्य केषुचित् क्षेत्रेषु आपराधिक-पृष्ठभूमि-युक्ताः तत्सम्बन्धाः च प्रत्याशिनः अन्यान् उत्तमप्रत्याशिनः निर्वाचनक्षेत्रात् बहिर्भागं कर्तुं वरिष्ठदलानां च प्रत्याशीभवितुं साफल्यं प्राप्नुवन्तः सन्ति ।
 - पृथक्-पृथक् राजनैतिक-दलेषु केषाञ्चित् कुटुम्बानां प्राबल्यम् अस्ति तथा च तेषां प्रत्याशिनः सारल्येन चिटिकां प्राप्नुवन्ति ।
 - प्रायः सामान्यजनाय निर्वाचने कश्चित् अपि श्रेष्ठविकल्पः न भवति यतो हि द्वयोः प्रमुखदलयोः नीतयः आचरणं च प्रायः समानम् एव भवति ।
 - वरिष्ठदलानाम् अपेक्षया लघुदलानि निर्दलीयप्रत्याशिनः च अनेकविधानि कष्टानि सोढव्यानि भवन्ति ।
- एतानि आह्वानानि भारते एव न सन्ति । नैकेषां स्थापितलोकतन्त्राणाम् अपि इयम् एव स्थितिः अस्ति । लोकतन्त्रे ये जनाः आस्थावन्तः सन्ति तेषां कृते एतानि तथ्यानि गहनचिन्तायाः विषयरूपेण सन्ति । एतासु कासाञ्चित् समस्यानां निदानाय नैर्वाचनिकप्रणाल्याम् आवश्यकपरिवर्तनानां याचना नागराणां सामाजिक-कार्यकर्तृणां सङ्घटनानां च पक्षतः भवति । किं भवन्तः कानिचन नैर्वाचनिकसंशोधनानि परामृष्टुं शक्नुवन्ति ? एतेषाम् आह्वानानां सम्मुखीकरणाय कश्चित् सामान्यः नागरः किं कर्तुं शक्नोति ?

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

एतानि भारतीयनिर्वाचनानां विषये कानिचन तथ्यानि सन्ति । एतेषु प्रत्येकम् उद्दिश्य टिप्पणीं कृत्वा इदं सूचयन्तु यत् एतानि तथ्यानि अस्माकं नैर्वाचनिकप्रणाल्याः शक्तिं वर्धयन्ति अथवा दुर्बलीकुर्वन्ति ।

- लोकसभायां 2009 तमवर्षं यावत् महिलासदस्यानां सङ्ख्या 10 प्रतिशतात् अपि न्यूना एव आसीत् ।
- निर्वाचनानि कदा स्युः इत्यस्मिन् विषये प्रायः निर्वाचनायोगः सर्वकारस्य निर्देशान् न पालयति ।
- चतुर्दश-लोकसभायाः 145 अपि अधिकसदस्यानां सम्पत्तिः एककोटितः अपि अधिका आसीत् ।
- निर्वाचने पराजयात् परं कश्चित् मुख्यमन्त्री अवदत्, अहं जनादेशं स्वीकरोमि ।

नैर्वाचनिकः भ्रष्टाचारः – निर्वाचने निजमतानि वर्धयितुं प्रत्याशिभिः दलैः च या अव्यवस्था यत् भ्रष्टाचरणं च क्रियते तत् नैर्वाचनिक-भ्रष्टाचारः इति उच्यते । अत्र कैश्चित् एव जनैः नैकेषां जनानां पक्षतः मतदानकरणम्, समानजनेन पृथक्-पृथक् जनानां नाम्ना मतदानं तथा च मतदानकार्ये रतानाम् अधिकारिणां भापनम् अथवा उत्कोचं दत्त्वा निजप्रत्याशिनः पक्षे कार्यस्य कारणम् इत्येतादृशं भ्रष्टाचरणं सम्मिलितम् अस्ति ।

मतदानकेन्द्रस्य अधिग्रहणम् – कस्यचित् प्रत्याशिनः दलस्य समर्थकैः भाटकेन नियुक्तैः अपराधिभिः मतदानकेन्द्रस्य अधिग्रहणम्, वास्तविकमतदातृणां मतदानकेन्द्रं प्रति आगमनस्य वारणम् अपि च स्वयं सर्वं मतदानम् अधिकतरमतदानकरणम् इति ।

निर्वाचनक्षेत्रम् – कस्यचित् विशिष्टस्य भौगोलिकक्षेत्रस्य मतदातारः ये कस्यचित् एकस्य प्रतिनिधेः चयनं कुर्वन्ति ।

आचार-संहिता – निर्वाचनकाले दलैः प्रत्याशिभिः च मन्यमानाः च अधिनियमाः दिशानिर्देशाः च इति ।

- निर्वाचनानि किमर्थं भवन्ति, एतस्मिन् विषये एतेषु किं वाक्यं समुचितं नास्ति ?
 - निर्वाचनद्वारा जनाः सर्वकारेण कृतकार्यस्य उचितस्य अनुचितस्य च निर्णयस्य अवसरं प्राप्नुवन्ति ।
 - जनाः निर्वाचने निजेच्छानुरूपस्य प्रत्याशिनः चयनं कुर्वन्ति ।
 - नैर्वाचनिकप्रक्रियया जनाः न्यायपालिकायाः कार्यप्रणाल्याः मूल्याङ्कनस्य अवसरं प्राप्नुवन्ति ।
 - जनाः निर्वाचनस्य माध्यमेन स्वानुकूलं नीतिः निर्माणयितुं शक्नुवन्ति ।
- भारते जायमाना नैर्वाचनिकी प्रक्रिया लोकतान्त्रिकी अस्ति, इदं सूचयितुम् एतेषु केन वाक्येन समुचितकारणं न दीयते ?
 - भारते विश्वस्य सर्वाधिकाः मतदातारः सन्ति ।
 - भारते निर्वाचनायोगः अतीव शक्तिसम्पन्नः अस्ति ।
 - भारते अष्टादशवर्षाधिकः वयस्कः प्रत्येकं जनः मतदाता अस्ति ।
 - भारते यानि दलानि निर्वाचने पराजयिनि भवन्ति तानि जनादेशं स्वीकुर्वन्ति ।
- निम्नलिखितानि वाक्यानि परस्परं समुचितं मेलयन्तु –

क. यथाकालं मतदातृसूच्याः नवीनीकरणम् आवश्यकम् अस्ति यतः	1. समाजस्य प्रत्येकं वर्गस्य समुचितं प्रतिनिधित्वं भवितुं शक्नुयात् ।
ख. कानिचन निर्वाचनक्षेत्राणि अनुसूचितजातेः अनुसूचितजनजातेः च कृते आरक्षितानि सन्ति यतः	2. प्रत्येकं जनः निजप्रतिनिधिं चेतुम् समानावसरं प्राप्नुयात् ।
ग. प्रत्येकं जनाय केवलम् एकस्मिन् काले एकवारम् एव मतदानस्य अधिकारः अस्ति यतः	3. प्रत्येकं प्रत्याशी निर्वाचनेषु स्पर्धितुं समानावसरं प्राप्नुयात् ।
घ. सत्ताधारिदलाय सर्वकारीयवाहनस्य प्रयोगस्य अनुमतिः नास्ति यतः	4. शक्यते यत् केचन जनाः तस्मात् क्षेत्रात् पृथक् स्थानं गतवन्तः स्युः यत्र ते गतनिर्वाचने मतदानं कृतवन्तः आसन् ।

प्रश्नावली

प्रश्नावली

4. एतस्मिन् अध्याये वर्णितानां निर्वाचन-सम्बद्धानां सर्वेषां कार्याणां सूचीं निर्मान्तु तथा च निर्माय निर्वाचने सर्वादौ क्रियमाणं कार्यप्रभृतिः अन्तर्पर्यन्तं क्रियमाणकार्याणां क्रमेण सज्जीकुर्वन्तु । एतेषु केचन विषयाः सन्ति –
नैर्वाचनिकस्य घोषणापत्रस्य प्रस्तुतिः, मतगणना, मतदातृसूच्याः निर्माणम्, निर्वाचनाभियानम्, निर्वाचनपरिणामानां घोषणा, मतदानम्, पुनर्मतदानस्य आदेशाः, नैर्वाचनिकप्रक्रियायाः घोषणा, नामाङ्कनस्य प्रवेशः इति ।
5. सुरेखा कस्मिंश्चित् राज्यविधानसभाक्षेत्रे स्वतन्त्रस्य निष्पक्षस्य च निर्वाचनस्य कारयित्री काचित् अधिकारिणी अस्ति । निर्वाचनस्य एतेषु चरणेषु तया केषां केषां विषयाणाम् अवधानं करणीयं स्यात् ?

- क. निर्वाचनप्रचारस्य
- ख. मतदानदिनस्य
- ग. मतगणनायाः दिनस्य

6. अधः प्रदत्तया तालिकया सूच्यते यत् अमेरिकीय-काङ्ग्रेसस्य निर्वाचनानां विजयिषु प्रत्याशिषु अमेरिकीयसमाजस्य विभिन्नसमुदायस्य सदस्यानां कः अनुपातः आसीत् । एते कस्मिन् अनुपाते विजयिनः जाताः एतस्य तुलनाम् अमेरिकीयसमाजे एतेषां समुदायानां जनसङ्ख्यायाः अनुपातेन सह कुर्वन्तु । एतस्य आधारेण किं भवन्तः अमेरिकीयसंसदः निर्वाचने अपि आरक्षणस्य परामर्शं दास्यन्ति ? यदि आम्, तर्हि किमर्थम् अपि च कस्मै समुदायाय ? यदि नैव, तर्हि किमर्थम् इति ?

समुदायस्य प्रतिनिधित्वम् (प्रतिशतम् इत्यस्मिन्)

अमेरिकीय-प्रतिनिधि-सभायाम्	अमेरिकीयसमाजे
अश्वेत-जनाः	8
हिस्पैनिकाः इति	5
श्वेताः	86
	13
	70

7. किं वयम् अस्मिन् अध्याये प्रदत्तानां सूचनानाम् आधारेण निम्नलिखित-निष्कर्षान् प्राप्तुं शक्नुमः? एतेषु सर्वेषु निजपरामर्शस्य पक्षे तथ्यद्वयं प्रस्तुवन्तु ।
क. भारतस्य निर्वाचनायोगस्य समीपे देशे स्वतन्त्राणि निष्पक्षाणि च निर्वाचनानि कारयितुं योग्याः पर्याप्ताधिकाराः न सन्ति ।
ख. अस्माकं देशे यानि निर्वाचनानि भवन्ति तत्र जनानां पर्याप्तसहभागित्वं भवति ।
ग. सत्ताधारिणे दलाय निर्वाचने जयप्राप्तिः अतीव सारल्येन भवति ।
घ. भारतीयनिर्वाचनप्रक्रियां सम्पूर्णतः निष्पक्षां स्वतन्त्रां च कर्तुं नैकप्रयासाः करणीयाः इत्यावश्यकताः सन्ति ।
8. चिनप्पाः यौतुकस्य प्राप्तये पत्नीं तुदितवान् तस्मात् सः दण्डितः आसीत् । सतबीरः स्पृश्यतायाः विषये दोषी इति मतः आसीत् । द्वौ अपि न्यायालयेन निर्वाचने भागं ग्रहीतुम् न आदिष्टौ । किम् अयं निर्णयः लोकतान्त्रिकनिर्वाचनानाम् आधारभूतसिद्धान्तानां विरोधी अस्ति ? निजोत्तरस्य पक्षे तर्कम् उपस्थापयन्तु ।
9. अत्र विश्वस्य विभिन्नेषु भागेषु नैर्वाचनिक्याः अव्यवस्थायाः काश्चन समाख्याः प्रदत्ताः सन्ति । किम् एतादृशाः देशाः निजसंशोधनाय भारतदेशस्य नैर्वाचनिकव्यवस्थातः किञ्चित् शिक्षयितुं शक्नुवन्ति ? प्रत्येकं विषये भवन्तः कान् परामर्शान् दास्यन्ति ?

- क. नाइजीरियायाः कस्मिंश्चित् निर्वाचने मतगणनायाः अधिकारी ज्ञात्वा एव केनचित् प्रत्याशिना प्राप्तमतानां सङ्ख्यां वर्धितवान् तथा च सः विजयी जातः इति घोषितवान् । अनन्तरकाले न्यायालयेन अवगतं यत् अन्येन प्रत्याशिना यानि मतानि प्राप्तानि आसन् तेषु प्राप्तमतेषु पञ्चलक्षं मतानि तस्य प्रत्याशिनः पक्षे अङ्कितानि आसन् येन न्यूनमतानि प्राप्तानि आसन् ।

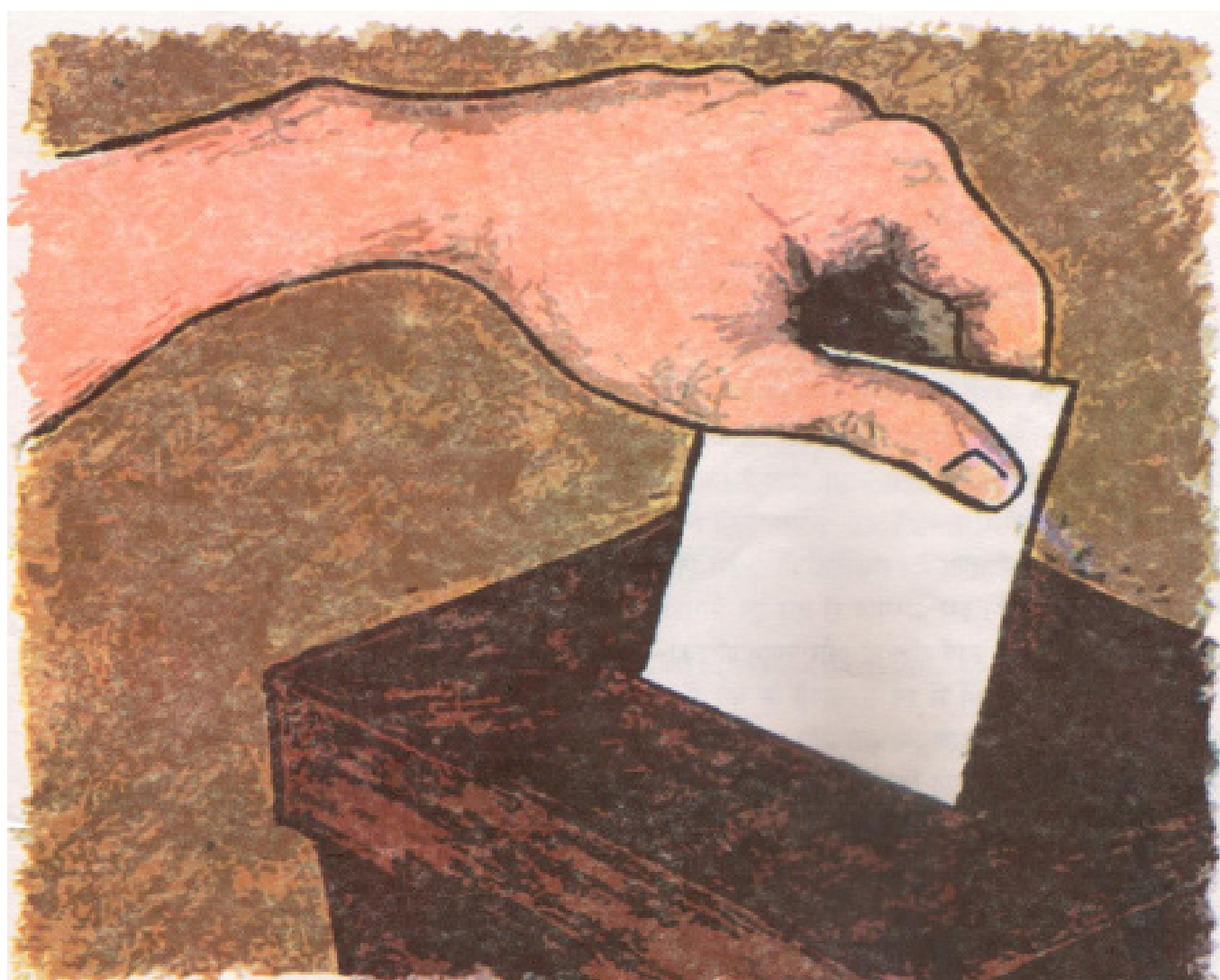
- ख. फिजीमध्ये निर्वाचनात् साक्षात् पूर्वम् एकं प्रपत्रकं वण्टितं यत्र भापनम् आसीत् यत् यदि पूर्वप्रधानमन्त्रिणः महेन्द्रचौधरिणः पक्षे मतदानं कृतं तर्हि हत्याः हिंसा च व्यापृता भविष्यति। एतादृशं भापनम् अप्रवासिभारतीयानां कृते आसीत् ।
- ग. अमेरिकायाः प्रत्येकस्मिन् प्रान्ते मतदानस्य मतगणनायाः निर्वाचनसञ्चालनस्य च स्वस्य पृथक्-पृथक् प्रणाल्यः सन्ति । 2000 तमे वर्षे यत् निर्वाचनम् आसीत् तस्मिन् फ्लोरिडाप्रान्तस्य अधिकारिणः जार्जबुशस्य पक्षे नैके विवादास्पदनिर्णयाः स्वीकृताः परन्तु तेषां निर्णयानां परिवर्तनं कश्चित् अपि न कर्तुं शक्तवान् ।
10. भारते नैर्वाचनिक-अव्यवस्था-सम्बद्धाः काश्चन समाख्याः अत्र प्रदत्ताः सन्ति । प्रत्येकस्मिन् विषये समस्यायाः अभिज्ञानं कुर्वन्तु । एताः अपकर्तुं च किं कर्तुं शक्यते ?
- क. निर्वाचनस्य घोषणायाः जातायां सत्याम् एव मन्त्रिमहोदयः पिहित-शर्करोद्योगागारस्य पुनः उद्घाटनाय वित्तीयसाहाय्यस्य घोषणाम् अकरोत् ।
- ख. विपक्षिदलानाम् आरोपः आसीत् यत् दूरदर्शने आकाशवाण्यां च तेषां भाषणानां निर्वाचनाभियानस्य च कृते समुचितस्थानं न लब्धम् ।
- ग. निर्वाचनायोगस्य निरीक्षणेन अधिगतं यत् कस्यचित् राज्यस्य मतदातृसूच्यां विंशतिलक्षं मतदातृणां नामानि असत्यापितानि आसन् ।
- घ. कस्यचित् राजनैतिकदलस्य अराजकजनाः सभुशुण्डयः भ्रमन्ति स्म, ते अन्यदलस्य जनान् मतदानात् रोधयन्ति स्म तथा च अन्यदलानां नैर्वाचनिकसभासु आक्रमणानि कुर्वन्ति स्म।
11. यदा अयम् अध्यायः पाठ्यते स्म तदा रमेशः कक्षां प्रति न आगतवान् आसीत् । अग्रिमदिने कक्षायाम् आगमनात् परं सः निजपितुः श्रुतविषयाणां पुनरावृत्तिम् अकरोत् । किं भवन्तः रमेशं बोधयितुं शक्नुवन्ति यत् तस्य कथनेषु का अव्यवस्था अस्ति ?
- क. महिलाः तथैव मतदानं कुर्वन्ति यथा पुरुषाः ताः निर्दिशन्ति अतः ताभ्यः मताधिकारदानस्य किञ्चित् अपि प्रयोजनं नास्ति ।
- ख. दलीय-राजनीतिकारणात् समाजे अवसादः जायते । निर्वाचने सर्वसहमतियुक्तः निर्णयः स्यात्, प्रतिद्वन्द्विता न भवेत् ।
- ग. केवलं स्नातकेभ्यः एव निर्वाचने भागग्रहणस्य अनुमतिः स्यात् ।

राज्यविधानसभानां निर्वाचनानि अधुना कस्मिंश्चित् राज्ये प्रतिवर्षं प्रवर्तन्ते एव । भवतां अध्ययनकालिके अस्मिन् वर्षे यस्मिन् राज्ये निर्वाचनानि भवन्ति तैः सम्बद्धसूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु । सूचनाः एकत्रीकुर्वन्तः ताः त्रिषु भागेषु विभाजयन्तु ।

- निर्वाचनात् प्राक् काः काः प्रमुखाः घटनाः प्रवृत्ताः - राजनैतिकदलानां मुख्यचर्चाविषयः, जनयाचनानां विषये सूचनाः, निर्वाचनायोगस्य भूमिकाः ।
- मतदानस्य मतगणनायाः च दिने काः मुख्यघटनाः प्रवृत्ताः आसन् - निर्वाचने ये भागं गृहीतवन्तः तेषां प्रतिशतं किम् आसीत्, किं नैर्वाचनिकी अव्यवस्था अथवा नैर्वाचनिकः भ्रष्टाचारः अपि जातः, किं पुनर्मतदानं जातम्, किंविधाः भविष्यवाण्यः कृताः आसन् ।
- निर्वाचनात् परं किम् अभवत् - यानि दलानि निर्वाचने पराजयिनि तथा च यानि विजयिनि जातानि तैः कीदृशाः सङ्कल्पाः गृहीताः, किं दलं साफल्यम् अधिगतम्, मुख्यमन्त्रिणः निर्वाचनं कथम् अभवत् ?

॥ इति चतुर्थः अध्यायः ॥

संस्थानां कार्याणि

परिचयः

लोकतन्त्रस्य अभिप्रायः जनैः निजशासकानां चयनमात्रम् एव नास्ति । लोकतान्त्रिक्यां व्यवस्थायां शासकैः अपि केषाञ्चित् अधिनियमानां पालनं करणीयं भवति । तैः अपि संस्थाभिः सह मिलित्वा संस्थाभ्यन्तरे एव स्थित्वा कार्यं करणीयं भवति । अयम् अध्यायः लोकतन्त्रे संस्थानां कार्यप्रणाल्या सम्बद्धः अस्ति । वयम् अनेन अवगमनस्य प्रयासं करिष्यामः यत् अस्माकं देशे कथं महत्त्वपूर्णनिर्णयान् कृत्वा तेषां क्रियान्वयनं क्रियते । वयम् इदम् अपि अवगमिष्यामः यत् एतैः निर्णयैः सम्बद्धानां विवादानां समाधानं केन प्रकारेण क्रियते । एतेषां विवादानां समाधानाय ये महत्त्वपूर्णाः निर्णयाः स्वीक्रियन्ते तत्र विधायिका कार्यपालिका न्यायपालिका इत्येतासां तिसृणां संस्थानां महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति इत्यपि वयम् अस्मिन् अध्याये पठिष्यामः ।

भवन्तः गतकक्षासु एतासां संस्थानां विषये काश्चन सूचनाः प्राप्तवन्तः स्युः । वयम् अत्र तासां सङ्क्षेपेण वर्णनं कृत्वा केषाञ्चित् अन्येषां महत्त्वपूर्णप्रश्नानां विषये अपि अवधानं करिष्यामः । प्रत्येकं संस्थायाः सम्बन्धे वयम् अमुं प्रश्नं समुपस्थापयिष्यामः यत् सा संस्था कथं कार्यं करोति ? एका संस्था अपरसंस्थया सह कथं सम्बद्धा अस्ति ? एतासां कार्याणि कः विषयः न्यूनाधिक्येन लोकतान्त्रिकाणि करोति ? अस्य अध्यायस्य मुख्यम् उद्देश्यम् अस्य विषयस्य अवगमनम् अस्ति यत् एताः संस्थाः मिलित्वा सर्वकारस्य कार्यं कुर्वन्ति । अनेकधा वयम् एतासां तुलनाम् एवंविधाभिः अन्याभिः लोकतान्त्रिकसंस्थाभिः सह कुर्मः । अस्मिन् अध्याये वयं राष्ट्रियस्तरस्य सर्वकारस्य कार्यात् उदाहरणं दास्यामः, राष्ट्रियस्तरेण भारतस्य सर्वकारः केन्द्रस्य अथवा सङ्घस्य सर्वकारः अपि उच्यते । अस्य अध्यायस्य अध्ययनकाले भवन्तः स्वीयप्रदेशस्य सर्वकारस्य कार्याणाम् उदाहरणेषु अपि दृष्टिं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

5.1 प्रमुखाः नीतिगत-निर्णयः कथं स्वीक्रियन्ते ?

कश्चित् सर्वकारीयः आदेशः

अगस्तमासस्य त्रयोदशदिनाङ्के 1990 तमे वर्षे भारतसर्वकारेण कश्चित् आदेशः दत्तः। अयं **कार्यालय-ज्ञापनम्** इति कथितम्। सर्वेषां सर्वकारीयादेशानाम् इव, अस्मिन् ज्ञापने अपि काचित् सङ्ख्या आसीत्। अयम् आदेशः तया सङ्ख्या एव मन्यते, ओ.एम. नं. 36012/31/90। कार्मिक-जनशिकायत-पेंशन-मन्त्रालयस्य कार्मिक-प्रशिक्षण-विभागस्य कश्चित् संयुक्त-सचिवः, एतस्मिन् आदेशपत्रे हस्तक्षारम् अकरोत्। अयं एकपृष्ठात्मकः आदेशः आसीत्।

यदि भवन्तः एतं द्रक्ष्यन्ति तर्हि एषः तथैव सामान्यं सर्कुलर इति अथवा सूचनावत् लगिष्यति यथा भवन्तः निजविद्यालये दृष्टवन्तः स्युः। सर्वकारः प्रतिदिनं विभिन्नविषयेषु शताधिकादेशान् प्रस्तौति। परन्तु अयम् आदेशः अतीव महत्त्वपूर्णः आसीत् तथा च नैकवर्षाणि यावत् विवादकारणम् अपि आसीत्। आयातन्तु, पश्यामः यत् अयं निर्णयः केन प्रकारेण स्वीकृतः तथा च ततः परं किम् अभवत्।

अस्मिन् सर्वकारीये आदेशे कस्यचित् प्रमुखस्य नीतिगतनिर्णयस्य घोषणा कृता आसीत्। अत्र उक्तम्

G.I., Dept. of Per. & Trg., O.M. No.36012/31/90-Est. (SCT), dated 13.8.1990

SUBJECT: 27% Reservation for Socially and Educationally Backward Classes in Civil Posts/ Services.

In a multiple undulating society like ours, early achievement of the objective of social justice as enshrined in the Constitution is a must. The Second Backward Classes Commission, called the MANDAL COMMISSION, was established by the then Government with this purpose in view, which submitted its report to the Government of India on 31st December, 1980.

2. Government have carefully considered the report and the recommendations of the Commission in the present context regarding the benefits to be extended to the socially and educationally backward classes as opined by the Commission and are of the clear view that at the outset certain weightage has to be provided to such classes in the services of the Union and their Public Undertakings. Accordingly orders are issued as follows :-

- (i) 27% of the vacancies in civil posts and services under the Government of India shall be reserved for SEBC;
- (ii) The aforesaid reservation shall apply to vacancies to be filled by direct

G.I., Dept. of Per. & Trg., O.M. No.36012/22/93-Est. (SCT) dated 8.9.1993

SUBJECT: Reservation for Other Backward Classes in Civil Posts and Services under the Government of India - Regarding.

The undersigned is directed to refer to this Department's O.M. No.36012/31/90-Est. (SCT), dated the 13th August, 1990¹ and 25th September, 1991², regarding reservation for Socially and Educationally Backward Classes in Civil Posts and Services under the Government of India and to say that following the Supreme Court judgement in the Indira Sawhney and other v. Union of India and others case [Writ Petition (Civil) No.930 of 1990], the Government of India appointed an Expert Committee to recommend the criteria for exclusion of the socially advanced persons/sections from the benefits of reservations for Other Backward Classes in civil posts and services under the Government of India.

आसीत् यत् भारतसर्वकारस्य सर्वकारीयपदेषु सेवासु च 27 प्रतिशतम् आसनानि सामाजिक-शैक्षिक-रूपेण पञ्चवर्तिवर्गीयानां कृते आरक्षितानि भविष्यन्ति । अधुना यावत् यान् जातीयसमूहान् सर्वकारः पञ्चवर्तिनः इति मन्यते तेषाम् एव कश्चित् अपरं नाम एसईबीसी इति (सोशली-एंड-एजुकेशनली-बैकवर्ड-क्लासेज इति) अस्ति । अधुना यावत् सेवायां वृत्तौ वा आरक्षणस्य लाभं केवलम् अनुसूचितजातीयाः जनजातीयाः च जनाः एव प्राप्नुवन्ति स्म । अधुना एसईबीसी अथवा सामाजिकस्य शैक्षिकस्य च रूपेण पञ्चवर्तिवर्गीयानां कृते तृतीया श्रेणी सज्जीक्रियते स्म तथा च एतेषां कृते 27 प्रतिशतं पृथक् आरक्षणव्यवस्थायाः प्रारूपं सज्जीक्रियते स्म । अन्ये जनाः एतेषां 27 प्रतिशतं सेवानां कृते प्रतिस्पर्धां न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म ।

निर्णयस्य कर्तारः

एतस्य ज्ञापनस्य प्रस्तुतेः निर्णयं कः अकरोत् ? स्पष्टम् अस्ति, एकाकिना तेन जनेन एतावतः महतः निर्णयस्वीकरणस्य निर्णयः न कृतं स्यात् । यस्य हस्ताक्षरं तस्मिन् अभिलेखे आसीत् । सः स्वीयस्य मन्त्रिद्वारा प्रदत्तनिर्देशानां प्रवर्तकः अधिकारी आसीत् । कार्मिकस्य प्रशिक्षणविभागस्य च मन्त्री अपि स्वयम् एतं निर्णयं न कृतवान् स्यात् । भवन्तः अनुमानं कर्तुं शक्नुवन्ति यत् एतावति निर्णये देशस्य सर्वे प्रमुखाः अधिकारिणः सम्मिलिताः स्युः । भवद्भिः गतकक्षासु एतेषु केषुचित् विषये पूर्व पठितं स्यात् । अधुना एकदा पुनः एतेषु प्रमुखबिन्दुषु स्थूलदृष्टिपातं कुर्मः –

- राष्ट्रपतिः राष्ट्राध्यक्षः भवति तथा च औपचारिकरूपेण देशस्य सर्वोच्चाधिकारी भवति ।
- प्रधानमन्त्री सर्वकारस्य प्रमुखः भवति तथा च वस्तुतः सर्वकारपक्षतः अधिकतराधिकाराणां प्रयोगं सः एव करोति ।

■ प्रधानमन्त्रिणः अनुशंसया राष्ट्रपतिः मन्त्रिणां नियुक्तिं करोति । मन्त्रिमण्डलस्य उपवेशनेषु एव राजकार्यसम्बद्धाः अधिकतराः निर्णयाः स्वीक्रियन्ते ।

■ संसदि राष्ट्रपतिः सदनद्वयं च भवति – लोकसभा राज्यसभा च । प्रधानमन्त्रिणा लोकसभायाः सदस्यानां बहुमतसमर्थनस्य प्राप्तिः अवश्यमेव करणीया भवति ।

तर्हि, किं कार्यालयीय-ज्ञापनस्य निर्णयस्य सन्दर्भे एते सर्वे सम्मिलिताः आसन् ? एतस्मिन् विषये सूचनां प्राप्नुमः ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयम् अवगच्छन्तु

- उपरि सूचितविषयान् अतिरिच्य एतासां संस्थानां विषये गतकक्षासु अधीतविषयाः कियता परिमाणेन भवन्तः स्मरन्ति ? कक्षायां तान् विषयान् चर्चयन्तु ।
- किं भवन्तः निज-राज्यसर्वकारद्वारा स्वीकृतं कञ्चित् महान्तं निर्णयं स्मर्तुं शक्नुवन्ति ? राज्यपालः, मन्त्रिमण्डलं, राज्यविधानसभा न्यायालयः च कथम् एतस्मिन् निर्णये सम्मिलिताः आसन् ?

अयं सर्वकारीयः आदेशः कस्यचित् दीर्घघटनाचक्रस्य परिणामरूपेण आसीत् । भारतसर्वकारः 1979 तमे वर्षे द्वितीयं पञ्चवर्ति-जाति-आयोगं सङ्घटितवान् । एतस्य अध्यक्षतां बी.पी.मण्डलः अकरोत् तथा च एतस्मात् कारणात् एव सामान्यतः अयं मण्डलायोग इति पदेन व्यवहियते । एतस्य दायित्वम् आसीत् यत् भारते सामाजिकरूपेण शैक्षिकरूपेण च ये पञ्चवर्तिवर्गीयाः जनाः सन्ति तेषाम् अभिज्ञानाय मापदण्डानां निर्धारणस्य पञ्चवर्तितां च अपाकर्तुं के उपायाः भवितुं शक्नुवन्ति तेषां च आविष्करणम् अपि आसीत् । अनेन आयोगेन 1980 तमे वर्षे निजानुशांसाः प्रस्तुताः । आयोगद्वारा परामृष्टेषु उपायेषु कश्चित् आसीत् सर्वकारीयसेवासु सामाजिक-शैक्षिकरूपेण पञ्चवर्तिवर्गीयानां जनानां कृते 27 प्रतिशतम् आरक्षणम् । एतस्याः समाख्यायाः तस्याः अनुशंसानां च विषये संसदि चर्चा अभवत् ।

वर्षाणि यावत् नैकेषां राजनैतिकदलानां सांसदाः अनुशांसाः क्रियान्वयितुं याचनां कृतवन्तः ।

किं प्रत्येकं सर्वकारीयः आदेशः कश्चित् महान् राजनैतिकः निर्णयः भवति ? एतस्मिन् सर्वकारीये आदेशे विशिष्टविषयः अस्ति ।

अधुना विषयः अवगतः एतस्मात् कारणात् एव ते राजनीतेः मण्डलीकरणस्य चर्चा कुर्वन्ति । सम्यक् उक्तं खलु मया ?

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

1990 – 91 तमवर्षयोः आरक्षण सम्बद्धः चर्चाविषयः एतावान् महत्वपूर्णः आसीत् यत् विज्ञापन कर्तारः स्वीयम् उत्पादं विक्रेतुम् एतस्य विषयस्य उपयोगं कृतवन्तः । किं भवन्तः अमूल इत्यस्य समवायस्य एतेषु विज्ञापन फलकेषु राजनैतिकघटनाः चर्चाः च उद्दिश्य कञ्चित् सङ्केतम् अन्वेष्टुं शक्नुवन्ति य ?

पुनः 1989 तमवर्षे लोकसभायाः निर्वाचनं जातम् । जनतादलेन स्वीये नैर्वाचनिके घोषणापत्रे सङ्कल्पः गृहीतः यत् सत्तायाः प्राप्तौ सत्यां तत् मण्डलायोगस्य अनुशंसानां क्रियान्वयनं करिष्यति । निर्वाचनात् परं जनतादलस्य एव सर्वकारः जातः तथा च एतस्य नेता वी.पी. सिंहः प्रधानमन्त्री जातः । ततः परं नैकाः घटनाः प्रवृत्ताः ।

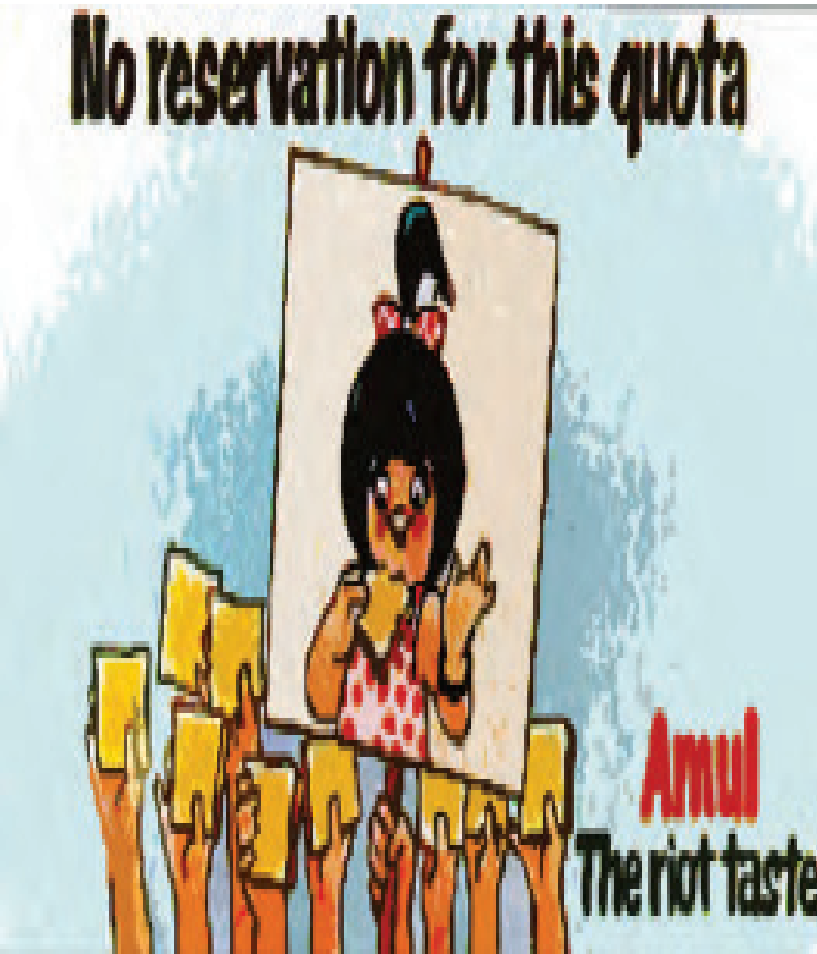
- नवीनसर्वकारेण संसदि राष्ट्रपतेः भाषणस्य माध्यमेन मण्डल-समाख्यायाः क्रियान्वयनस्य निजेच्छायाः घोषणा कृता ।
- अगस्तमासस्य 6 दिनाङ्के 1990 तमे वर्षे केन्द्रीय-मन्त्रिमण्डलस्य उपवेशने एतस्मिन् विषये कश्चित् औपचारिकः निर्णयः कृतः ।
- अग्रिमे दिने प्रधानमन्त्री वी.पी.सिंहः कस्यचित् भाषणस्य माध्यमेन एतस्य निर्णयस्य विषये संसदः सदनद्वयं सूचितवान् ।

■ यः निर्णयः मन्त्रिमण्डलेन गृहीतः आसीत् सः कार्मिक-प्रशिक्षण-विभागाय प्रेषितः । विभागस्य वरिष्ठाः अधिकारिणः मन्त्रिमण्डलस्य निर्णयानुसारं कञ्चित् आदेशं सज्जीकृतवन्तः तथा च मन्त्रिणः स्वीकृतिः केन्द्रीयसर्वकारस्य पक्षतः स्वीकृतवन्तः । केनचित् अधिकारिणा तस्मिन् आदेशे हस्ताक्षराणि विहितानि तथा च अनेन प्रकारेण अगस्तमासस्य 13 दिनाङ्के ओ.एम.नं. 36012/31/90 सज्जीकृतम् ।

अग्रिमान् काञ्चन मासान् यावत् अयं देशस्य सर्वाधिकः चर्चाविषयः जातः । सर्वेषु वार्तापत्रेषु पत्रिकासु च एतं विषयम् उद्दिश्य नैके विचाराः समागताः, चर्चाः जाताः । एतस्मात् कारणात् नैकप्रदर्शनानि प्रत्युत्तरात्मक-प्रदर्शनानि जातानि । एतेषु कानिचन हिंसकानि अपि आसन् । एतस्मात् वृत्तीनां सहस्राधिकाः अवसराः भाविनि काले प्रभावान्विताः भविष्यन्ति अतः जनतायाः प्रतिक्रिया अतीव उग्रा आसीत् । केषाञ्चित् जनानां मतम् आसीत् यत् भारते विभिन्नजातीयानां जनानां मध्ये असमानतायाः कारणात् एव वृत्तिषु आरक्षणम् आवश्यकम् अस्ति । तेषां मतम् आसीत् यत् एतस्मात् ते जनाः अपि समानतां प्रति आगन्तुम् अवसरं प्राप्स्यन्ति ये सर्वकारीयासु वृत्तिषु अधुना यावत् अपि समुचितप्रतिनिधित्वं न प्राप्तवन्तः सन्ति ।

अपरपक्षीयाणां जनानां मतम् आसीत् यत् अनेन निर्णयेन ये पञ्चवर्तिवर्गीयाः न सन्ति ते अवसरच्युताः भविष्यन्ति । अधिकयोग्याः सन्तः अपि ते वृत्तीः न प्राप्स्यन्ति । केषाञ्चित् जनानां मतम् आसीत् यत् एतस्मात् जातिवादिभावस्य विस्तारः भविष्यति यतः देशस्य प्रगतेः ऐक्ये च कुप्रभावः भविष्यति । अयं निर्णयः समुचितः आसीत् अथवा न आसीत् – एतस्मिन् अध्याये वयम् एतस्मिन् विषये वार्तालापं न करिष्यामः । वयम् एतत् उदाहरणम् अत्र केवलम् इदम् अवगमयितुम् उपस्थापयामः यत् देशे प्रमुखनिर्णयाः कथं स्वीक्रियन्ते तथा च तेषां क्रियान्वयनं कथं क्रियते ।

पुनः एतस्य विवादस्य समाधानं कः अकरोत् ? भवन्तः जानन्ति यत् सर्वकारीयनिर्णयात्

संजातविवादानां समाधानं सर्वोच्चन्यायालयः
उच्चन्यायालयाः च कुर्वन्ति । एतस्य आदेशस्य
विरोधिनः केचन जनाः संस्थाः च न्यायालयेषु
नैकान् अभियोगान् योजितवन्तः । न्यायालयस्य
माध्यमेन ते घोषितवन्तः यत् एषः आदेशः
अवैधः अस्ति इति कृत्वा तस्य क्रियान्वयनात्
तस्य रोधनाय निवेदनं कृतवन्तः । भारतस्य
सर्वोच्चन्यायालयः एतान् सर्वान् अभियोगान् सहैव
परस्परं योजितवान् । अयं अभियोगः इंदिरासाहनी
अपि च अन्य बानाम् भारतसर्वकार-प्रकरणम् इति
उच्यते । सर्वोच्चन्यायालयस्य एकादश वरिष्ठतमाः
न्यायाधीशाः द्वयोः पक्षयोः तर्कान् श्रुतवन्तः ।

ते 1992 तमे वर्षे बहुमतेन निर्णयं कृतवन्तः यत्
भारतस्य सर्वकारस्य अयम् आदेशः अवैधः नास्ति
। परन्तु सर्वोच्चन्यायालयेन सर्वकारः उक्तः यत् सः
स्वीये मूलादेशे किञ्चित् संशोधनं कुर्यात् इति ।
न्यायालयेन उक्तं यत् येषां पञ्चवर्तिजनानां स्थितिः
समीचीना अस्ति ते आरक्षणलाभं न प्राप्नुयुः इति
। तेन एव अनुसारं 1993 तमवर्षस्य सितम्बरमासे
अष्ट दिनाङ्के कार्मिक-प्रशिक्षण-मन्त्रालयः
अपरं किञ्चित् आदेशम् अकरोत् । अयं विवादः
समाहितः तथा च तदारभ्य एतस्यां नीतौ आचरणं
क्रियान्वयनं वा क्रियते ।

आरक्षणस्य विषये कः किम् अकरोत् ?

सर्वोच्चन्यायालयः

मण्डलायोगस्य अनुशंसानां क्रियान्वयनस्य औपचारिकी घोषणाम् अकरोत् ।

कैबिनेट (मन्त्रिमण्डलम्)

आदेशं प्रस्तूय घोषणायाः क्रियान्वयनम् अकरोत् ।

राष्ट्रपतिः

27 प्रतिशतम् आरक्षणदानस्य निर्णयम् अकरोत् ।

सर्वकारीयाधिकारी

आरक्षणं वैधानिकम् इति अवदत् ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

राजनैतिक-संस्थानाम् आवश्यकता

अस्माभिः किञ्चित् उदाहरणं दृष्टं यत् सर्वकारः
कथं कार्यं करोति । कस्यचित् देशस्य सञ्चालनाय
एवंविधाः नैके कार्यक्रमाः सम्मिलिताः भवन्ति ।
उदाहरणार्थं, सर्वकारस्य दायित्वं भवति यत्
सः सर्वेषां नागराणां सुरक्षाव्यवस्थां शिक्षां
स्वास्थ्यसुविधां च प्रदद्यात् इति । सर्वकारः
राजस्वम् एकत्रीकरोति तस्य च उपयोगः
सेनायाः आरक्षकाणां विकासकार्यक्रमाणां
च कृते करोति । सर्वकारः विभिन्नाः
कल्याणकारियोजनाः निर्माय तासां
क्रियान्वयनं करोति । कैश्चित् जनैः एतान्
कार्यक्रमान् सञ्चालयितुं निर्णयः करणीयः
भवति । कैश्चित् जनैः एतेषां क्रियान्वयनं

करणीयं भवति । यदि स्वीकृतनिर्णयानाम्
अनुपालने कश्चित् विवादः जायते तदा एतादृशं
निश्चेतुम् अपि कश्चित् स्यात् यत् किम् उचितम्
अस्ति किञ्च अनुचितम् अस्ति इति । सर्वे इदं
तथ्यम् अपि अवगच्छेयुः यत् कस्य किं कर्तुं
दायित्वम् अस्ति । इदम् अपि आवश्यकम् अस्ति
यत् कामं प्रमुखपदासीनाः जनाः परिवर्तिताः स्युः
अथवा स्थानान्तरिताः स्युः परन्तु कार्यक्रमाः तु
निरन्तरं चलेयुः इति ।

परिणामतः, सर्वेषु आधुनिकेषु
लोकतान्त्रिकदेशेषु एतानि कार्याणि कर्तुं विभिन्नाः
व्यवस्थाः कृताः सन्ति । एतादृश्यः व्यवस्थाः
संस्थाः इति उच्यन्ते । कश्चित् अपि लोकतन्त्रं
तदा एव समीचीनतया कार्यं करोति यदा एताः

भवतां विद्यालयस्य सञ्चालनाय
काः संस्थाः कार्यं कुर्वन्ति ?
किम् इदं समीचीनं स्यात् यत्
अधिकतराणां विद्यालयानां
विषये केवलम् एकः एव जनः
सर्वान् निर्णयान् स्वीकुर्यात् ?

संस्थाः निजदायित्वस्य निर्वहणं समुचितप्रकारेण कुर्युः इति । कस्यापि देशस्य संविधाने प्रत्येकं संस्थायाः अधिकाराणां कार्याणां च विषये आधारभूतनियमानां वर्णनं भवति । प्रदत्तेषु उदाहरणेषु अस्माभिः एतादृशीनां विभिन्नसंस्थानां कार्याणि दृष्टानि सन्ति ।

- प्रधानमन्त्री मन्त्रिमण्डलं च एतादृश्यः संस्थाः सन्ति याः सर्वान् महत्त्वपूर्णान् नीतिगतनिर्णयान् च गृह्णन्ति ।
- मन्त्रिभिः गृहीतनिर्णयानां क्रियान्वयनाय ये उपायाः सन्ति तेषाम् उपायानां कृते कस्यचित् निकायस्य रूपेण अधिकारिणः दायित्ववन्तः भवन्ति ।
- सर्वोच्चन्यायालयः सा संस्था अस्ति, यत्र नागरस्य सर्वकारस्य च मध्ये विवादाः अन्ततः समाधीयन्ते ।

किं भवन्तः एतस्मिन् उदाहरणे अन्यासां संस्थानां विषये चिन्तयितुं शक्नुवन्ति ? तासां भूमिका का अस्ति ?

संस्थाभिः सह कार्यकरणं सरलं नास्ति । संस्थाभिः सह अधिनियमाः सम्बद्धाः भवन्ति । अधिनियमैः राजनैतिक-नेतृणां निग्रहणं भवितुं शक्नोति । तेषां च शक्तीनाम् अपक्षयः भवितुं

शक्नोति । संस्थानां कार्यप्रणाल्याः अन्तर्गतानि कानिचन उपवेशनानि भवन्ति काश्चन समितयः अत्र भागं गृह्णन्ति तथा च किञ्चित् निरन्तरकार्यम् अथवा दैनन्दिनकार्यं भवति । एतस्मात् कारणात् प्रायः कार्ये विलम्बः तथा च समस्याः भवन्ति । अतः संस्थाभिः सह कार्यकरणे समस्याः प्रायः अनुभवितुं शक्यन्ते । एतस्याम् अवस्थायां कश्चित् चिन्तयितुं शक्नोति यत् कश्चित् एकः एव जनः सर्वान् निर्णयान् कुर्यात् चेत् वरम् इति । अधिनियमानां चर्चागोष्ठीनां च का आवश्यकता अस्ति ? परन्तु एतादृशं चिन्तनं लोकतन्त्रस्य या आधारभूता संरचनागता च भावना अस्ति तस्याः अनुकूलं नास्ति । संस्थानां कार्यप्रणाल्याः याः समस्याः भवन्ति अथवा स्वल्पकालः अपेक्षते, सः अपि नैकार्थेषु सन्दर्भेषु च उपयोगी भवति । कस्यापि निर्णयस्य स्वीकरणात् प्राक् नैकैः जनैः सह विचारणायाः परामर्शस्य च कृते अवसरः लभ्यते । संस्थानां कारणात् कश्चित् सुनिर्णयः शीघ्रमेव भवेत् इति सरलकार्यं न भवति परन्तु संस्थानां विद्यमानासु सतीषु कुनिर्णयम् अपि कश्चित् शीघ्रं न कर्तुं शक्नोति अर्थात् एतत् कार्यम् अपि कठिनं भवति । एतस्मात् कारणात् एव लोकतान्त्रिकाः सर्वकाराः संस्थासु बलाघातं कुर्वन्ति ।

5.2 संसद्

कार्यालय-ज्ञापनस्य उदाहरणेषु किं भवन्तः संसदः भूमिकां स्मरन्ति ? प्रायः नैव इति । यतो हि अयं निर्णयः संसदा नैव कृतः आसीत्, परिणामतः भवन्तः अनुभवितुं शक्नुवन्ति यत् एतस्मिन् निर्णये संसदः काचित् अपि भूमिका न आसीत् । परन्तु आदौ वयं कासुचित् घटनासु दृष्टिपातं कृत्वा पश्यामः यत् किं तासु संसदः किञ्चित् वर्णनम् आसीत् । वयं ताः घटनाः निम्नलिखित-वाक्यानि प्रपूर्य स्मरणस्य प्रयासं कुर्मः –

- मण्डलायोगस्य समाख्यायाः विषये ... चर्चा जाता आसीत् ।
- भारतस्य राष्ट्रपतिः एतस्य ... वर्णनं कृतवान् आसीत् ।
- प्रधानमन्त्री ...

अयं निर्णयः प्रत्यक्षतः संसदि न गृहीतः आसीत् । परन्तु एतस्यां समाख्यायां संसदि जातचर्चया सर्वकारस्य परामर्शः प्रभावितः आसीत् । एतस्मात् कारणात् सर्वकारे मण्डलायोगस्य अनुशंसया क्रियान्वयनाय प्रभावः निपातितः आसीत् । यदि संसद् एतस्य निर्णयस्य पक्षे न स्यात् तर्हि सर्वकारः एतादृशं प्रयासम् उपायं वा कर्तुं शक्नोति स्म । किं भवन्तः ऊहितुं शक्नुवन्ति यत् किमर्थं सर्वकारः एतादृशं प्रयासं न कर्तुं शक्नोति स्म ? भवद्भिः गतकक्षायां संसदः विषये यत् पठितम् अस्ति तत् स्मृत्वा इमां कल्पनां कर्तुं प्रयत्नं कुर्वन्तु यत् यदि संसद् मन्त्रिमण्डलस्य निर्णयाय स्वीकृतिं न दद्यात् तर्हि किं भूयात् ?

अस्मभ्यं संसदः आवश्यकता किमर्थम् अस्ति ?

प्रत्येकं लोकतन्त्रे निर्वाचितानां जनप्रतिनिधीनां सभा, जनतायाः पक्षतः सर्वोच्च-राजनैतिक-अधिकाराणां प्रयोगं करोति । भारते निर्वाचितप्रतिनिधीनां राष्ट्रियसभा संसद् इति उच्यते । राज्यस्तरेण इयं विधानसभा इति उच्यते । पृथक्-पृथक् देशेषु एतस्याः नाम पृथक्-पृथक् भवितुं शक्नोति परन्तु प्रत्येकं लोकतन्त्रे निर्वाचित-प्रतिनिधीनां सभा भवति । इयं जनतायाः पक्षतः नैकप्रकारेण राजनैतिक-अधिकाराणां प्रयोगं करोति –

1 कस्मिन् अपि देशे अधिनियमनिर्माणस्य सर्वोच्च-अधिकारः संसदः भवति । अधिनियमनिर्माणस्य विधेः निर्माणस्य च इदं कार्यम् एतावत् महत्त्वपूर्णं भवति यत् एताः सभाः विधायिका इति कथ्यन्ते । आविश्वं संसदः नवीनविधीः कल्पयितुं शक्नुवन्ति, विद्यमानाधिनियमानां संशोधनं कर्तुं शक्नुवन्ति अथवा विद्यमानम् अथवा वर्तमान-अधिनियमस्य समाप्तिम् अपि कर्तुं शक्नुवन्ति तेषां च स्थाने नवीनाधिनियमान् रचयितुं शक्नुवन्ति ।

- 2 आविश्वं संसद् सर्वकारस्य सञ्चालकान् नियन्त्रयितुम् अधिकाराणां प्रयोगं करोति । भारतप्रभृतिषु देशेषु तस्यै प्रत्यक्षतः पूर्णनियन्त्रणं च प्राप्तम् अस्ति । संसदः पूर्णसमर्थनस्य स्थितौ एव सर्वकारस्य सञ्चालकाः निर्णयान् कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- 3 सर्वकारस्य धनराशौ संसदः नियन्त्रणं भवति । अधिकतरेषु देशेषु संसदः स्वीकृतेः परम् एव सार्वजनिकधनराशेः व्ययः कर्तुं शक्यते ।
- 4 सार्वजनिकप्रकरणेषु कस्यचित् अपि देशस्य राष्ट्रियनीतौ चर्चार्थं संसद् एव सर्वोच्चसङ्घरूपेण अस्ति । संसद् कस्मिन् अपि प्रकरणे सूचनाः याचितुं शक्नोति ।

यदा वयं जानीमः यत् यस्य दलस्य सर्वकारः अस्ति तस्य विचाराः एव प्रभाविनः भविष्यन्ति तदा संसदि विषयाणाम् उपरि चर्चायाः विचारणायाः च किं प्रयोजनम् अस्ति ?

संसदः सदनद्वयम्

यतो हि आधुनिक-लोकतन्त्रेषु संसद् अतीव महत्त्वपूर्णभूमिकां निर्वहति, परिणामतः अधिकतरैः दीर्घ-देशैः संसदः भूमिकाः अधिकाराः च भागद्वये विभक्ताः सन्ति । एतौ भागौ सदनम् इति कथ्येते । प्रथमस्य सदनस्य सदस्याः सामान्यतः प्रत्यक्षतः जनताद्वारा चीयन्ते तथा च जनतायाः पक्षतः यथार्थाधिकाराणां प्रयोगं कुर्वन्ति । अपरस्य च सदनस्य सदस्याः प्रायः परोक्षरूपेण चीयन्ते तथा च कानिचन विशिष्टकार्याणि कुर्वन्ति । अपरस्य सदनस्य सामान्यकार्यं विभिन्नानां राज्यानां क्षेत्राणां संघीयघट्टानां च हितरक्षणं निरीक्षणं च भवति । भारतदेशे संसदः द्वे सदने स्तः । द्वयोः सदनयोः एकं राज्यसभा इति रूपेण अपरं च लोकसभा इति रूपेण कथ्येते । भारतस्य राष्ट्रपतिः संसदः सम्बद्धः भवति अर्थात् तस्याः भागरूपेण भवति यद्यपि सः द्वयोः अपि सदनयोः कस्यचित् अपि सदस्यः न भवति । अतः संसद्-द्वारा स्वीकृतनिर्णयाः राष्ट्रपतेः स्वीकृतेः परम् एव प्रवर्तन्ते ।

भवद्भिः गतकक्षासु भारतीय-संसदः विषये अधीतम् अस्ति । चतुर्थाध्यायात् भवन्तः अवगतवन्तः यत् लोकसभायाः निर्वाचनं कथं भवति । अधुना संसदः द्वयोः सदनयोः घटने प्रमुखां भिन्नतां स्मरामः । एतेषु प्रकरणेषु लोकसभायाः राज्यसभायाः च विषये पृथक्-पृथक् उत्तराणि यच्छन्तु –

- सम्पूर्णसदस्यानां सङ्ख्या कियती भवति ? ...
- सदस्यान् कः चिनोति ? ...
- तेषां कार्यकालः कियान् भवति ? ...
- किं सदनं सर्वकालाय भङ्गं कर्तुं शक्यते अथवा किं तत् स्थायि अस्ति ? ...

लोकसभां विरुध्य राज्यसभा

द्वयोः सदनयोः अधिकं प्रभावशालि किम् अस्ति ? कदाचित् राज्यसभा अपर-हाउस तथा च लोकसभायै लोअर- हाउस इति पदेन कथ्येते । एतस्य अयम् अभिप्रायः नास्ति यत् राज्यसभा लोकसभातः आधिक्येन प्रभावशालिनी भवति । इयं केवलं काचित् सामान्यवार्तालापस्य पुरातनी शैली अस्ति तथा च अस्माकं संविधाने इयं भाषा न प्रयुक्ता अस्ति ।

अस्माकं संविधाने राज्यानां सम्बन्धे राज्यसभायै केचन विशिष्टाः अधिकाराः प्रदत्ताः सन्ति । परन्तु अधिकतरेषु प्रकरणेषु सर्वोच्च-अधिकारः लोकसभायाः पार्श्वे एव अस्ति । आयातुं पश्यामः, कथम् इति -

1. कस्यचित् अपि सामान्य-अधिनियमस्य क्रियान्वयनाय द्वयोः सदनयोः आवश्यकता भवति । परन्तु यदि द्वयोः सदनयोः मध्ये कश्चित् मतभेदः स्यात् तर्हि अन्तिमनिर्णयः द्वयोः संयुक्ते अधिवेशने

क्रियते । अत्र द्वयोः सदनयोः सदस्याः सहैव उपविशन्ति । सदस्यानां सङ्ख्या आधिक्यत्वात् एवंविधेषु उपवेशनेषु लोकसभायाः विचाराय प्राथमिकताप्राप्तेः सम्भावना भवति ।

2. लोकसभा धनराशेः प्रकरणेषु अधिकाधिकाराणां प्रयोगं करोति । लोकसभायाः सर्वकारस्य व्ययविवरणसम्बद्धः धनसम्बद्धः च कश्चित् अधिनियमः क्रियान्वयितः स्यात् चेत् राज्यसभा तस्य स्थगनं न कर्तुं शक्नोति । राज्यसभा तस्य पारणाय केवलं 14 दिनानां विलम्बं कर्तुं शक्नोति अथवा तत्र संशोधनस्य परामर्शं दातुं शक्नोति । अयं लोकसभायाः अधिकारः अस्ति यत् सा तान् परामर्शान् स्वीकुर्यात् अथवा न स्वीकुर्यात् इति ।
3. सर्वोच्चतथ्यं तु इदम् अस्ति यत् लोकसभा मन्त्रिपरिषदं नियन्त्रयति । केवलं सः एव जनः प्रधानमन्त्री भवितुं शक्नोति यः लोकसभायां बहुमतं प्राप्नुयात् इति । यदि अर्धाधिकाः लोकसभासदस्याः इत्थं वदेयुः यत् तेषां मन्त्रिमण्डले विश्वासः नास्ति तर्हि प्रधानमन्त्रिसहितैः सर्वैः मन्त्रिभिः पदानि त्यक्तव्यानि भविष्यन्ति । राज्यसभायै अयम् अधिकारः नास्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम् ,

संसदः सत्रकाले दूरदर्शनेन लोकसभायाः राज्यसभायाः च कार्याणां विषये प्रतिदिनं विशेषकार्यक्रमः प्रसार्यते । कार्याणि दृष्ट्वा अथवा वार्तापत्रेषु तेषां विषये पठित्वा निम्नलिखिततथ्यानां विषये सूचीं कुर्वन्तु ।

- संसदः द्वयोः सदनयोः अधिकाराः
- अध्यक्षस्य भूमिका
- विपक्षस्य भूमिका

लोकसभायाः एकं दिनम्----

चतुर्दश्याः लोकसभायाः कार्यकाले 2004 तमवर्षस्य सितम्बरमासस्य सप्तमः दिनाङ्कः सामान्यं दिनम् आसीत् । आयान्तु, एतस्मिन् विषये अवधानं कुर्याम यत् सदने तस्मिन् दिने किम् अभवत् । एतस्य दिनस्य कार्यस्य आधारेण संसदः भूमिकाम् अधिकारान् च अभिजानन्तु । भवन्तः स्वीयकक्षायाम् एतस्य दिनस्य जातकार्यस्य अभिनयं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

11.00 विभिन्नमन्त्रिणः सदस्यैः पृष्ठानां प्रायः 250 प्रश्नानां लिखितोत्तराणि दत्तवन्तः । एतेषु प्रश्नेषु सम्मिलिताः प्रश्नाः आसन् –

- काश्मीरेषु आतङ्कवादिसमूहैः वार्तालापस्य विषये सर्वकारस्य का नीतिः आसीत् ?
- आरक्षकैः सामान्यजनैः च अनुसूचित-जनजातीय-जनान् विरुध्य कृतात्याचाराणाम् अङ्कान् सूचयन्तु ।
- गरिष्ठ-समवायैः औषधानि आधिक्येन महार्घानि कृतानि इत्यस्मिन् विषये सर्वकारः किं करोति ?

12.00 वादने नैकाः सर्वकारीयाः अभिलेखाः चर्चार्थं प्रस्तुताः । एतेषु अभिलेखेषु सम्मिलिताः आसन् –

- भारत-तिब्बत-सीमा-आरक्षिबले नियुक्तेः नियमाः,
- इंडियन-इंस्टीट्यूट् आफ टेक्नोलाजी, खड्गपुरस्य वार्षिकी समाख्या,
- राष्ट्रिय-इस्पात-निगम-लिमिटेड, विशाखापत्तनमस्य समाख्या लेखादिविवरणं च ,

12.02 वादने पूर्वोत्तरक्षेत्रस्य विकासमन्त्री पूर्वोत्तरपरिषदः पुनर्जीवनस्य विषये भाषणम् अकरोत् ।

- रेलमन्त्रालयस्य राज्यमन्त्री किञ्चित् वक्तव्यं दत्त्वा असूचयत् यत् स्वीकृतस्य रेलव्ययविवरणम् अतिरिच्य रेलसंस्थायै अनुदानस्य आवश्यकता अस्ति ।

- मानव-संसाधन-विकास-मन्त्री अल्पसङ्ख्यक-शैक्षिक-संस्थान-विधेयकाय, 2004 इत्यस्मै राष्ट्रिया-योगस्य घोषणाम् अकरोत् । सः एतत् अपि स्पष्टीकृतवान् यत् एतदर्थं सर्वकारेण अध्यादेशः किमर्थम् आनेतव्यः अभूत् ।

12.14 वादने नैके सदस्याः काञ्चन विषयान् उपस्थापितवन्तः, येषु सम्मिलिताः आसन्,

- तहलका इति प्रकरणे काञ्चन नेतृन् विरुध्य प्रकरण-अङ्कनस्य सन्दर्भे केन्द्रीय-अन्वेषक-समितेः प्रतिशोधात्मकः व्यवहारः ।

संविधाने आधिकारिक-भाषायाः रूपेण राजस्थानीभाषायाः सम्मेलनस्य आवश्यकता ।

- आन्ध्रप्रदेशस्य कृषकाणां कृषिश्रमिकाणां बीमा-नीतीनां नवीनीकरणस्य आवश्यकता ।

2.26 वादने सर्वकारद्वारा प्रस्तावितयोः द्वयोः विधेयकयोः विचारं कृत्वा तौ प्रवर्तितौ । एतौ विधेयकौ आस्ताम् –

- प्रतिभूतिः अधिनियम-(संशोधन)विधेयकः
- प्रतिभूति-कुसीद-ऋण-प्रतिग्रहण-अधिनियमस्य प्रत्यावर्तन-संशोधन-विधेयकः इति ।

4.00 वादने अन्ततः सर्वकारस्य विदेशनीतेः इराकस्य च स्थितेः सन्दर्भे स्वतन्त्र-विदेश-नीतिः निरन्तरं तिष्ठेत् इत्यस्याः आवश्यकतायाः विषये दीर्घकालिक-चर्चा प्रवृत्ता ।

7.17 वादने चर्चा समाप्ता । सदनम् अग्रिमदिनं यावत् स्थगितम् ।

5.3 राजनैतिक-कार्यपालिका

किं भवन्तः तस्य सर्वकारीयस्य आदेशस्य कथां स्मरन्ति यया वयम् अस्य अध्यायस्य आरम्भं कृतवन्तः ? अस्माभिः प्राप्तं यत् यः जनः एतस्मिन् अभिलेखे हस्ताक्षरं कृतवान् सः एतं निर्णयं न अकरोत् । सः केवलस्य कस्यचित् नीतिगतनिर्णयस्य क्रियान्वयनं करोति स्म यः केनचित् अन्येन गृहीतः आसीत् । अस्माभिः निर्णयस्य ग्रहणे प्रधानमन्त्रिणः भूमिका दृष्टा आसीत् । परन्तु, वयम् इदम् अपि जानीमः यत् यदि तस्मै लोकसभायाः समर्थनं न अभविष्यत् तर्हि सः एवंविधं निर्णयं न अकरिष्यत् । एतस्मिन् अर्थे सः केवलं संसदा प्रदत्तपरामर्शस्य एव क्रियान्वयनं करोति स्म ।

अनेन एव प्रकारेण कस्यापि सर्वकारस्य विभिन्नस्तरेषु वयम् एतादृशान् अधिकारिणः प्राप्नुमः ये दैनन्दिनजीवनस्य सन्दर्भे निर्णयान् कुर्वन्ति परन्तु इदं न वक्तुं शक्यते यत् ते जनताद्वारा प्रदत्तानां सर्वोच्चाधिकाराणाम् अनेन रूपेण प्रयोगं कुर्वन्ति । एते सर्वे अधिकारिणः सामूहिकरूपेण **कार्यपालिकायाः** रूपेण मन्यन्ते । सर्वकारस्य नीतिः कार्यरूपं प्रदानकारणात् एते कार्यपालिका इति उच्यन्ते । अनेन प्रकारेण यदा वयं सर्वकारस्य विषये वार्तालापं कुर्मः तर्हि अस्माकं तात्पर्यं सामान्यतः कार्यपालिका इत्यस्याः एव भवति ।

राजनैतिकी स्थायि-कार्यपालिका च

कस्मिंश्चित् लोकतान्त्रिके देशे कार्यपालिकायाः भागद्वयं भवति । जनताद्वारा विशिष्ट-अवधि-पर्यन्तं निर्वाचिताः जनाः राजनैतिक-कार्यपालिका इतिरूपेण कथ्यन्ते । एते राजनैतिकाः जनाः भवन्ति ये महत्त्वपूर्ण-निर्णयान् स्वीकुर्वन्ति । अपरस्मिन् पक्षे ये चिरकालं यावत् नियोज्यन्ते ते स्थायिककार्यपालिका इति अथवा प्रशासनिक-सेवकाः इति उच्यन्ते । लोकसेवासु ये जनाः कार्यं कुर्वन्ति ते सिविल-सर्वेट् अथवा नौकरशाह इति संस्कृतेन च प्रशासनिकसेवाकर्मिणः इति उच्यन्ते । सत्ताधारिणः

दले परिवर्तिते सत्यपि ते निजपदेषु यथावत् तिष्ठन्ति । एते अधिकारिणः राजनैतिक-कार्यपालिकायाः अन्तर्गतं कार्यं कुर्वन्ति तथा च दैनन्दिनप्रशासने तस्याः साहाय्यं कुर्वन्ति । किं भवन्तः कार्यालय-ज्ञापनस्य प्रकरणे राजनैतिक्याः अराजनैतिक्याः च कार्यपालिकायाः भूमिकां ज्ञापयितुं शक्नुवन्ति ?

भवन्तः प्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् राजनैतिक-कार्यपालकस्य अराजनैतिक-कार्यपालकात् अधिकाधिकाराः किमर्थं भवन्ति ? मन्त्रिणः कस्मात् अपि सर्वकारसेवाकर्मिणः अपेक्षया आधिक्येन प्रभावशालिनः किमर्थं भवन्ति ? प्रशासनिक-सेवकः आधिक्येन शिक्षितः भवति तथा च विषयम् अपि सः समीचीनतया जानाति । वित्तमन्त्रालये ये परामर्शकाः कार्यं कुर्वन्ति तेषाम् अर्थशास्त्रीयं ज्ञानं वित्तमन्त्रिणः अपेक्षया आधिक्येन भवितुं शक्नोति । कदाचित् मन्त्रिणः निजमन्त्रालयस्य अधीनस्थप्रकरणानां प्राविधिकसूचनां न्यूनतया अवगन्तुं शक्नुवन्ति । रक्षा-उद्योग-स्वास्थ्य-विज्ञान-प्रौद्योगिकी-आकर-प्रभृतिषु मन्त्रालयेषु एतादृशं सामान्यतथ्यरूपेण अस्ति । पुनः एतेषु प्रकरणेषु अन्तिमनिर्णय-ग्रहणस्य अधिकारः मन्त्रिणां पार्श्वे किमर्थं स्यात् ?

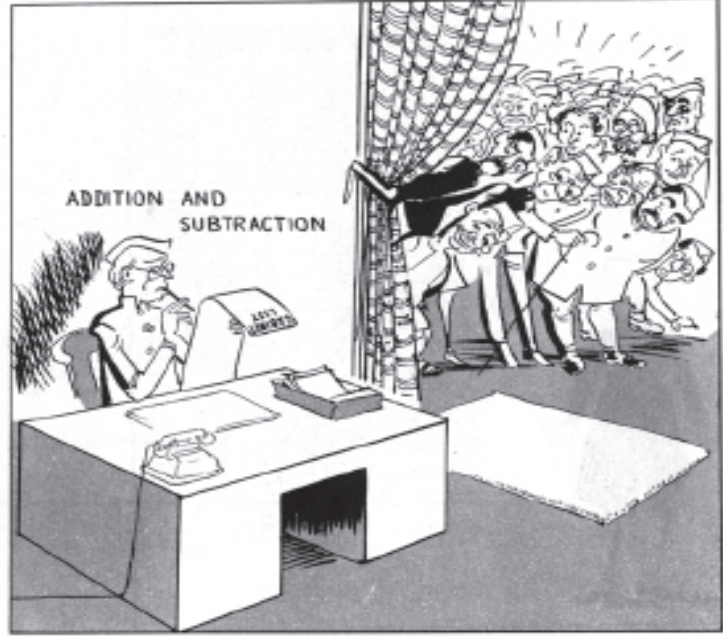
कारणं तत्र अतीव स्पष्टम् अस्ति । कस्मिन् अपि लोकतन्त्रे जनेच्छा सर्वोपरि भवति । मन्त्री जनैः चितः भवति तथा च अनेन प्रकारेण तस्य पार्श्वे जनतायाः पक्षतः जनेच्छानाम् अनुसारं निर्णयानां क्रियान्वयनस्य तस्य अधिकारः भवति । सः निजनिर्णयानां परिणामाय जनान् प्रति उत्तरदायी भवति । एतस्मात् कारणात् मन्त्री एव सर्वान् निर्णयान् गृह्णाति । मन्त्री एव तां संरचनाम् उद्देश्यानि च निश्चयीकरोति यत्र नीतिगतनिर्णयाः स्वीक्रियन्ते । कश्चित् मन्त्री निजमन्त्रालयस्य विषयाणां विशेषज्ञः स्यात् इत्यपि अपेक्षा तस्मात् न क्रियते । सर्वेषु प्राविधिकविषयेषु मन्त्री विशेषज्ञानां परामर्शं स्वीकरोति परन्तु विशेषज्ञाः सर्वथा पृथक् परामर्शयुक्ताः भवन्ति अथवा पुनः ते एकाधिकविकल्पान् मन्त्रिणः पुरतः प्रस्तुवन्ति । मन्त्री निजोद्देशानुसारम् एव निर्णयं स्वीकरोति ।

वस्तुतः, इत्थं प्रत्येकं विशाले सङ्घटने भवति । ये सम्पूर्णविषयं समुचितरूपेण अवगच्छन्ति ते एव अतीव महत्त्वपूर्णनिर्णयान् कुर्वन्ति, विशेषज्ञाः नैव कुर्वन्ति । विशेषज्ञाः मार्गं निर्देष्टुं शक्नुवन्ति परन्तु यस्य जनस्य व्यापकचिन्तनम् अथवा दृष्टिः भवति सः एव लक्ष्यस्य विषये समुचितं निर्णयं कर्तुं शक्नोति । लोकतन्त्रे निर्वाचितमन्त्रिणः एतादृशस्य एव व्यापकदृष्टिसम्पन्नस्य जनस्य भूमिकां निर्वहन्ति ।

प्रधानमन्त्री मन्त्रिपरिषद् च

अस्मिन् देशे प्रधानमन्त्री इति काचित् महत्त्वपूर्णा राजनैतिक-संस्था अस्ति । पुनरपि प्रधानमन्त्रिणम् उद्दिश्य किञ्चित् अपि प्रत्यक्षनिर्वाचनं न भवति । राष्ट्रपतिः प्रधानमन्त्रिणः नियुक्तिं करोति । परन्तु राष्ट्रपतिः निजेच्छया कमपि प्रधानमन्त्रिरूपेण न नियोक्तुं शक्नोति । राष्ट्रपतिः लोकसभायां बहुमतयुक्तदलस्य अथवा दलानां घटबन्धनस्य सङ्घवृत्तेः नेतारम् एव प्रधानमन्त्रिरूपेण नियोजयति । यदि कस्यचित् अपि दलस्य अथवा घटबन्धनस्य सङ्घवृत्तेः दलस्य समीपे स्पष्टबहुमतं नास्ति तदा राष्ट्रपतिः तम् एव जनं प्रधानमन्त्रिरूपेण नियोजयति यस्य सदने बहुमतप्राप्तेः सम्भावना प्रबला स्यात् इति । प्रधानमन्त्रिणः कार्यकालः निश्चितः न भवति । सः तावत्पर्यन्तं पदासीनः भवितुं शक्नोति यावत्पर्यन्तं सः दलस्य घटबन्धनस्य सङ्घवृत्तेः वा नेता भवति ।

प्रधानमन्त्रिणः नियुक्तेः परं राष्ट्रपतिः प्रधानमन्त्रिणः परामर्शानुसारं अन्यान् मन्त्रिणः नियुक्तान् करोति । मन्त्रिणः सामान्यतः तस्य दलस्य घटबन्धनस्य सङ्घवृत्तेः च भवन्ति येन लोकसभायां बहुमतं प्राप्तं स्यात् इति । प्रधानमन्त्रिणः मन्त्रिणां चयनाय स्वतन्त्रः भवति, कामं ते संसदः सदस्याः स्युः इति । कदाचित् एतादृशस्य जनस्य अपि मन्त्रिपदे नियुक्तिः भवितुं शक्नोति यः संसदः सदस्यः न स्यात् । परन्तु एतादृशस्य जनस्य मन्त्रिपदे प्राप्ते सति षड् मासाभ्यन्तरे संसदः द्वयोः सदस्ययोः कस्यचित् सदस्यता स्यात् इति अर्थात् तस्य चयनं संसदः सदस्यरूपेण स्यात् इति ।

मन्त्रिपरिषद् तस्य निकायस्य सर्वकारीयं नाम अस्ति यस्मिन् सर्वे मन्त्रिणः भवन्ति । अत्र प्रायः विभिन्नस्तरीयाः षष्ठीतः अशीति-सङ्ख्यकाः मन्त्रिणः भवन्ति ।

■ **मन्त्रिमण्डलस्य मन्त्रिणः** सामान्यतः सत्ताधारि-दलस्य अथवा सङ्घवृत्तेः दलानां वरिष्ठनेतारः भवन्ति एते प्रमुखमन्त्रालयस्य प्रभारिणः भवन्ति । मन्त्रिमण्डलस्य मन्त्रिणः मन्त्रिपरिषदः नाम्नि निर्णयान् कर्तुम् उपवेशनानि कुर्वन्ति । अनेन प्रकारेण मन्त्रिमण्डलं मन्त्रिपरिषदः शीर्षसमूहः भवति । अत्र प्रायः विंशतिः मन्त्रिणः भवन्ति ।

■ **स्वतन्त्र-प्रभार-युक्ताः राज्यमन्त्रिणः** प्रायः एते लघुमन्त्रालयानां प्रभारिणः भवन्ति । ते विशेषरूपेण आमन्त्रिते सति एव मन्त्रिमण्डलीयेषु गोष्ठीषु भागं निर्वहन्ति ।

■ **राज्यमन्त्रिणः** निजविभागस्य मन्त्रिमण्डलमन्त्रिभिः सम्बद्धाः भवन्ति तथा तेषां साहाय्यं कुर्वन्ति ।

यतो हि सर्वेषां मन्त्रिणां कृते नियमितरूपेण मिलित्वा प्रत्येकं विषये चर्चाकरणम् इति

व्यङ्ग्यचित्राणि
अवगच्छन्तु

मन्त्रिपदम् अलङ्कर्तुं महती स्पर्धाभावना नवीना नास्ति । अनेन व्यङ्ग्यचित्रेण 1962 तमवर्षात् परं नेहरूमन्त्रिमण्डले सम्मेलयितुं प्रत्याशिनां व्यग्रता दृश्यते । राजनेतारः मन्त्रिपदम् अलङ्कर्तुं एतावन्तः व्यग्राः किमर्थं भवन्ति ? भवन्तः एतस्मिन् सन्दर्भे किं चिन्तयन्ति ?

व्यङ्ग्यचित्राणि अवगच्छन्तु

अस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे 1970 तमदशकस्य आरम्भिकेषु दिनेषु यदा इन्दिरागान्धी निजलोकप्रियतायाः उत्कर्षे आसीत् तदा सा उपवेशनं कुर्वती दर्शिता अस्ति । किं भवन्तः अनुभवन्ति यत् ततः परं नियुक्तं कञ्चित् प्रधानमन्त्रिणम् अनेन रूपेण दर्शयन् व्यङ्ग्यचित्रं रचयितुं शक्यते ?

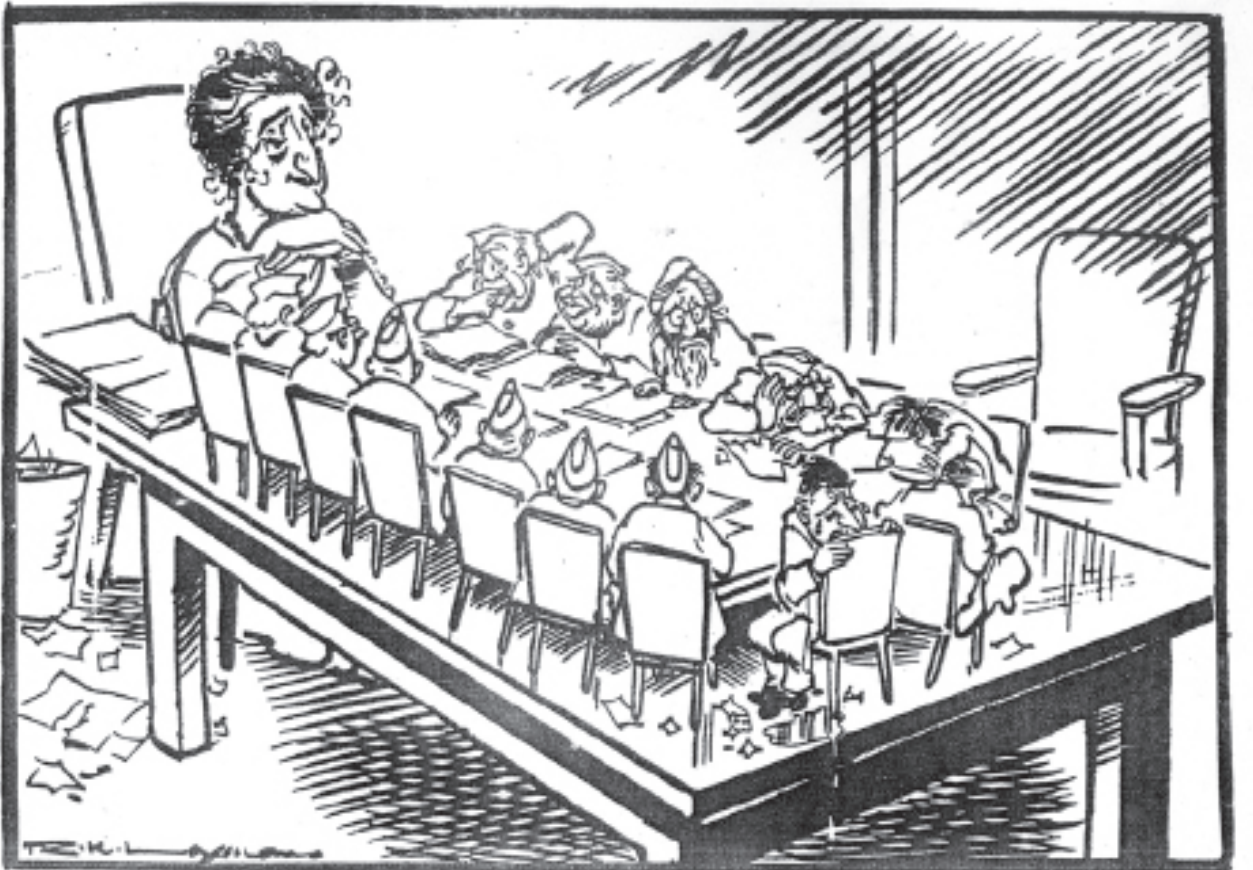
व्यावहारिकं नास्ति परिणामतः निर्णयाः मन्त्रिमण्डलोपवेशनेषु एव क्रियन्ते । एतस्मात् कारणात् अधिकतरेषु देशेषु संसदीय-लोकतन्त्रं सर्वकारस्य मन्त्रिमण्डलरूपम् उच्यते । मन्त्रिमण्डलं दलस्य रूपेण कार्यं करोति । मन्त्रिभिः दत्तपरामर्शाः उपस्थापितविचाराः च पृथक्-पृथक् भवितुं शक्नुवन्ति परन्तु सर्वैः मन्त्रिमण्डलस्य निर्णयस्य दायित्वं ग्रहणीयं भवति । कामं कश्चित् निर्णयः कस्यचित् अन्यमन्त्रालयस्य विभागस्य वा स्यात् परन्तु कश्चित् अपि मन्त्री सर्वकारस्य निर्णयस्य प्रत्यक्षतः आलोचनं न कर्तुं शक्नोति । प्रत्येकस्मिन् मन्त्रालये सचिवाः भवन्ति, ये सर्वकारीयाः सेवाकर्मिणः भवन्ति । एते सचिवाः निर्णयस्य ग्रहणे मन्त्रिणे आवश्यकसूचनाः प्रयच्छन्ति । दलस्य रूपेण मन्त्रिमण्डलस्य साहाय्यं मन्त्रिमण्डल-सचिवालयः करोति । तत्र नैके वरिष्ठाः सर्वकारीयाः सेवाकर्मिणः सम्मिलिताः भवन्ति ये विभिन्नानां मन्त्रालयानां मध्ये समन्वयस्थापनस्य प्रयासं कुर्वन्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम्,

- केन्द्रस्य स्वीयस्य राज्यसर्वकारस्य च पञ्च-मन्त्रिमण्डल-मन्त्रिणां तेषां मन्त्रालयानां च नामानि लिखन्तु ।
- निजनगरस्य नगरनिगमस्य पालिकाप्रमुखस्य अथवा निजजनपदस्य जनपदपरिषदः अध्यक्षेण सह मिलन्तु तथा च तान् पृच्छन्तु यत् ते निजनगरस्य जनपदस्य च प्रशासनव्यवस्थां कथं सञ्चालयन्ति ।

प्रधानमन्त्रिणः अधिकाराः

संविधाने प्रधानमन्त्रिणः मन्त्रिणां च अधिकाराणां विषये अथवा तेषां पारस्परिकसम्बन्धस्य च विषये बहुकिमपि न कथितम् अस्ति । परन्तु सर्वकारस्य प्रमुखरूपेण प्रधानमन्त्रिणः व्यापकाधिकाराः भवन्ति । सः मन्त्रिमण्डलस्य उपवेशनानाम् आध्यक्षं करोति । सः विभिन्नविभागानां कार्यस्य समन्वयं करोति ।

विभागानां विवादस्य प्रकरणे तत्स्वीकृतः निर्णयः अन्तिमः इति मन्यते । सः विभिन्नविभागानां सामान्यनिरीक्षणं करोति । सर्वे मन्त्रिणः तस्य नेतृत्वे एव कार्यं कुर्वन्ति । प्रधानमन्त्री मन्त्रिणां कार्यस्य वितरणं तथा च पुनर्वितरणं करोति । कस्यापि मन्त्रिणः पदच्युतिं कर्तुम् अपि सः अधिकृतः भवति । यदा प्रधानमन्त्री निजपदत्यागं करोति तदा सम्पूर्णमन्त्रिमण्डलं त्यागपत्रं यच्छति ।

अनेन प्रकारेण यदि भारते मन्त्रिमण्डलम् इति सर्वाधिका प्रभावशालिनी संस्था अस्ति तर्हि मन्त्रिपरिषदिसर्वाधिकः प्रभावशाली जनः प्रधानमन्त्री भवति । विश्वस्य सर्वेषु संसदीय-लोकतन्त्रेषु प्रधानमन्त्रिणः अधिकाराः सद्योजातदशकेषु एतावन्तः वर्धिताः सन्ति यत् संसदीय-लोकतन्त्रं कदाचित् सर्वकारस्य प्रधानमन्त्रीयरूपम् अपि कथयितुम् आरब्धवन्तः । राजनीतौ राजनैतिकदलानां दलानां च भूमिकावर्धनेन सह एव प्रधानमन्त्री दलस्य माध्यमेन मन्त्रिपरिषदः संसदः च नियन्त्रणम् आरब्धवान् । सञ्चारतन्त्राणि तत्र राजनीतिं निर्वाचनं च दलानां वरिष्ठनेतृमध्ये प्रतिस्पर्धायाः रूपेण प्रस्तूय एतस्यां प्रवृत्तौ निजयोगदानं कुर्वन्ति । भारते अपि अस्माभिः प्रधानमन्त्रिणः समीपे एव सर्वे अधिकाराः ससीमाः सन्ति इत्येषा प्रवृत्तिः अस्माभिः दृष्टा अस्ति । भारतस्य प्रथमप्रधानमन्त्री जवाहरलालनेहरुः नैकाधिकाराणां प्रयोगं कृतवान् यतो हि तस्य जनतायाम् अतीव प्रभावः आसीत् । इन्दिरागान्धी अपि मन्त्रिपरिषदः निजसहयोगिनां तुलनायाम् आधिक्येन प्रभावशालिनी आसीत् । स्पष्टम् अस्ति यत् कस्यापि प्रधानमन्त्रिणः अधिकारः कियान् अस्ति इति तस्मिन् पदे आसीनजनस्य व्यक्तित्वे अपि आश्रितं भवति ।

परन्तु सद्योजातवर्षेषु भारते सङ्घवृत्तेः राजनीतेः कारणात् प्रधानमन्त्रिणः अधिकाराः किञ्चित् सीमिताः जाताः । सङ्घवृत्तेः सर्वकारस्य प्रधानमन्त्री निजेच्छया निर्णयान् न कर्तुं शक्नोति । प्रधानमन्त्रिणा निजदलस्य आभ्यन्तरे विभिन्नसमूहैः दलैः च सह

सङ्घवृत्तेः सहभागिजनानाम् अपि परामर्शः मन्तव्यः भवति । एतदतिरिच्य तेन सङ्घवृत्तेः सहभागिनाम् अन्यदलानां च विचाराः स्थितीः च अपि द्रष्टव्याः भवन्ति, अन्ततः तेषां समर्थनस्य आधारेण सर्वकारः स्थिरः भवति ।

राष्ट्रपतिः

एकतः यत्र प्रधानमन्त्रिसर्वकारस्य प्रमुखः भवति, तत्रैव राष्ट्रपतिः राष्ट्राध्यक्षः भवति । अस्माकं राजनैतिक-व्यवस्थायां राष्ट्राध्यक्षः केवलं नाममात्र-अधिकाराणां प्रयोगं करोति । भारतस्य राष्ट्रपतिः ब्रिटेनदेशस्य महाराज्ञ्याः इव भवति, यस्य कार्यम् आलङ्कारिकम् आधिक्येन भवति । राष्ट्रपतिः देशस्य सर्वासां राजनैतिकसंस्थानां कार्यस्य निरीक्षणं करोति यतः सः राज्यस्य उद्देशानां प्राप्तये मिलित्वा कार्यं कुर्युः ।

राष्ट्रपतेः चयनं जनताद्वारा प्रत्यक्षतः न क्रियते । संसदः सदस्याः राज्यविधानसभानां सदस्याः च तस्य चयनं कुर्वन्ति । राष्ट्रपतिपदस्य प्रत्याशिना निर्वाचने विजयीभवितुं बहुमतं प्राप्तव्यं भवति । एतस्मात् निश्चीयते यत् राष्ट्रपतिः सम्पूर्णराष्ट्रस्य प्रतिनिधित्वं करोति । परन्तु राष्ट्रपतिः तेन एव प्रकारेण प्रत्यक्षजनादेशस्य सबलं प्रतिपादनं न कर्तुं शक्नोति येन प्रकारेण प्रधानमन्त्री कर्तुं शक्नोति । एतस्मात् स्पष्टं भवति यत् राष्ट्रपतिः कथनमात्रं कार्यपालकस्य भूमिकां निर्वहति ।

राष्ट्रपतेः अधिकाराणां विषये अपि इयम् एव प्रक्रिया अस्ति । यदि भवन्तः संविधानं स्थूलदृष्ट्या पठेयुः तर्हि भवन्तः विचारयिष्यन्ति यत् एतादृशं किमपि नास्ति यत् राष्ट्रपतिः न कर्तुं शक्नुयात् । सर्वे सर्वाकारीयाः गतिविधयः राष्ट्रपतिनाम्ना एव भवन्ति । सर्वे अधिनियमाः सर्वकारस्य च प्रमुखाः नीतिगतनिर्णयाः तस्य एव नाम्ना प्रवर्तन्ते । सर्वाः प्रमुखनियुक्तयः राष्ट्रपतेः नाम्नि एव भवन्ति । राष्ट्रपतिः भारतस्य

प्रधानमन्त्रिणे राष्ट्रपतये च सदैव पुँल्लिंगस्य प्रयोगः किमर्थं भवति ?

अनेन प्रश्नेन तु मम बुद्धिभ्रमः जातः । यदा काचित् महिला राष्ट्रपतिपदम् अलङ्कारिष्यति तदा किं तस्यै राष्ट्रपतिः इति पदस्य व्यवहारः समुचितः स्यात् ? किम् अस्माकं भाषा पुरुषैः रचिता अस्ति ?

लोकतन्त्राय कीदृशः
प्रधानमन्त्री भवति ? एतादृशः
यः केवलं निजेच्छया कार्यं
कुरुते अथवा एतादृशः यः
अन्यदलैः जनैः च परामर्शं
गृह्णाति ?

राष्ट्रपतिः श्री प्रवणमुखर्जी 2014 तमवर्षस्य मेमासस्य 26 दिनाङ्के राष्ट्रपतिभवने श्री नरेन्द्रमोदिनं प्रधानमन्त्रिपदस्य शपथं दापयन् अस्ति ।

मुख्यन्यायाधीशस्य सर्वोच्चन्यायालयस्य राज्यस्य च उच्चन्यायालयीय-न्यायाधीशानां राज्यपालानां निर्वाचनयुक्तानाम् अन्यदेशेषु च राजदूतादीनां नियुक्तिं करोति । सर्वे अन्तराष्ट्रियाः सन्धयः च तस्य नाम्ना एव भवन्ति । भारतस्य रक्षाबलानां सर्वोच्च-नायकः च राष्ट्रपतिः एव भवति ।

परन्तु अस्माभिः इदं स्मर्तव्यं स्यात् यत् राष्ट्रपतिः एतेषाम् अधिकाराणां प्रयोगं मन्त्रिपरिषदः परामर्शानुसारम् एव करोति । राष्ट्रपतिः मन्त्रिपरिषदं निजपरामर्शेन पुनर्विचाराय कथयितुं शक्नोति । परन्तु पुनः अपि समानः परामर्शः एव लभ्यते तर्हि सः तं मन्तुं बाध्यः भवति । अनेन एव प्रकारेण संसदा पारितं किञ्चित् अपि विधेयकं राष्ट्रपतेः स्वीकृतेः परम् एव अधिनियमरूपं प्राप्नोति । यदि राष्ट्रपतिः इच्छेत् चेत् किञ्चित् कालाय तस्य स्थगनम् अपि कर्तुं शक्नोति । सः विधेयके पुनर्विचाराय तत् संसदि पुनः प्रेषयितुं शक्नोति । परन्तु यदि संसद् पुनः विधेयकं पारयति तर्हि तेन तस्मिन् हस्ताक्षरं

करणीयम् एव भविष्यति ।

तर्हि भवन्तः चिन्तयन्तः स्युः यत् राष्ट्रपतेः मूलं कार्यं किम् ? किं सः निजविवेकानुसारम् अपि किमपि कर्तुं शक्नोति ? तत्र कश्चित् महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति यः तेन स्वविवेकबुद्ध्या करणीयं भवति, सः विषयः अस्ति प्रधानमन्त्रिणः नियुक्तिः इति । यदा किञ्चित् दलम् अथवा सङ्घवृत्तिः निर्वाचने बहुमतं प्राप्नोति तदा राष्ट्रपतेः पार्श्वे कश्चित् अपि विकल्पः न भवति । तेन सङ्घवृत्तेः नेतुः प्रधानमन्त्रिरूपेण नियुक्तिः करणीया भवति परन्तु यदा कस्यचित् अपि दलस्य समीपे लोकसभायां बहुमतं स्पष्टरूपेण न भवति तदा राष्ट्रपतिः निजविवेकस्य प्रयोगं करोति । सः एतादृशं नेतारं प्रधानमन्त्रिपदे अलङ्करोति यस्य सम्भावना भवति यत् सः लोकसभायां बहुमतं प्राप्तुं शक्नोति इति । एतस्मिन् सन्दर्भे राष्ट्रपतिः नवनियुक्तप्रधानमन्त्रिणं कथयति यत् सः निश्चितकालाभ्यन्तरे लोकसभायां बहुमतं तस्य प्रमाणीकुर्यात् इति ।

राष्ट्रपति-प्रणाली

आविश्वं सर्वत्र राष्ट्रपतिः भारतवत् औपचारिक-शासनाध्यक्षः न भवति । विश्वस्य अनेकेषु देशेषु राष्ट्रपतिः राष्ट्राध्यक्षः अपि भवति तथा च सर्वकारस्य प्रमुखः अपि भवति । प्रसिद्धस्य उदाहरणस्य रूपेण वयम् अमेरिकीयं राष्ट्रपतिं पश्यामः चेत् तस्य चयनं जनाः प्रत्यक्षमतदानस्य माध्यमेन कुर्वन्ति । सः एव निजमन्त्रिणां चयनं नियुक्तिं च करोति । अधिनियमनिर्माणस्य कार्यम् अधुना अपि विधायिका एव करोति अमेरिकायां सा काङ्ग्रेसम् इति कथ्यते । परन्तु तत्रत्यः राष्ट्रपतिः कमपि अधिनियमं प्रभुसत्तायाः (वीटो पावर) अधिकारेण रोद्धुं शक्नोति । महत्त्वपूर्णं तथ्यम् इदम् अस्ति यत् राष्ट्रपतिः भवितुं तस्मै काङ्ग्रेसस्य बहुमत-समर्थनस्य आवश्यकता न भवति न चैव सः काङ्ग्रेसं प्रति उत्तरदायी अस्ति । राष्ट्रपतेः वर्षचतुष्टयात्मकः कार्यकालः अस्ति यदि तस्य दलस्य विधायिकायां बहुमतं न अपि अस्ति पुनरपि सः निर्विघ्नतया स्वीयं कार्यकालं पूरयति । अमेरिकीय-प्रारूपस्य अनुकरणं लातिन-अमेरिकायाः नैकदेशैः सोवियतसङ्घस्य च ये भागभूतदेशाः आसन् तैः अपि कृतम् । यतो हि सर्वकारस्य एतस्मिन् स्वरूपे राष्ट्रपतेः भूमिका केन्द्रीय भवति अतः एषा राष्ट्रपतिप्रणाली इति कथ्यते । ब्रिटेनदेशस्य प्रारूपस्य ये भारतप्रभृतयः देशाः अनुकरणं कुर्वन्ति एतादृशेषु देशेषु संसद् एव सर्वोच्चस्थाने भवति । अतः, अस्माकं प्रणाली शासनस्य संसदीयप्रणाली इति उच्यते ।

इलियम्मा, अन्नाकुट्टी, मेरीमालः च राष्ट्रपतेः विषयकं भागं पठन्ति । ताः चतस्रः अपि प्रतिप्रश्नम् उत्तरम् अवगन्तुम् इच्छन्ति । किं भवन्तः ताभिः उपस्थापित-प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं शक्नुवन्ति ?

इलियम्मा - यदि प्रधानमन्त्रिणः राष्ट्रपतेः च कस्मिंश्चित् विषये मतभेदः स्यात् अर्थात् सहमतिः न स्यात् तर्हि किं स्यात् ? किं प्रधानमन्त्रिणः विचारः सदैव प्रभावी भविष्यति ?

अन्नाकुट्टी - अहम् एतत् अतार्किकम् इति मन्ये यत् सशस्त्रबलानां सर्वोच्चशासनाध्यक्षः राष्ट्रपतिः स्यात् । सः तु काञ्चित् दीर्घभुशुण्डिम् अपि न उत्थापयितुं शक्नोति । तस्य सर्वोच्चसेनाप्रमुखकरणे कः तर्कः अस्ति ? स्यात् इत्यर्थं किं तर्कम् अस्ति ?

मेरीमालः - मम प्रश्नः अयम् अस्ति यत् यदि वास्तविकः अधिकारः प्रधानमन्त्रिणः पार्श्वे एव अस्ति तर्हि राष्ट्रपतेः का आवश्यकता अस्ति ?

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

5.4 न्यायपालिका

अधुना अपि वयं सर्वकारीय-आदेशस्य ताम् एव कथां प्रति आगच्छामः, यया वयम् आरम्भं कृतवन्तः । अस्मिन् चक्रे वयं कथां न स्मरिष्यामः, केवलम् एतां कल्पनां करिष्यामः यत् इयं कथा कियती पृथक् भवितुं शक्नोति स्म । स्मरन्तु यत् एतस्याः कथायाः तस्मिन् काले सन्तोषजनकः अन्तः जातः यदा सर्वोच्चन्यायालयस्य न्यायाधीशाः निर्णयं श्रावितवन्तः । प्रत्येकम् अपि जनः निर्णयं स्वीकृतवान् । कल्पनां कुर्वन्तु यत् निम्नलिखित-परिस्थितिषु किं स्यात् –

- देशे सर्वोच्चन्यायालयसदृशः किमपि न भवति ।
- सर्वोच्चन्यायालयः तु भवेत् परन्तु तस्य पार्श्वे शासनिकं कार्यजातं निरोद्धुम् अधिकारः न भवति ।

- तस्य अधिकारः अभविष्यत् परन्तु सर्वोच्चन्यायालयात् कस्यापि निष्पक्षन्यायस्य आशां न करोति ।
- कामं सः निष्पक्षं निर्णयं श्रावयेत् परन्तु सर्वकारस्य आदेशं विरुध्य याचिकाकर्तारः तस्य निर्णयं न स्वीकुर्वन्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम्

उच्चन्यायालयस्य अथवा सर्वोच्चन्यायालयस्य कासाञ्चित् दीर्घनिर्णयसम्बद्धानां वार्तानां विषये अवधानं कुर्वन्तु । मूलनिर्णयः कः आसीत् ? किं न्यायालयेन तत्र परिवर्तनं कृतम् ? तत्र एतदर्थं किं कारणम् उपस्थापितम् ?

एतस्मात् कारणात् एव लोकतन्त्राणां कृते स्वतन्त्रायाः प्रभावशालिन्याः च न्यायपालिकायाः आवश्यकता मन्यते । देशस्य विभिन्नस्तरेषु विद्यमानन्यायालयाः सामूहिकरूपेण न्यायपालिका इति उच्यन्ते ।

संयुक्त-राज्य-अमरीकायां न्यायाधीशानां नियुक्तिः तेषां राजनैतिकविचारस्य दलीयसम्बद्धतायाः च आधारेण भवति इति सामान्यव्यवहारः तत्र अस्ति । इदं काल्पनिकं विज्ञापनं तत्र 2005 तमे वर्षे कस्यचित् व्यङ्ग्यचित्रस्य रूपेण प्रकाशितम् । तस्मिन् काले राष्ट्रपतिः बुशः अमरीकीय-सर्वोच्च-न्यायालये मनोनयनाय विभिन्नप्रत्याशिनां नामविषये विचारयति स्म । अस्य व्यङ्ग्यचित्रस्य माध्यमेन न्यायालयस्य स्वतन्त्रतायाः विषये किं कथ्यते ? अस्माकं देशे एवंविधानि व्यङ्ग्यचित्राणि किमर्थं न प्रकाश्यन्ते ? किम् अनेन अस्माकं न्यायपालिकायाः स्वतन्त्रतायाः विषये दर्शयते ?

एतस्मिन् काल्पनिके विज्ञापने लिखितम् अस्ति, आवश्यकता अस्ति सर्वोच्चन्यायालयस्य न्यायाधीशस्य । कश्चित् अपि पूर्वानुभवः आवश्यकः नास्ति । किञ्चन टङ्कणज्ञानम् आवश्यकम् । सः लज्जां सङ्कुचितभावं वा विना एतत् वक्तुं शक्नुयात् यत् यावत्पर्यन्तम् अहं यैः यावद्भिः जनैः मिलितवान् अस्मि तेषु राष्ट्रपतिवुशः अतीव प्रतिभाशाली अस्ति । कश्चित् अपि बाह्यः जनः आवेदनं न कुर्यात् इति ।

भारतीय-न्यायपालिकायां सम्पूर्णदेशाय सर्वोच्चन्यायालयाः राज्येषु उच्चन्यायालयाः जनपदन्यायालयाः स्थानीयस्तरीयाः च न्यायालयाः भवन्ति । भारते न्यायपालिका एकीकृता अस्ति । एतस्य अयम् अभिप्रायः अस्ति यत् सर्वोच्चन्यायालयः देशे नैयायिकप्रशासनं नियन्त्रयति । देशस्य सर्वैः न्यायालयैः तेन द्वारा कृतनिर्णयः स्वीकर्तव्यः भवति । सः तेषु कस्यचित् अपि विवादस्य श्रवणं कर्तुं शक्नोति –

- देशस्य नागराणां मध्ये,
- नागराणां सर्वकारस्य च मध्ये,
- द्वयोः ततोऽधिकानां राज्यसर्वकाराणां च मध्ये, तथा च
- केन्द्रस्य राज्यसर्वकारस्य च मध्ये ।

इयं फौजदारी दीवानी इति कथ्यमानेषु प्रकरणेषु याचिकार्थं निवेदनार्थं वा सर्वोच्चसंस्था अस्ति । सर्वोच्चन्यायालयः उच्चन्यायालयैः कृतनिर्णयान् विरुध्य श्रवणं कर्तुं शक्नोति ।

न्यायपालिकायाः स्वतन्त्रतायाः अर्थः अस्ति यत् सा विधायिकायाः कार्यपालिकायाः च नियन्त्रणे नास्ति । न्यायाधीशाः सर्वकारस्य निर्देशस्य शासनारूढदलस्य च इच्छया कार्यं न कुर्वन्ति । एतस्मात् कारणात् एव सर्वेषु आधुनिकलोकतन्त्रेषु न्यायालयाः विधायिकायाः कार्यपालिकायाः च अधीनस्थाः न भवन्ति । भारतेन एतत् लक्ष्यम् अधिगतम् अस्ति । राष्ट्रपतिः सर्वोच्चन्यायालयस्य उच्चन्यायालयानां च न्यायाधीशान् प्रधानमन्त्रिणः सर्वोच्चन्यायालयस्य मुख्यन्यायाधीशस्य च परामर्शानुसारं नियोजयति । व्यावहारिकरूपेण

अधुना एतस्यां व्यवस्थायां सर्वोच्चन्यायालयस्य वरिष्ठन्यायाधीशाः, सर्वोच्चन्यायालयस्य उच्चन्यायालयस्य च नवीनान् न्यायाधीशान् चिन्वन्ति । अत्र राजनैतिक्याः कार्यपालिकायाः हस्तक्षेपस्य आङ्शका अतीव न्यूना भवति । सर्वोच्चन्यायालयस्य वरिष्ठतमस्य न्यायाधीशस्य नियुक्तिं सामान्यतः मुख्यन्यायाधीशः करोति । एकदा यदि कस्यचित् जनस्य सर्वोच्चन्यायालयस्य उच्चन्यायालयस्य च न्यायाधीशस्य रूपेण नियुक्तिः भवति तर्हि तस्य पदात् अपसारणं प्रायः अशक्यं भवति । तस्य अपसारणं तावत् एव कठिनम् अस्ति यथा भारतस्य राष्ट्रपतेः अपसारणम् इति । कस्यापि न्यायाधीशस्य अपसारणं तदा शक्यते यदा संसदः द्वयोः सदनयोः पृथक् पृथक्-द्वितीयांशात्मकेन बहुमतेन अविश्वासप्रस्तावः पारितः भवति इति । भारतीये लोकतन्त्रे इत्थं कदापि न अभवत् ।

भारतस्य न्यायपालिका विश्वस्य सर्वाधिकासु प्रभावशालि-न्यायपालिकासु काचित् अस्ति । सर्वोच्चन्यायालयस्य उच्चन्यायालयानां च पार्श्वे देशस्य संविधानस्य व्याख्यायाः अधिकारः अस्ति । यदि न्यायालयीयाः अधिकारिणः अनुभवन्ति यत् विधायिकायाः कश्चित् अधिनियमः कार्यपालिकायाः च किञ्चित् कार्यं संविधानविरुद्धम् अस्ति तर्हि न्यायालयीयाः अधिकारिणः केन्द्रस्य राज्यस्य च स्तरे एतादृशान् अधिनियमान् क्रियाः च अमान्याः इति घोषयितुं

शक्नुवन्ति । अनेन प्रकारेण यदा तेषां पुरतः कस्यचित् अधिनियमस्य कार्यपालिकायाः च कार्यजातस्य समक्षे किञ्चित् आह्वानं लभ्यते तदा अधिकारिणः तस्य संवैधानिकीं वैधतां सुनिश्चिन्वन्ति । इदं कार्यं नैयायिकसमीक्षायाः रूपेण ज्ञायते । भारतस्य सर्वोच्चन्यायालयेन अयम् अपि निर्णयः प्रदत्तः अस्ति यत् संसद् संविधानस्य मूलभूतसिद्धान्तान् परिवर्तयितुं न शक्नोति ।

भारतीय-न्यायापालिकायाः अधिकाराः तथा च स्वतन्त्रता तस्यै मौलिक-अधिकाराणां रक्षकस्य रूपेण कार्यं कर्तुं सामर्थ्यं यच्छन्ति । वयं नागर-अधिकार-सम्बद्धे अध्याये अध्येष्यामः यत् नागराः यान् अधिकारान् संविधानात् प्राप्तवन्तः यदि कश्चित् तेषां वञ्चनां करोति तर्हि एतस्याम् अवस्थायां न्यायार्थं नागराः न्यायालयान् प्रति गन्तुम् अर्हाः सन्ति । सद्यस्तनवर्षेषु न्यायालयाः सार्वजनिक-हितानां मानवाधिकाराणां च संरक्षणाय विभिन्ननिर्णयान् निर्देशान् च प्रदत्तवन्तः । यदि सर्वकारस्य केनचित् कार्येण जनहितस्य हानिः भवति तर्हि एतस्यां स्थितौ कश्चित् अपि न्यायालयं गन्तुं शक्नोति । एषा जनहितयाचिका इति कथ्यते । यदि सर्वकाराः निर्यणशक्तेः दुरुपयोगं करोति तर्हि तं रोद्धुं न्यायालयाः हस्तक्षेपं कुर्वन्ति । ते सर्वकारीय-अधिकारिणः भ्रष्टाचरणात् वारयन्ति । एतस्मात् कारणात् एव जनतायाः न्यायपालिकायाम् अतीव विश्वासः अस्ति ।

निम्नलिखित-सन्दर्भेषु सकारणं बोधयन्तु यत् भारतीय-न्यायपालिका कथं स्वतन्त्रा अस्ति –
न्यायाधीशानां नियुक्तिः

न्यायाधीशानां पदात् च्युतिः

न्याय-पालिकायाः अधिकारः

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम्?

सङ्घवृत्ते: सर्वकार: – विधायिकायां यदा कस्यचित् एकस्य दलस्य पार्श्वे बहुमतस्य प्राप्तिः न स्यात् अथवा द्वयोः अथवा द्वयधिक-राजनैतिक-दलानां परस्परं सङ्घवृत्तिना सर्वकारस्य निर्माणं भवति तदा तादृशः सर्वकारः सङ्घवृत्तिसर्वकारः इति उच्यते ।

कार्यपालिका – जनानाम् एतादृशः निकायः यस्य पार्श्वे देशस्य संविधानस्य अधिनियमस्य च आधारेण प्रमुखनीतीनां निर्णयानां ग्रहणस्य तेषां क्रियान्वयस्य च अधिकारः भवति ।

सर्वकारः – संस्थानाम् एतादृशः समूहः यस्य पार्श्वे देशे व्यवस्थितं जन-जीवनं सुनिश्चितीकर्तुम् अधिनियमानां निर्माणस्य तेषां च व्याख्यानस्य अधिकारः भवति । व्यापकार्थेन सर्वकारः कस्यापि देशस्य जनान् संसाधनानि च नियन्त्रयति तेषां च निरीक्षणं करोति ।

न्यायपालिका – काचित् राजनैतिक-संस्था यस्याः पार्श्वे न्यायकरणस्य वैधानिकविवादानां च समाधानस्य अधिकारः भवति । देशस्य सर्वे न्यायालयाः सम्भूय न्यायपालिका इति नाम्ना व्यहियते ।

विधायिका – जनप्रतिनिधीनां सभा यस्याः पार्श्वे देशस्य अधिनियमनिर्माणस्य अधिकारः भवति । अधिनियमनिर्माणम् अतिरिच्य विधायिकायाः पार्श्वे व्यविवरणनिर्धारणस्य अन्येषां च वित्तविधेयकानां संरचनस्य च विशेषाधिकारः भवति ।

कार्यालय-ज्ञापनम् – सक्षमेण अधिकारिणा प्रस्तुतपत्रं यत्र सर्वकारस्य निर्णयस्य नीतेः च विषये सूच्यते ।

राजनैतिक-संस्था – देशस्य सर्वकारं राजनैतिकजीवनस्य च आचारं याः प्रक्रियाः नियमितं करोति तासां समूहः राजनैतिकसंस्था इति कथ्यते ।

आरक्षणम् – यया नीत्या भेदभावग्रस्तानां वञ्चितानां पञ्चवर्तिजनानां समुदायानां च कृते शासनिकसेवासु शैक्षिकसंस्थासु च पदानि आसनानि च आरक्षितानि क्रियन्ते । एतत् सर्वम् आरक्षणनीतेः अन्तर्गतं भवति ।

राज्यम् – निश्चितक्षेत्रे प्रसृतः राजनैतिकघट्टः, यस्य पार्श्वे सङ्घटितसर्वकारः स्यात् तथा च गृह्य-विदेश-नीतीनां निर्माणस्य च अधिकारः स्यात् । सर्वकाराणां परिवर्तनं भवितुं शक्नोति परन्तु राज्यं यथावत् तिष्ठति । वाग्यवहारस्य भाषया देशं राष्ट्रं राज्यं च समानार्थिनः रूपेण प्रयोगः क्रियते । राज्यम् इति शब्दस्य कश्चित् अन्यप्रयोगः कस्यचित् देशस्य आन्तरिकानां प्रशासनिकघट्टानां प्रान्तानां च कृते भवति । एतस्मिन् अर्थे राजस्थानं त्रिपुरा झारखण्डप्रभृतीनि राज्यानि उच्यन्ते ।

प्रश्नावली

- यदि भवतां चयनं भारतस्य राष्ट्रपतेः रूपेण स्यात् तर्हि भवन्तः निम्नलिखितेषु कं निर्णयं स्वयं कर्तुं शक्नुवन्ति ?
 - निजेच्छानुगुणं जनं प्रधानमन्त्रिरूपेण चेतुं शक्नुमः ।
 - लोकसभायां बहुमतयुक्तं प्रधानमन्त्रिणं तस्य पदात् अपसारयितुं शक्नुमः ।
 - द्वाभ्यां सदनाभ्यां पारिते विधेयके पुनर्विचाराय वक्तुं शक्नुमः ।
 - मन्त्रिपरिषदि निजेच्छानुगुण-नेतृणां चयनं कर्तुं शक्नुमः ।
- निम्नलिखितेषु कः राजनैतिक-कार्यपालिकायाः भागः भवति ?
 - जनपदाधीशः
 - गृहमन्त्रालयस्य सचिवः
 - गृहमन्त्री
 - आरक्षि-महानिदेशकः

3. न्यायपालिकायाः विषये निम्नलिखितेषु किं कथनम् अनुचितम् अस्ति ?
- क. संसदा पारिताय प्रत्येकम् अधिनियमाय सर्वोच्चन्यायालयस्य स्वीकृतेः आवश्यकता भवति ।
- ख. यदि कश्चित् अधिनियमः संविधानस्य भावनां विरुध्य अस्ति तर्हि न्यायपालिका तम् अमान्यः इति घोषयितुं शक्नोति ।
- ग. न्यायपालिका कार्यपालिकायाः स्वतन्त्रा भवति ।
- घ. यदि कस्यचित् नागरस्य अधिकाराणां हननं भवति तर्हि सः न्यायालयं गन्तुं शक्नोति ।
4. निम्नलिखितेषु राजनैतिकसंस्थासु का संस्था देशस्य विद्यमाने अधिनियमे संशोधनं कर्तुं शक्नोति ?
- क. सर्वोच्चन्यायालयः
- ख. राष्ट्रपतिः
- ग. प्रधानमन्त्री
- घ. संसद्
5. तं मन्त्रालयम् अभिजानन्तु येन निम्नलिखिता वार्ता प्रकाशिता स्यात् –

क. देशात् शण इत्यस्य निर्यातवर्धनाय काचित् नवीना नीतिः निर्मायते ।	1. रक्षामन्त्रालयः
ख. ग्रामीणक्षेत्रेषु चलभाषसेवानां उपलब्धिः कारयिष्यते ।	2. कृषि-खाद्यान्न-सार्वजनिक-वितरण-मन्त्रालयः
ग. सार्वजनिक-वितरण-प्रणाल्याः अन्तर्गतं येषां तण्डुलानां गोधूमानां च विक्रयणं भवति तेषां मूल्यापचितिः भविष्यति ।	3. स्वास्थ्य-मन्त्रालयः
घ. पल्स-पोलियो-अभियानस्य आरम्भः करिष्यते ।	4. वाणिज्य-उद्योग-मन्त्रालयः
ङ. तुङ्ग-पर्वत-शिखरेषु नियुक्तसैनिकानां वेतनवर्धनं भविष्यति ।	5. संचार-सूचना-प्रौद्योगिकी-मन्त्रालयः

6. देशस्य विधायिकायाः कार्यपालिकायाः न्यायपालिकायाः च तस्याः राजनैतिकसंस्थायाः नाम सूचयन्तु या निम्नलिखितप्रकरणेषु अधिकाराणां प्रयोगं करोति ।
- क. राजमार्ग-सेचन-प्रभृतीनाम् आधारभूतसंरचनानां विकासार्थं नागराणां च विभिन्नेषु कल्याणकारिकार्येषु कियान् धनराशिः व्ययीभविष्यति ।
- ख. स्टाक-एक्सचेंज इति कथ्यमानं नियमितं नैरन्तर्येण च कर्तुं सम्बद्धाधिनियमनिर्मात्र्याः समित्याः परामर्शानुसारं विचारं विमर्शं च करोति ।
- ग. द्वयोः राज्यसर्वकारयोः मध्ये वैधानिकविवादे निर्णयं करोति ।
- घ. भूकम्प-पीडितानां साहाय्यप्रयासानां विषये सूचनं याच्यते ।

प्रश्नावली

प्रश्नावली

7. भारतस्य प्रधानमन्त्री प्रत्यक्षतः जनताद्वारा किमर्थं न चीयते ? निम्नलिखितेषु चतुर्षु उत्तरेषु समीचीनतमं चित्वा निजाभिरुच्याः पक्षे कारणम् उपस्थापयन्तु –
 - क. संसदीय-लोकतन्त्रे लोकसभायां बहुमतयुक्तस्य दलस्य नेता एव प्रधानमन्त्री भवितुं शक्नोति ।
 - ख. लोकसभायाः प्रधानमन्त्रिणः मन्त्रिपरिषदः च कार्यकालस्य समाप्तेः प्राक् एव एताः संस्थाः अपसारयितुं शक्नोति ।
 - ग. यतो हि प्रधानमन्त्रिणः नियुक्तिं राष्ट्रपतिः करोति परिणामतः जनताद्वारा चयनस्य तस्य आवश्यकता एव नास्ति ।
 - घ. प्रधानमन्त्रिणः साक्षात् निर्वाचने अतीव अधिकव्ययः भविष्यति ।
8. त्रीणि मित्राणि कस्यचित् एतादृशस्य चलच्चित्रस्य दर्शनाय अगच्छन्, यत्र नायकः एकस्मै दिनाय मुख्यमन्त्रिपदे नियुक्तः भवति तथा च राज्ये बहूनि परिवर्तनानि करोति । इमरानः अवदत् यत् देशाय एतस्य एव वस्तुनः आवश्यकता अस्ति । रिजवानः अवदत् यत् एवंविधस्य संस्थाविरहितस्य कस्यचित् एकस्य जनस्य शासनं भयानकम् अस्ति । शङ्करः अवदत् यत् इयं तु काचित् कल्पना अस्ति । कश्चित् अपि मन्त्री एकस्मिन् दिने किमपि न कर्तुं शक्नोति । एतादृशानां चलच्चित्राणां विषये भवतां कः परामर्शः अस्ति ?
9. काचित् शिक्षिका छात्राणां संसदः आयोजनसज्जां करोति स्म । सा द्वे छात्रे अवदत् यत् ते पृथक् पृथक् राजनैतिकदलानां नेतृणां भूमिकायाः निर्वहणं कुर्याताम् इति । सा ताभ्यां विकल्पम् अपि अददात् । यदि ते इच्छेतां तर्हि राज्यसभायां बहुमतप्राप्तदलस्य नेतृरूपेण अपि भवितुं शक्नुतः अपि च यदि ते इच्छेतां तर्हि लोकसभायाः बहुमतप्राप्तदलस्य । यदि भवतां कृते अपि एतादृशः विकल्पः दत्तः स्यात् चेत् तर्हि भवन्तः किं चेष्टन्ति तथा च किमर्थम् इति ।
10. आरक्षणविषये आदेशस्य उदाहरणं पठित्वा त्रयाणां विद्यार्थिनां न्यायपालिकायाः भूमिकाविषये पृथक्-पृथक् प्रतिक्रिया आसीत् । एतासु का प्रतिक्रिया, न्यायपालिकायाः भूमिकां समुचितप्रकारेण अवगच्छति ?
 - क. श्रीनिवास्य तर्कः अस्ति यत् यतो हि सर्वोच्चन्यायालयस्य सर्वकारेण सह मतैक्यं जातं परिणामतः सः स्वतन्त्रः नास्ति ।
 - ख. अज्जैयायाः कथनम् अस्ति यत् न्यायपालिका स्वतन्त्रा अस्ति यतो हि सा सर्वकारस्य आदेशं विरुध्य निर्णयं श्रावयितुं शक्नोति स्म । सर्वोच्चन्यायालयः सर्वकाराय संशोधनस्य निर्देशं दत्तवान् ।
 - ग. विजयायाः मतम् अस्ति यत् न्यायपालिका न तु स्वतन्त्रा अस्ति न चैव कस्यचित् अनुसारं प्रवर्तमाना संस्था अस्ति अपि तु सा विरोधिसमूहमध्ये मध्यस्थस्य भूमिकां निर्वहति । न्यायालयः एतेषाम् आदेशस्य समर्थकानां विरोधिनां च मध्ये समुचितसन्तुलनम् अकरोत् ।

भवतां मते कः विचारः उचित अस्ति ?

अस्मिन् अध्याये अस्माभिः देशस्य चतसृणां संस्थानां विषये चर्चा कृता । भवन्तः न्यूनातिन्यूनम् एकसप्ताहस्य वार्ताः एकत्रीकृत्य तासां चतुर्षु समूहेषु वर्गीकरणं कुर्वन्तु -

- विधायिकायाः कार्यशैली
- राजनैतिक-कार्यपालिकायाः कार्यशैली
- प्रशासनिकसेवारतानां कार्यशैली
- न्यायपालिकायाः कार्यशैली ।

॥ इति पञ्चमः अध्यायः ॥

लोकतान्त्रिकः अधिकारः

भूमिका

गतद्वये अध्याये अस्माभिः लोकतान्त्रिकसर्वकारस्य द्वयोः आधारभूततत्त्वयोः चर्चा कृता अस्ति । चतुर्थाध्याये अस्माभिः दृष्टं यत् कथं लोकतान्त्रिकसर्वकारस्य निर्धारितावधौ जनैः स्वतन्त्रस्य निष्पक्षस्य च प्रकारेण चयनम् आवश्यकम् अस्ति । पञ्चमे अध्याये अस्माभिः अवगतं यत् लोकतन्त्रम् एतादृशीषु संस्थासु आश्रितं स्यात् याः निश्चितविधेः अनुसारं कार्यं कुर्वन्ति । एतानि तत्त्वानि आवश्यकानि सन्ति परन्तु लोकतन्त्रार्थम् एतयोः द्वयोः एव विद्यमानता पर्याप्ता नास्ति । निर्वाचनैः संस्थाभिः च सह तृतीयं तत्त्वम् अस्ति अधिकारिणाम् उपयोगः इति । एतस्य विद्यमानता अपि सर्वकारस्य लोकतान्त्रिकचरित्राय आवश्यकी अस्ति । समुचितप्रकारेण चितानां स्थापितसंस्थानां च माध्यमेन कार्यकर्तृभिः शासकैः अपि इदम् अवश्यम् अवगन्तव्यं स्यात् यत् तैः कासाञ्चित् लक्ष्मणरेखाणाम् अर्थात् मर्यादानाम् उल्लङ्घनं न करणीयम् अस्ति । नागराणां लोकतान्त्रिकाः अधिकाराः एव एतासां लक्ष्मणरेखाणां निर्माणं कुर्वन्ति ।

एतस्य पुस्तकस्य अन्तिमे अध्याये वयम् एतस्मिन् विषये एव चर्चा करिष्यामः । अधिकारान् विना जीवनं कथं स्यात् एतस्य कल्पनार्थं वयं वास्तविकजीवनेन सम्बद्धाभिः काभिश्चित् घटनाभिः सह चर्चायाः आरम्भं कुर्मः । एतस्मात् वयम् एतां चर्चां प्राप्तुं साहाय्यं प्राप्स्यामः यत् अधिकाराणां कः अभिप्रायः अस्ति तथा च अस्माकं कृते किमर्थम् एतेषाम् आवश्यकता अस्ति इति । गतानाम् अध्यायानाम् इव आदौ सामान्यकथनेषु अनन्तरतमे काले च पुनः भारतविषये केन्द्रिता चर्चा भविष्यति । वयम् एकैकशः भारतीयसंविधाने अङ्कितानां मौलिकाधिकाराणां विषये चर्चा करिष्यामः । पुनः वयम् एतस्मिन् विषये अवधानं करिष्यामः यत् सामान्यजनः एतेषाम् अधिकाराणां प्रयोगं कथं कर्तुं शक्नोति, एतेषां रक्षां कः करिष्यति तथा च एतेषां क्रियान्वयनं कः करिष्यति ? अन्ते वयं द्रक्ष्यामः यत् लोकतन्त्रस्य विस्तारं कर्तुम् एतेषाम् अधिकाराणां कीदृशी भूमिका भवितुं शक्नोति तथा च सदृष्टनवर्षेषु अस्माकं भारते एतैः अधिकारैः कीदृशी भूमिका निर्वोढा अस्ति ।

6.1 अधिकारान् विना जीवनम्

एतस्मिन् पुस्तके अस्माभिः अधिकाराणां विषये चर्चा पौनः-पुन्येन कृता अस्ति । यदि भवन्तः स्मर्तुं प्रयत्नं कुर्वन्ति तर्हि इतः प्राक्तनेषु पञ्चसु अध्यायेषु अधिकाराणां विषये चर्चा कृता अस्ति । किं भवन्तः अधोलिखितस्थानानि पुरातन-अध्यायानाम् अधिकारविषयिण्याः चर्चायाः आधारेण पूरयितुं शक्नुवन्ति ?

7/12/2005

प्रिये श्री टोनी-ब्लेयरः,

सर्वादौ तु इदम् एव यत् भवन्तः कथं सन्ति ? मया वर्षद्वयात् प्राक् भवते पत्रं लिखितम् आसीत्, भवान् तस्य उत्तरं किमर्थं न दत्तवान् ? अहं बहूनि दिनानि यावत् भवतः प्रत्युत्तरस्य प्रतीक्षां कृतवान् परन्तु उत्तरम् आगतम् एव न इति । कृपया भवान् मम प्रश्नस्य उत्तरं दास्यति ? मम पिता कारागारे किमर्थं बद्धः अस्ति ? ते दूरस्थस्य गुवांतानामो-बे इत्यस्मिन् किमर्थं स्थापिताः सन्ति ? अहं निजपितुः अनुपस्थितेः नितरां खिन्नः भवामि । अहं त्रिभिः वर्षैः निजपितरं न दृष्टवान् । अहं जानामि यत् मम पित्रा किमपि अनुचितं न कृतम् अस्ति यतो हि सः श्रेष्ठजनः अस्ति । जनाः अपि मम पितुः विषये सादरं वार्तालापं कुर्वन्ति । भवतः पुत्राः भवता सह क्रिसमस इति उत्सवं सानन्दम् आयोजयन्ति परन्तु अहं मम भ्रातरः च वयं सर्वे गतैः त्रिभिः वर्षैः पितरं विना ईद इति उत्सवस्य आयोजनं कृतवन्तः । एतस्मिन् विषये भवान् किं चिन्तयति ? आशासे अधुना भवान् मम पत्रस्य उत्तरम् अवश्यमेव दास्यति इति । धन्यवादः ।

अनस-जमिल-अल-बन्ना, नववर्षीयः,

अध्यायः 1: पिनोशे इत्यस्य शासनकाले चिले इत्यस्य जारुजेल्सकी इत्यस्य च शासने पोलैण्डदेशः लोकतान्त्रिकदेशः न आसीत् यतो हि ...

अध्यायः 2: लोकतन्त्रस्य परिभाषायाम् ...

अध्यायः 3: अस्माकं संविधानस्य निर्मातृणां मतम् आसीत् यत् मौलिक-अधिकाराः अस्माकं संविधानस्य आत्मवत् सन्ति यतो हि ...

अध्याय 4 : भारतस्य प्रत्येकं वयस्क-जनं ...तथा च ... इत्यस्य अधिकारः प्राप्तः अस्ति ।

अध्यायः 5 : यदि कश्चित् अधिनियमः संविधानं विरुध्य अस्ति तर्हि प्रत्येकं नागरस्य अधिकारः अस्ति यत् सः तस्य विरोधं कुर्यात् ।

आयान्तु एतैः त्रिभिः उदाहरणैः चर्चायाः आरम्भं कुर्मः यत् अधिकारान् विना जीवनं कथं भवति ।

गुवांतानामो बे इत्यस्य कारागारम्

अमेरिकीय-सेनया आविश्चं विभिन्नस्थानेभ्यः 600 जनाः सहसा निगृहीताः । एते जनाः गुवांतानामो-बे-स्थिते कस्मिंश्चित् कारागारे स्थापिताः । क्यूबा इति स्थानात् नातिदूरे स्थिते अस्मिन् द्वीपे अमेरिकीय-नौसेनायाः नियन्त्रणम् अधिग्रहणं च अस्ति । अमेरिकीयसर्वकारः कथयति यत् एते निगृहीतजनाः अमेरिकायाः शत्रवः सन्ति तथा च न्यूयार्के 2001 तमवर्षस्य 11 सितम्बरमासे यत् आक्रमणं जातं तेन एतेषां सम्बन्धः अस्ति । अनसस्य पिता जमिल-अल-बन्ना अपि तेषु षडशतं जनेषु अस्ति यः केवलं सन्देहाधारेण निगृहीतः तथा च कारागारे बन्दीकृतः । अधिकतरेषु प्रकरणेषु, निगृहीतजनानां देशस्य सर्वकाराय अपि तेषां निग्रहणस्य कारागारे स्थापनस्य च सूचना न दत्ता । अन्यबन्दिजनानां कुटुम्बस्य इव जमिलस्य कुटुम्बजनाः अपि वार्तापत्राणां माध्यमेन एव सूचनां प्राप्तवन्तः यत् सः कारागारे बन्दी अस्ति । एतेषां बन्दिनां कुटुम्बजनाः सञ्चारतन्त्रजनाः संयुक्तराष्ट्रस्य च प्रतिनिधयः अपि तत्र गन्तुं तैः बन्दिभिः च सह मेलितुम् अधिकृताः न सन्ति । अमेरिकीय-सेनाद्वारा सः निगृहीतः, तस्य

निरीक्षणं कृतं तथा च निर्णीतं यत् अस्य कारागारे स्थापनं स्यात् अथवा न स्यात् इति । न तु कस्यापि न्यायाधीशस्य समक्षे अभियोगः चलितः न चैव एतादृशाः बन्दिनः निजदेशस्य न्यायालयानां समक्षे निजाभियोगं याचिकाम् एव दातुं शक्तवन्तः ।

केनचित् अन्ताराष्ट्रिय-मानवाधिकार-सङ्घटनेन एमनेस्टी-इन्टरनेशनल इत्यनेन गुवांतानामो बे इत्यस्य बन्दिनां स्थितिविषये सूचनाः एकत्रीकृताः तथा च सूचितं यत् तैः बन्दिभिः सह अत्याचारः अमानवीयव्यवहारः च क्रियते । तैः सह अमेरिकीय-अधिनियमानुसारम् अपि व्यवहारः न क्रियते । नैके बन्दिनः अनशन-कार्यबहिष्कारं कृत्वा एताः स्थितीः विरुध्य विरोधं कर्तुम् इष्टवन्तः परन्तु बलात् ते भोजिताः अथवा नासादिमाध्यमेन भोजनं तेषाम् उदरं प्रति प्रापितम् इति । ये बन्दिनः आधिकारिकरूपेण निर्दुष्टाः इति घोषिताः आसन् ते अपि न मुक्ताः आसन् । संयुक्तराष्ट्रद्वारा कारितेन कस्यचित् स्वतन्त्रनिरीक्षणेन अपि एतेषां विषयाणां पुष्टिः जाता । संयुक्तराष्ट्रसङ्घस्य महासचिवः अवदत् यत् गुवांतानामो-बे इति कारागारस्य पिधानं स्यात् । अमेरिकीयसर्वकारेण कथितं यत् एतादृशं निवेदनं न स्वीकर्तुं शक्यते इति ।

सऊदी-अरब-देशे नागराधिकाराः

गुवांतानामो-बे इत्यस्य उदाहरणं किञ्चित् अपवादसदृशम् अस्ति यतो हि एतस्मिन् एकस्य देशस्य सर्वकारः अन्यदेशस्य नागराणाम् अधिकाराणाम् उल्लङ्घनं करोति । आयान्तु, अधुना सऊदी-अरबस्य उदाहरणं पश्यामः तथा च तत्रत्यः सर्वकारः स्वीयेभ्यः नागरेभ्यः कियत् स्वातन्त्र्यं यच्छति, एतस्मिन् विषये अवधानं कुर्यामः । किञ्च एतेषां तथ्यानां विषये विचारयामः -

- देशे कस्यचित् एकस्य वंशस्य शासनं प्रवर्तते तथा च राजा अथवा शाहः चेतुं परिवर्तयितुं च अधिकारी भवति सामान्यजनानां तत्र कापि भूमिका न भवति ।
- शाहः (शासकः) एव विधायिकायाः कार्यपालिकायाः च जनानां चयनं कुर्वन्ति । न्यायाधीशानां नियुक्तिम् अपि शाहाः (शासकाः) एव कुर्वन्ति तथा च ते तेषां निर्णयानां

परिवर्तनम् अपि कर्तुं शक्नुवन्ति ।

- जनाः कस्यचित् राजनैतिकदलस्य अथवा सङ्घटनस्य रचनं न कर्तुं शक्नुवन्ति । सञ्चारतन्त्राणि शाहस्य इच्छां विरुध्य कामपि वार्ता न प्रसारयितुं शक्नुवन्ति ।
- किञ्चित् अपि धार्मिकं स्वातन्त्र्यं नास्ति । केवलं मुस्लिमजनाः एव अत्रत्याः नागराः भवितुं शक्नुवन्ति । अत्रत्याः निवासिनः अन्यधर्मावलम्बिनः जनाः गृहाभ्यन्तरे एव निजधर्मानुसारं पूजादिकं कर्तुं शक्नुवन्ति । ते सार्वजनिकानि धार्मिकानुष्ठानानि न कर्तुं शक्नुवन्ति अर्थात् ते प्रतिबन्धिताः सन्ति ।
- महिलाभ्यः वैधानिकरूपेण पुरुषाणाम् अपेक्षया न्यूनाः अधिकाराः प्रदत्ताः सन्ति, तथा च नैकविधाः सार्वजनिकप्रतिबन्धाः अपि ताः उद्दिश्य तत्र वर्तन्ते । पुरुषाः अचिरात् एव तत्र मताधिकारं प्राप्नुवन्ति अपरञ्च महिलाः एतादृशम् अधिकारं न प्राप्स्यन्ति ।

एतानि तथ्यानि केवलं सऊदी-अरब-विषये एव क्रियान्वयितानि न भवन्ति । विश्वे एतादृशाः नैके देशाः सन्ति यत्र एतादृशः स्थितयः विद्यमानाः सन्ति ।

कोसोवो इत्यस्मिन् जातीय-नरसंहारः

भवन्तः एतत् चिन्तयितुं शक्नुवन्ति यत् एताः घटनाः केवलं राजशासने एव भवितुं शक्नुवन्ति तथा च निर्वाचित-सर्वकार-युक्तायां शासनव्यवस्थायाम् इत्थं न स्यात् । परन्तु कोसोवो इत्यस्य कथां प्रति अवधानं कुर्वन्तु । कोसोवो इति पुरातन-यूगोस्लावियायाः कश्चित् प्रान्तः आसीत् अधुना विभाजनं तत्र जातं तस्मात् सः पृथक् जातः । एतस्मिन् प्रदेशे अल्बानियायिजनानां सङ्ख्या अत्यधिका आसीत् परन्तु सम्पूर्णदेशस्य दृष्ट्या सर्व इति जनाः बहुसङ्ख्याकाः आसन् । उग्र-सर्ब-राष्ट्रवादस्य भक्तः मिलोशेविकः अत्र निर्वाचनेषु विजयी सञ्जातः । तस्य सर्वकारेण कोसोवो इत्यस्य अल्बानियायिजनान् प्रति अतीव क्रूरतापूर्णः व्यवहारः कृतः । मिलोशेविकस्य इच्छा आसीत् यत् देशे सर्व-जनानाम् एव सम्पूर्णनियन्त्रणं स्यात् । नैकेषां सर्वनेतृणां मतम् आसीत् यत् अल्बानियायिजनाः

यदि भवन्तः सर्व इति अभविष्यन् तर्हि कोसोवो इत्यस्मिन् मिलोशेविकः यत्किमपि अकरोत्, किं तस्य समर्थनम् अकरिष्यन् ? सर्वजनेषु तस्य प्रभुत्वं स्यात् इति तस्य योजना किं वास्तविकतायां सर्वजनानां हिताय आसीत् इति ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

इव अल्पसङ्ख्यकाः देशं परित्यज्य गच्छेयुः
अथवा सर्व इति जनानां प्रभुत्वं स्वीकुर्युः इति ।

कोसोवो इत्यस्य नगरे अप्रिलमासे 1999 तमे
वर्षे केनचित् अल्बानियायिकुटुम्बेन सह काचित्
एतादृशी घटना प्रवृत्ता ।

74 वर्षीया बतीशा-होक्सा निजपाकशालायाम्
आत्मनः पत्या इजेतेन सह उपविश्य अग्नितापं
गृह्णाति स्म । तौ विस्फोटानां ध्वनिं श्रुतवन्तौ
परन्तु तौ न अनुभूतवन्तौ यत् सर्बियायाः सेना नगरं
प्राविशत । तदा तयोः द्वारम् उद्घाट्य पञ्च षड् वा
सैनिकाः सव्यग्रम् अन्तः प्रविष्टवन्तः पृष्ठवन्तः च,
' बालाः कुत्र सन्ति ? ',

बतीशा स्मरति - सैनिकाः इजेतस्य वक्षस्थले
त्रीन् गुलिकाप्रहारान् कृतवन्तः । तस्याः पुरतः एव
तस्याः पत्युः मरणं सञ्जातं तथा च सैनिकाः तस्याः
अङ्गुलीतः विवाहमुद्रिकां निष्कास्य नीतवन्तः
बतीशां च उक्तवन्तः यत् सा ततः पलायनं कुर्यात्
इति । अहं द्वारं यावत् अपि न प्राप्तवती आसं तदा ते
गृहं ज्वालितवन्तः । सा वर्षासु गृहविरहिता भूत्वा
राजमार्गे स्थिता आसीत्, तस्याः पार्श्वे न तु गृहम्
आसीत् न च पतिः एव न चैव शरीरे धृतवस्त्राणि
अतिरिच्य अन्यत् किमपि वस्तु इति ।

वार्तापत्रमाध्यमेन प्रसारिता इयं कथा
तैः सहस्राधिकैः अल्बानियायिजनैः सह

जातव्यहारस्य सत्यतां सूचयति । अपि च स्मरन्तु
यत् एतादृशः जनसंहारः तस्य देशस्य एव स्वीया
सेना कस्यचित् एतादृशस्य नेतुः निर्देशेन करोतिस्म
यः लोकतान्त्रिकनिर्वाचने जीत्वा सत्तां शासनं च
प्राप्तवान् आसीत् । जातीयपूर्वाग्रहाणां कारणात्
सद्यतनवर्षेषु एव ये महाजनसंहाराः जाताः तेषु अयं
सम्भवतः अतीवः भयानकः आसीत् । अन्ततः
नैकदेशाः यदा तत्र जायमानहिंसाविषये हस्तक्षेपं
कृतवन्तः तदा संहारः समाप्तः । मिलोशेविकस्य
सत्ता अपगता तथा च अनन्तरतमे काले तं
विरुध्य तेन मानवताविरोधि यत् कार्यं विहितं
तस्मात् सः अपराधी अस्ति इति धिया तं विरुध्य
अन्ताराष्ट्रियन्यायालये अभियोगः प्रवर्तितः ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम्

- कोसोवो इत्यस्य बतीसायाः पक्षतः 1984
तमवर्षस्य सिक्खविरोधि-उपद्रवेषु अथवा
2002 तमवर्षे गुर्जरप्रान्ते ये उपद्रवाः जाताः
तेषु बतीसावत् स्थितिं काचित् महिला
सोढवती स्यात् इत्येतादृश्याः कस्याश्चित्
महिलायाः स्थितिम् उद्दिश्य कस्यचित्
महिलायै एकं पत्रं प्रेषयतु ।
- सऊदी-अरबस्य महिलानां पक्षतः संयुक्तराष्ट्र-
महासचिवाय एकं ज्ञापनं लिखन्तु ।

अधिकारविहीन-जीवनस्य एतैः त्रिभिः प्रकरणैः सम्बद्धानि उदाहरणानि भारतात् अपि यच्छन्तु । एतानि
उदाहरणानि निम्नलिखितेषु अपि भवितुं शक्नुवन्ति -

- आरक्षि-निग्रहणे हिंसायाः वार्तापत्रीयाः सूचनाः
- ये बन्दिनः अनशन-कार्यबहिष्कारं कृतवन्तः बलात् तेषां भोजनसम्बद्धा वार्तापत्रसूचना,
- अस्माकं देशस्य कस्मिंश्चित् भागे जातीया हिंसा
- महिलाभिः सह असमानता-युक्त-व्यवहारस्य सूचनाः,

पुनः एतेषां प्रकरणानां भारतीयप्रकरणानां च मध्ये समानतायाः भिन्नतानां च सूचीं कुर्वन्तु । इदम्
आवश्यकं नास्ति यत् प्रत्येकं प्रकरणाय विषयाय वा भवन्तः तद्वदेव भारतीयोदाहरणं यच्छेयुः इति ।

6.2 लोकतन्त्रे अधिकारः

अस्माभिः पूर्वं येषाम् उदाहरणानां वर्णनं कृतम्
अस्ति तेषां सर्वेषां विषये विचारयन्तु । प्रत्येकम्
उदाहरणे यः कष्टम् अनुभूतवान् तस्य विषये
विचारयन्तु । गुवांतानामो-बे इत्यस्य बन्दिनां
सऊदी-अरबस्य महिलानां कोसोवो इत्यस्य
अल्बानियायिजनानां भारते च 1984 तमे वर्षे

तथा च 2002 तमे वर्षे जातोपद्रवेषु उपद्रवग्रस्तानां
जनानां विषये चिन्तयन्तु । यदि भवन्तः एतेषां
जनानां स्थाने अभविष्यन् तर्हि भवतां मनस्सु
कीदृशाः विचाराः आगमिष्यन् ? यदि भवतां पार्श्वे
महत्त्वपूर्णनिर्णयानां ग्रहणस्य अधिकारः स्यात् तर्हि
भवन्तः उपर्युक्तघटनाः न भवन्तु इत्येतदर्थं किं
करिष्यन्ति ?

कदाचित् भवन्तः एतादृश्याः व्यवस्थायाः निर्माणम् एषिष्यन्ति यत्र जनानां सुरक्षा, तेषां सम्माननस्य अवधानं तथा च समानाः अवसराः अवश्यमेव स्युः इति। यथा, भवन्तः इदम् एषितुं शक्नुवन्ति यत् उचितं कारणं विना तथा च सूचनां विना कस्यचित् अपि निग्रहणं न स्यात् तथा च यदि कस्यचित् असूचयित्वा निग्रहणं भवति तर्हि निजपक्षम् उपस्थापयितुम् आत्मानं च निर्दुष्टम् इति प्रतिपादयितुं तस्मै पर्याप्तावसरः लभ्येत इति। भवन्तः एतस्मिन् विषये ऐक्यताः भवितुं शक्नुवन्ति यत् एतादृशः विश्वासः सर्वेषां वस्तूनां विषये व्यवहाररूपेण न कर्तुं शक्यते। वयं प्रत्येकस्मात् जनात् येषां विषयाणां याचनां कुर्मः अथवा येषां विषयाणाम् आशां कुर्मः तेषु अस्माभिः तार्किक-दृष्टिः करणीया स्यात्, यतो हि तेन एतानि सर्वाणि वस्तूनि सर्वेषां कृते सुलभायितव्यानि। परन्तु भवन्तः एतस्मिन् विषये बलाघातं कर्तुं शक्नुवन्ति यत् आश्वासनं केवलम् आधिकारिकेषु प्रपत्रकेषु एव न स्युः, तस्य क्रियान्वयनम् अपि स्यात् इति अपि च ये जनाः तत्र व्यवहारपथं न आनेयुः ते दण्डभाजाः अपि भवेयुः इति। अपरशब्दैः कथयामः चेत् भवन्तः कस्याश्चित् एतादृश्याः व्यवस्थायाः निर्माणम् एषिष्यन्ति, तद्यथा धनाढ्यः अथवा निर्धनः, शक्तिशाली अथवा दुर्बलः, बहुसङ्ख्यकः अथवा अल्पसङ्ख्यकः, इत्येवं भूतानां विषयाणां प्रत्येकं जनाय न्यूनतमा प्रतिभूतिः स्यात् इति। इयम् एव भावना अधिकाराणां चिन्तनस्य पृष्ठे भवति।

अधिकारः किम् अस्ति ?

कस्यचित् जनस्य आत्मीयजनानां निजसमाजस्य स्वीयसर्वकारस्य च समक्षे सबलकथनम् एव अधिकारत्वेन उच्यते। वयं सर्वे प्रसन्नतया भयं विना अपमानजनकव्यवहार-राहित्येन च जीवितुम् इच्छामः। एतदर्थं वयम् अन्येभ्यः अपि एतादृशस्य एव व्यवहारस्य अपेक्षां कुर्मः यतः अस्माकं काचित् अपि हानिः न स्यात् इति, किञ्चित् कष्टं न स्यात्। अनेन एव प्रकारेण अस्माकं व्यवहारात् अपि कस्यचित् हानिः न स्यात्, किञ्चित् कष्टं न स्यात्। अतः, अधिकारः तदा सम्भवति यदा भवतः आत्मनः विषये कृतं सबलकथनम् अन्यस्य विषये अपि समानरूपेण प्रसज्येत। भवन्तः एतादृशम्

अधिकारं न स्थापयितुं शक्नुवन्ति यः अन्येषां कृते कष्टदायी स्यात्। भवन्तः अनेन प्रकारेण क्रीकेट्-खेलनस्य साधिकारं कथनं न कर्तुं शक्नुवन्ति यत् प्रतिवेशिनः वातायनस्य काचाः भग्नाः स्युः तथा च भवताम् अधिकारस्य कापि हानिः न स्यात् इति। यूगोस्लावियायाः सर्व-जनाः सम्पूर्णदेशस्य विषये साधिकारं कथनं न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म। अतः, वयं यत् साधिकारं कथनानि कुर्मः तानि तार्किकाणि अपि स्युः इति। तानि एतादृशानि स्युः यत् प्रत्येकं जनाय समानमात्रया तेषां दानम् अपि शक्येत इति। अनेन प्रकारेण कश्चित् अपि अधिकारः बाध्यतया सह लभ्यते यत् वयम् अन्येषाम् अधिकाराणाम् अपि समादरं कुर्याम इति।

वयं कानिचन साधिकारं कथनानि कुर्याम इति एतावता मात्रेण एव सः अस्माकम् अधिकारः न भवति। तत्र सम्पूर्णसमाजस्य अपि स्वीकृतिः स्यात् यस्मिन् समाजे वयं निवसामः। प्रत्येकं समाजः निज-आचरणं व्यवस्थितं कर्तुं केषाञ्चित् अधिनियमानां निर्माणं करोति। एते अधिनियमाः अस्मान् सूचयन्ति यत् किम् उचितम् अस्ति किञ्च अनुचितम् अस्ति इति। समाजः यत् वस्तु समुचितं मन्यते, सर्वेषाम् अधिकारः एषः स्यात् इति मन्यते तदेव अस्माकम् अपि अधिकारः भवति। अतः समयस्य स्थानस्य च अनुगुणम् अधिकाराणाम् अवधारणा अपि परिवर्तते। द्विशतं वर्षेभ्यः प्राक् यदि कश्चित् अकथयिष्यत् यत् महिलानां कृते अपि मतदानस्य अधिकारः स्यात् तदा एतत् कथनं तदानीन्काले विचित्रम् इति आसीत्। अद्य सऊदी-अरबमध्ये मतदानस्य अधिकारः महिलानां पार्श्वे नास्ति अतः अद्य एतत् वैचित्र्यम् अनुभूयते।

यदा समाजे मान्याः अधिनियमाः लिखितरूपेण स्थाप्यन्ते तदा ते वास्तविकशक्तिं प्राप्नुवन्ति। लिखितरूपं विना ते प्राकृतिकाः नैतिकाः च अधिकाराः इति रूपेण एव तिष्ठन्ति। गुवांतानामो-बे इत्यस्य बन्दिनां निजदमनस्य विरोधस्य दमनं च अनुचितम् अस्ति इति कथनस्य केवलं नैतिकाधिकारः एव अस्ति। परन्तु नैतिकाधिकारस्य माध्यमेन ते कस्यचित् एतादृशस्य जनस्य कस्याश्चित् संस्थायाः च समक्षं न गन्तुं शक्नुवन्ति या संस्था नियमानां पालनं कारयेत् इति एतादृशानि उदाहरणानि कानि सन्ति यत्र

निर्वाचित-सर्वकारैः निजनागरस्य अधिकारस्य रक्षा न कृता तथा च नागराधिकाराणां हननं तत्र च आक्रमणम् अपि कृतम् इति सर्वकारः इत्थं किमर्थं करोति।

यदा अधिनियमः केभ्यश्चित् साधिकारं कथनेभ्यः मान्यतां ददाति तदा तेषां क्रियान्वयनं कर्तुं शक्यते ।

यदि अन्यनागराः सर्वकाराः च अधिकाराणाम् आदरं न कुर्वन्ति, एतेषाम् उल्लङ्घनं कुर्वन्ति तर्हि वयम् अधिकाराणां हननम् इति कथयामः । एतस्यां स्थितौ कश्चित् अपि नागरः न्यायालयस्य समक्षे याचिकां दातुं शक्नोति, निजाधिकाराणां रक्षणस्य याचनां कर्तुं शक्नोति । अतः वयं यदि किमपि साधिकारं कथनम् अधिकारत्वेन कथयामः तर्हि तत्र एते त्रयाः आधारभूताः विषयाः स्युः ।

अधिकाराः जनैः साधिकारं कृतानि तार्किकानि अभिकथनानि सन्ति, समाजद्वारा च एतादृशेभ्यः अभिकथनेभ्यः स्वीकृतिः प्राप्ताः अस्ति तथा च न्यायालयैः अपि मान्यता प्राप्ता अस्ति ।

लोकतन्त्रे अधिकाराणां का आवश्यकता अस्ति ?

लोकतन्त्रस्य स्थापनार्थम् अधिकाराणां भवनम् अत्यावश्यकम् अस्ति । लोकतन्त्रे प्रत्येकं जनस्य मतदानस्य निर्वाचने च भागं गृहीत्वा प्रतिनिधेः चयनस्य अधिकारः अस्ति । लोकतान्त्रिक-निर्वाचनानां कृते आवश्यकम् अस्ति यत् जनानां पार्श्वे निजविचाराणाम् अभिव्यक्तेः राजनैतिकदलानां

निर्माणस्य राजनैतिकगतिविधीनां च करणस्य स्वातन्त्र्यम् अवश्यमेव स्यात् इति ।

लोकतन्त्रे अधिकाराणां काचित् विशिष्टा भूमिका अपि अस्ति । अधिकाराः बहुसङ्ख्यकानां दमनात् अल्पसङ्ख्यकानां रक्षां कुर्वन्ति । एते एतादृशस्य विषयभूतस्य व्यवस्थां कुर्वन्ति यत् बहुसङ्ख्यकाः कस्याश्चित् लोकतान्त्रिकव्यवस्थायां स्वेच्छाचारितां न कुर्युः इति । अधिकाराः विपरीतपरिस्थितिषु एकविधायाः प्रतिभूत्याः सदृशाः सन्ति । यदि केचन नागराः अन्येषाम् अधिकाराणां बलात् हरणम् इच्छेयुः तर्हि अव्यवस्था भवितुं शक्नोति । एतादृशी स्थितिः सामान्यतः तदा प्रसज्यते यदा बहुमतयुक्ताः जनाः अल्पमतयुक्तेषु जनेषु प्रभुत्वं स्थापयितुम् इच्छन्ति । एतस्यां स्थितौ सर्वकारेण नागर-अधिकाराणां रक्षा करणीया । परन्तु नैकधा चित्सर्वकारः अपि निजनागराणाम् अधिकारेषु आक्रमणं करोति अथवा शक्यते यत्, सः नागराणाम् अधिकारक्षां न कुर्यात् इति । अतः केचन अधिकाराः सर्वकारात् अपि विशिष्टाः महनीयाः च इति करणस्य आवश्यकता अस्ति यतः सर्वकारः अपि तेषाम् उल्लङ्घनं न कर्तुं शक्नुयात् इति । अधिकतरेषु लोकतान्त्रिक-शासन-व्यवस्थासु नागराणाम् अधिकाराः संविधाने लिखितरूपेण अङ्किताः भवन्ति ।

6.3 भारतीय-संविधाने अधिकाराः

विश्वस्य अधिकतराणाम् अन्येषां लोकतन्त्राणाम् इव भारते अपि एते अधिकाराः संविधाने अङ्किताः सन्ति । अस्माकं जीवनाय आधारभूतरूपेण आवश्यक-अधिकारेभ्यः विशिष्टस्थानं प्रदत्तम् अस्ति । ये मौलिक-अधिकाराः इति उच्यन्ते । तृतीये अध्याये अस्माभिः निजसंविधानस्य प्रस्तावना पठिता अस्ति । संविधाने वर्णितम् अस्ति यत् सर्वेभ्यः नागरेभ्यः समानतायाः स्वतन्त्रतायाः न्यायस्य च प्राप्तिः स्यात् । मौलिकाधिकाराणां कारणात् एव एते सङ्कल्पाः व्यावहारिकरूपं प्राप्नुवन्ति । एते अधिकाराः भारतीयसंविधानस्य काचित् महत्वपूर्णा आधारभूता च विशेषता अस्ति । भवन्तः जानन्ति यत् अस्माकं संविधानं

षड् मौलिकाधिकारान् प्रददाति । किं भवन्तः तान् सूचयितुं शक्नुवन्ति ? कस्यचित् सामान्यनागरस्य कृते एतेषाम् अधिकाराणां यथार्थतया कः अभिप्रायः भवति ? आयान्तु, एकैकशः एतेषां विषये चर्चा कुर्मः ।

समानतायाः अधिकारः

अस्माकं संविधाने वर्णितम् अस्ति यत् सर्वकारः भारते कञ्चित् जनम् अधिनियमस्य समक्षं समानतायाः अथवा अधिनियमात् संरक्षणस्य विषये समानतायाः अधिकारतः वञ्चितं न कर्तुं शक्नोति । एतस्य अभिप्रायः अयम् अभवत् यत् कस्यचित् जनस्य स्थानं पदं च कामं यत्किमपि

स्यात् अधिनियमव्यवस्था समानरूपेण प्रसज्यते ।
एतत् विधेः शासनं वा अपि कथ्यते । विधेः शासनं
कस्यापि लोकतन्त्रस्य आधाररूपेण अस्ति ।
एतस्य अभिप्रायः अयम् अस्ति यत् कश्चित् अपि
जनः विधेः गुरुतरः नास्ति । कस्यचित् राजनेतुः
सर्वकारीय-अधिकारिणः सामान्यनागरस्य च
मध्ये कश्चित् अपि भेदः न कर्तुं शक्यते ।

प्रधानमन्त्री स्यात् दूरस्थग्रामस्य
वा कश्चित् कृषिकश्रमिकः, अधिनियमदृष्ट्या
सर्वे अपि समानाः सन्ति । कश्चित् अपि जनः
वैधानिकरूपेण निजपदस्य जन्मनः च आधारेण
विशेषाधिकारस्य विशिष्टव्यवहारस्य च
अवैधानिकीम् अपेक्षां साधिकारं कथनं कृत्वा
न कर्तुं शक्नोति । यथा, केभ्यश्चित् वर्षेभ्यः पूर्वं
कस्मिंश्चित् प्रधानमन्त्रिणि अपि वञ्चनायाः
भ्रष्टचारस्य च कारणात् अभियोगः प्रवृत्तः
आसीत् । सम्पूर्णे प्रकरणे यदा न्यायालयेन
विशेषावधानं कृतं तदा अनन्तरतमे काले सः
न्यायालयेन निर्दोषी इति घोषितः आसीत् । परन्तु
यावत् पर्यन्तं तम् उद्दिश्य अभियोगः प्राचलत् तेन
अपि सामान्यस्य नागरस्य इव न्यायालयः गन्तव्यः
अभूत्, निजपक्षे सः प्रमाणं दत्तवान्, अभिलेखान्
च सः दातुं बाध्यः जातः ।

एताम् आधारभूतां स्थितिं संविधानेन
समानतायाः अधिकारस्य काञ्चन निहितार्थान्
स्पष्टीकृत्य इतोऽपि आधिक्येन स्पष्टीकृतम्
अस्ति । सर्वकारः केनापि केवलं तस्य धर्मस्य
मूलवंशस्य जातेः लिङ्गस्य जन्मस्थानस्य च
आधारेण भेदभावपूर्णं व्यवहारं न कर्तुं शक्नोति ।
आपणेषु उपाहारगृहेषु चलच्चित्रगृहप्रभृतिषु
च सार्वजनिकस्थलेषु कस्यापि प्रवेशः न रोद्धुं
शक्यते । अनेन एव प्रकारेण सार्वजनिककूपानां
तडागानां स्नानस्थानानां राजमार्गाणां क्रीडायाः
च क्षेत्राणां तथा च सार्वजनिकभवनानां प्रयोगात्
कश्चित् अपि न वारयितुं शक्यते । एते सर्वे अपि
विषयाः बहिर्भागात् तु अतीव सरलाः प्रतीयन्ते
परन्तु जातीय-व्यवस्था-युक्ते अस्माकं समाजे
केषाञ्चित् समुदायानां जनाः सार्वजनिक-
सौविध्यानां प्रयोगात् वार्यन्ते ।

सर्वकारीयसेवानां विषये अपि अयम् एव सिद्धान्तः
प्रसक्तः भवति । सर्वकारे कस्मिंश्चित् पदे नियुक्तेः
वृत्तेः च विषये सर्वेषां नागराणां कृते समानरूपेण
अवसरः दीयते । उपर्युक्ताधारेण कश्चित् अपि
नागरः वृत्तेः कृते अयोग्यः नास्ति इति कथयितुं
शक्यते अथवा तेन सह भेदभावपूर्णः व्यवहारः
न कर्तुं शक्यते । गते अध्याये भवद्भिः पठितं यत्
भारतसर्वकारेण वृत्तिषु अनुसूचित-जातीयानाम्
अनुसूचित-जनजातीयानां पञ्चवर्तिजातीयानां
च कृते आरक्षणस्य व्यवस्था कृता अस्ति ।
नैके सर्वकाराः विभिन्नयोजनान्तर्गतं कासुचित्
वृत्तिषु स्त्रीणां निर्धनानां दिव्याङ्गजनानां च कृते
प्राथमिकतां ददति । भवन्तः चिन्तयितुं शक्नुवन्ति
यत् आरक्षणस्य एवंविधाव्यवस्था समानतायाः
अधिकारं विरुध्य अस्ति । परन्तु वास्तविकतायाम्
इत्थं नास्ति । समानतायाः अर्थः अस्ति प्रत्येकं
जनाय तस्य क्षमतायाः अनुसारं कार्यं कर्तुं
समानावसरस्य उपलब्धता । कदाचित् अवसरस्य
समानतां सुनिश्चेतुम् एव केभ्यश्चित् जनेभ्यः
विशेषावसरदानम् अपि आवश्यकं भवति ।
आरक्षणेन इदम् एव क्रियते ।

प्रत्येकं जनः जानाति यत्
धनाढ्यः जनः अभियोगकाले
श्रेष्ठाधिकृतृणां साहाय्यं प्राप्तुं
शक्नोति । पुनः अधिनियमस्य
समक्षे समानतायाः विषयस्य
किं महत्त्वम् अवशिष्यते ?

अस्पृश्यतायाः विविधानि रूपाणि

1999 तमे वर्षे प्रसिद्ध-पत्रकारेण पी.साईनाथेन दलितान् अनुसूचितजातीयान् जनान् च विरुध्य अधुनापर्यन्तं विद्यमानस्य अस्पृश्यतायाः व्यवहारस्य विषये आङ्ग्लवार्त्तापत्रे हिन्दू इत्यस्मिन् काचित् लेखमाला लिखिता । पत्रकारः देशस्य नैकस्थानानि अगच्छत् तथा च प्राप्तवान् यत् नैकस्थानेषु –

- चायस्य आपणेषु द्विविधाः शरावाः स्थाप्यन्ते एकत्र दलितानां कृते अपरत्र च अन्यजनानां कृते ।
- नापिताः दलितकेशान् श्मश्रूः च न कर्तयन्ति ।
- दलितछात्रैः कक्षायां पृथक् उपवेष्टव्यं भवति, पृथक् स्थापितघटात् च जलं पातव्यं भवति ।
- दलितवराः वरयात्रायाम् अश्वारोहणं न कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- दलिताः सार्वजनिकात् हस्तनलकूपात् जलं न स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति अथवा तेषां जले गृहीते सति तस्य प्रक्षालनं क्रियते ।

एतानि सर्वाणि कार्याणि अस्पृश्यतायाः परिभाषायाः परिगण्यन्ते । किं भवन्तः निजक्षेत्रात् आधृत्य एतादृशानि एव कानिचन उदाहरणानि चिन्तयितुं शक्नुवन्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु स्वयं शिक्षन्ताम्

- कस्यचित् विद्यालयस्य क्रीडाक्षेत्रम् अथवा दर्शकदीर्घा च गत्वा 400 मीटर-धावनस्य पट्टिकां सावधानं पश्यन्तु । तत्र बाह्यपट्टिकायां यः धावकः धावति सः अन्तरस्थपट्टिकायां स्थितक्रीडकस्य अग्रभागात् धावनस्य आरम्भं कर्तुं शक्नोति इति किमर्थम् अस्ति ? यदि सर्वे धावकाः समानस्थानात् एव धावनस्य आरम्भं कुर्युः तर्हि किं स्यात् ? एतयोः द्वयोः स्थित्योः का स्थितिः धावनस्पर्धां समानां करोति ? वृत्तिषु प्रतिद्वन्द्वितायाः प्रकरणे अपि एताम् एव स्थितिं प्रवर्तन्ताम् ।
- किमपि दीर्घं सार्वजनिकभवनं सावधानं पश्यन्तु । किं तत्र विकलाङ्गानां गमनागमनाय पृथक्तया विशेषव्यवस्था अस्ति ? विकलाङ्गजनाः तस्य स्थानस्य उपयोगं कस्यचित् अपि अन्यजनस्य इव कर्तुं शक्नुयुः किम् एतस्य कश्चित् इतोऽपि विशिष्टः प्रबन्धः तत्र अस्ति ? किम् एते विशिष्टाः प्रबन्धाः समानतायाः सिद्धान्तस्य उल्लङ्घनं कुर्वन्ति ?

एतस्य एव तथ्यस्य स्पष्टीकरणाय संविधानं स्पष्टरूपेण कथयति यत् एवंविधम् आरक्षणं समानतायाः अधिकारस्य उल्लङ्घनं नास्ति ।

कस्यचित् अपि प्रकारकस्य भेदभावः न स्यात् इत्येतादृशः सिद्धान्तः सामाजिके जीवने अपि अनेन एव प्रकारेण प्रसक्तः भवति । संविधानं सामाजिक-भेदभावस्य कस्यचित् अतीव प्रबलरूपस्य तत्

अस्पृश्यत्वम् इति अस्ति तस्य वर्णनं करोति तथा च सर्वकारं निर्दिशति यत् सः भेदभावपूर्णस्य व्यवहारस्य समाप्तिं कुर्यात् इति । कस्यचित् अपि प्रकारकस्य अस्पृश्यतायाः भावः वैधानिकरूपेण अनुचितः इति कथितः अस्ति । अत्र अस्पृश्यतायाः अर्थः एवं नास्ति यत् केषाञ्चित् विशिष्टजातीयानां जनानां शरीरस्य स्पर्शनात् रक्षणमात्रं नास्ति इति । अस्माकंसंविधानस्य अनुसारं ताः सर्वाः सामाजिक-मान्यताः आचरणानि च अनुचितानि सन्ति यत्र कस्याञ्चित् विशिष्टजातौ जन्मग्रहणमात्रेण जनाः हीनदृष्ट्या दृश्यन्ते अथवा तैः सह पृथक्-पृथक् व्यवहारः क्रियते । अतः संविधानेन अस्पृश्यता दण्डनीयापराधरूपेण घोषिता अस्ति ।

स्वतन्त्रतायाः अधिकारः

स्वतन्त्रतायाः अभिप्रायः बाधानां सर्वथा अभावः स्यात् इति । व्यावहारिकजीवने एतस्याः अभिप्रायः भवति यत् अस्माकं विषये कस्यचित् अपि प्रकारकस्य हस्तक्षेपं न स्यात् – न सर्वकारस्य न जनानां च इति । वयं समाजे स्थातुम् इच्छामः परन्तु वयं स्वतन्त्रताम् अपि इच्छामः । कश्चित् अपि अस्मान् न आदिशेत् यत् इत्थं कुर्वन्तु, तथा कुर्वन्तु । अतः भारतीय-संविधानेन प्रत्येकं नागराय नैकविधस्वातन्त्र्यं दत्तम् अस्ति ?

- अभिव्यक्तेः स्वातन्त्र्यम् ।
- शान्तिपूर्णप्रकारेण एकस्मिन् स्थाने सङ्घीभवितुं स्वतन्त्रता ।
- सङ्घटनस्य सङ्घनिर्माणस्य च स्वातन्त्र्यम् ।
- देशे क्वचित् अपि गमनागमनस्य स्वातन्त्र्यम् ।
- देशस्य कस्मिन् अपि भागे वासस्य स्वतन्त्रता, अपि च
- किमपि कार्यं कर्तुं व्यवसायं च चेतुं स्वातन्त्र्यम् ।

स्मरन्तु यत् प्रत्येकं नागराय एताः स्वतन्त्रताः प्राप्ताः सन्ति । एतस्य अभिप्रायः अयम् अभवत् यत् भवन्तः निजस्वतन्त्रतायाः एतादृशं प्रयोगं न

कर्तुं शक्नुवन्ति येन अन्यस्य स्वतन्त्रतायाः हननं स्यात् । भवतां स्वतन्त्रता सार्वजनिकसमस्याम् अव्यवस्थां च न उत्पादयितुं शक्नोति । भवन्तः तत् सर्वं कर्तुं स्वतन्त्राः सन्ति येन अन्येषां जनानां कष्टं न स्यात् । स्वतन्त्रतायाः अभिप्रायः असीमस्वेच्छाचारितां कर्तुं प्रमाणपत्रं नास्ति । एतस्मात् एव कारणात् समाजस्य व्यापकहितानि पश्यन् सर्वकारः अस्माकं स्वतन्त्रतासु कस्यचित् प्रकारकस्य प्रतिबन्धं स्थापयितुं शक्नोति ।

अभिव्यक्तेः स्वतन्त्रता - इति अस्माकं लोकतन्त्रस्य काचित् आधारभूता विशेषता अस्ति । अभिव्यक्तेः स्वातन्त्र्ये वागव्यवहारस्य लेखनस्य कलायाः च विभिन्नरूपैः आत्मनः अभिव्यक्तिः अपि सम्मिलिता अस्ति । अन्यैः सह स्वतन्त्ररूपेण विचाराणाम् आदानप्रदानेन संवादं च कृत्वा एव अस्माकं विचाराणां व्यक्तित्वस्य च विकासः भवति । भवतां परामर्शः अन्येभ्यः पृथक् भवितुं शक्नोति । शक्यते यत् शताधिकाः जनाः समानरूपेण चिन्तनं कुर्युः इति, तदा अपि भवन्तः पृथक् परामर्शं स्थापयितुम् अभिव्यञ्जयितुं च स्वतन्त्राः सन्ति । भवन्तः सर्वकारस्य कयाचित् नीत्या कस्यचित् सङ्घटनस्य च गतिविधिभ्यः पृथक्मताः भवितुं शक्नुवन्ति । निजाभिभावकैः मित्रैः बान्धवैः च सह वार्तालापं कुर्वन्तः भवन्तः सर्वकारस्य कस्याश्चित् नीतेः कस्यचित् सङ्घटनस्य च गतिविधिनाम् आलोचनं कर्तुं स्वतन्त्राः सन्ति ।

किम् अनुचितानां सङ्कीर्णविचाराणां च प्रचारकेभ्यः अपि अभिव्यक्तेः स्वतन्त्रता स्यात् ? किं तेषां कृते अपि जनान् संभ्रामयितुम् अनुमतिः स्यात् ?

भवन्तः निजविचारान् वार्तापत्रेषु पत्रिकासु च प्रकाशयितुं शक्नुवन्ति अथवा मुद्रयित्वा अपि अभिव्यञ्जयितुं शक्नुवन्ति । भवन्तः इदं कार्यं चित्रं निर्माय कवितां गीतं च लिखित्वा अपि कर्तुं शक्नुवन्ति । परन्तु भवन्तः एतस्याः स्वतन्त्रतायाः उपयोगं कृत्वा जनान् सर्वकारं विरुध्य विद्रोहाय न प्रेरयितुं शक्नुवन्ति । भवन्तः एतस्याः स्वतन्त्रतायाः प्रयोगं कमपि जनं विरुध्य असत्यकथनाय तस्य प्रतिष्ठायाः नाशाय च न कर्तुं शक्नुवन्ति ।

नागराः कञ्चित् विषयम् उद्दिश्य सङ्घीभवनाय विरोधप्रदर्शनाय उपवेशनाय जनसंप्रचलनाय च अधिकारिणः सन्ति । ते इदम् उपर्युक्तं सर्वं कस्याश्चित् समस्यायाः विषये चर्चार्थं विचाराणाम् आदानस्य प्रदानस्य च कृते कस्यचित् उद्देश्याय जनमतस्य च सज्जीकरणाय अथवा नैर्वाचनिकप्रक्रियायां कस्यचित् प्रत्याशिनः दलस्य च पक्षे जनमतसङ्ग्रहाय कर्तुं शक्नुवन्ति । परन्तु एतादृशाः उपवेशनकार्यक्रमाः शान्तिपूर्णरूपेण स्युः । एतस्मात् सार्वजनिक-अव्यवस्था समाजे च अशान्तिः व्यापृता न स्यात् इति । एतादृशेषु उपवेशनेषु कार्यक्रमेषु च ये जनाः भागं गृह्णन्ति तेषां पार्श्वे अस्त्राणि शस्त्राणि वा न भवेयुः । नागराणां सङ्घटननिर्माणस्य अपि स्वातन्त्र्यम् अस्ति । यथा – कस्यचित् शिल्पशालायाः श्रमिकाः निजहितानि रक्षयितुं श्रमिकसङ्घं रचयितुं शक्नुवन्ति । कस्यचित् नगरस्य केचन जनाः भ्रष्टाचारं प्रदूषणं च विरुध्य अभियानं सञ्चालयितुं सङ्घटनं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

कस्यचित् अपि नागराय देशस्य कस्मिन्नपि भागे गमनस्य स्वातन्त्र्यम् अस्ति । वयं भारतस्य कस्मिन्नपि भागे स्थातुं वसितुं च शक्नुमः । यथा असमराज्यस्य कश्चित् जनः हैदराबादे व्यवसायं कर्तुम् इच्छति । संभवति यत् तेन इदं नगरम् पूर्वं दृष्टम् अपि न स्यात् अथवा तत्र तस्य कोऽपि सम्पर्कः न स्यात् । पुनरपि सः भारतस्य नागरत्वात् एवं कर्तुम् अर्हति अस्ति । एतस्य एव अधिकारस्य कारणात् लक्षाधिकाः जनाः ग्रामात् निर्गत्य

नगरेषु तथा च देशस्य विपन्नक्षेत्रेभ्यः निर्गत्य सम्पन्नक्षेत्राणि आगत्य कार्यं कुर्वन्ति, तत्र एव च वसन्ति । व्यवसायस्य चयने अपि एतादृशम् एव स्वातन्त्र्यं जनैः प्राप्तम् अस्ति । भवन्तं कश्चित् अपि न आदिष्टुं शक्नोति यत् भवान् केवलम् एतत् एव कार्यं कर्तुं शक्नोति अथवा तदेव कार्यं कर्तुं शक्नोति इति । महिलाः अपि न तथा वक्तुं शक्यन्ते यत् तासां कृते अयं कार्यविशेषः नास्ति । पञ्चवर्तिजातीयाः निर्बलजातीयाः च जनाः इदं न वक्तुं शक्यन्ते यत् ते स्वीयं परम्परागत-व्यवसायं एव कुर्वन्तु इति ।

संविधानेन कथितम् अस्ति यत् अधिनियमद्वारा स्थापित-व्यवस्थाः परित्यज्य कश्चित् अपि जनः तस्य जीवनस्य निजस्वातन्त्र्यस्य च अधिकारात् न वञ्चयितुं शक्यते इति । अस्य अयम् अभिप्रायः अस्ति यत् यावत्पर्यन्तं न्यायालयः कमपि जनं मृत्युदण्डेन न दण्डयति तावत्पर्यन्तं तं हन्तुं न शक्नुमः । एतस्य अयम् अपि अभिप्रायः अस्ति यत् वैधानिक-आधारेण एव सर्वकारः अथवा आरक्षि-अधिकारी कस्यचित् नागरस्य निग्रहणं कर्तुं शक्नोति । यदि ते एवं कुर्वन्ति तर्हि अपि तैः केषाञ्चित् अधिनियमानां पालनं करणीयं भवति ।

■ निगृहीतजनाय सूचना दातव्या भवति यत् सः कस्मात् कारणात् निगृहीतः अस्ति इति ।

■ निगृहीतः अथवा कारायां स्थापितः
जनः निकटतमस्य न्यायाधीशस्य समक्षे
चतुर्विंशतिहोराभ्यान्तरे प्रस्तोतव्यः भवति ।

■ एतादृशस्य जनस्य अधिवक्तुः स्थापनस्य
तस्मात् च परामर्शप्राप्तेः आत्मरक्षणस्य च
अधिकारः भवति ।

आयान्तु, एकदा पुनः गुआंतानामो-बे कोसोवो
च इत्येते स्मरामः । एतयोः द्वयोः प्रकरणयोः
ग्रस्तजनाः सर्वविधस्वतन्त्रतासु अतिशय-
आधारभूताभ्यां द्वाभ्यां विषयाभ्यां –जीवनरक्षणस्य
निजस्वतन्त्रतायाः च –वञ्चिताः स्थापिताः आसन् ।

किम् एतानि उदाहरणानि स्वतन्त्रतायाः अधिकारस्य उल्लङ्घनस्य सन्ति ? यदि आम्, तर्हि प्रत्येकस्मिन्
संविधानस्य कस्य प्रावधानस्य उल्लङ्घनं जातम् अस्ति ?

- भारतसर्वकारेण सलमानरुश्दीमहोदयस्य ‘सैटेनिक-वर्सेज’ इत्यस्य एतस्मिन् आधारे प्रतिबन्धः स्थापितः
यतः अस्मिन् पुस्तके पैगम्बर-मोहम्मदं प्रति अनादरस्य भावः प्रदर्शितः आसीत् येन मुस्लिमजनाः
दुःखिनः भवितुं शक्नुवन्ति स्म ।
- प्रत्येकं चलच्चित्रस्य सार्वजनिकप्रदर्शनात् पूर्वं भारतसर्वकारस्य सेंसर-(प्रमाणनपरिषदः) प्रमाणपत्रं
स्वीकर्तव्यं भवति । परन्तु सा एव कथा यदि पुस्तके पत्रिकायां च प्रकाशिता भवति तर्हि तत्र एतादृशः
प्रतिबन्धः नास्ति ।
- सर्वकारः एतस्मिन् तथ्ये विचारयति यत् केषुचित् विशिष्टौद्योगिकक्षेत्रेषु कार्यरतानां जनानां कृते तथा च
अर्थव्यवस्थायाः केषुचित् क्षेत्रेषु कार्यकर्तृणां जनानां कृते सङ्घीभवितुं कार्यबहिष्कारं च आचरितुम्
अधिकारः न भविष्यति
- नगरप्रशासने माध्यमिकपरीक्षाः उद्दिश्य नगरे रात्रौ दशवादनात् परं सार्वजनिकस्य ध्वनिविस्तारकयन्त्र-
स्थापनस्य प्रयोगे प्रतिबन्धः स्थापितः अस्ति ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

शोषणं विरुध्य अधिकारः –

स्वतन्त्रतायाः समानतायाः च अधिकारे प्राप्ते सति
स्वाभाविकम् अस्ति यत् नागरस्य अयम् अपि
अधिकारः स्यात् यत् कश्चित् अपि तस्य शोषणं न
कर्तुं शक्नुयात् इति । अस्माकं संविधाननिर्मातारः
एतं विषयम् अपि लिखितरूपेण अङ्कनस्य निश्चयं
कृतवन्तः येन निर्बलवर्गाणां शोषणं न भवितुं
शक्नुयात् ।

संविधाने विशेषतया दोषत्रयस्य वर्णनं
कृतम् अस्ति तथा च अवैधानिकं तत् घोषितम्
अस्ति ।

प्रथमः दोषः - मनुष्यजातेः अवैधव्यापारः
न स्यात् इत्यस्य संविधानं निषेधं करोति । सामान्यतः
एतादृशेन कार्येण महिलाः ग्रस्ताः भवन्ति येषाम्
अनैतिककार्यार्थं शोषणं भवति। अपरदोषः,
अस्माकं संविधाने वर्णितम् अस्ति यत् कश्चित् अपि
बलात् किमपि कार्यं सेवां वा अथवा क्रीतदासत्वं
न कुर्यात् । दासप्रथायां श्रमिकैः निजस्वामिनः कृते
अशुल्कत्वेन अथवा अत्यल्पम् अन्नादिकाय कार्यं
करणीयं भवति । यदा एतत् एव कार्यं श्रमिकः
आजीवनं करोति तदा एतत् एव क्रीतश्रमिकत्वम्
इति उच्यते । तृतीयः दोषः, संविधाने बालश्रमस्य
अपि निषेधं करोति ।

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

कस्मिंश्चित् आकरे शिल्पशालायां रेलसंस्थायां पोतस्थानके इत्येतादृशेषु भयानककार्येषु केनचित् चतुर्दशवर्षतः अल्पवयस्येन कार्यं न कारयितुं शक्यते । एतम् एव विषयम् आधारीकृत्य बालश्रमस्य रोधनाय नैकविधीनां निर्माणं कृतम् अस्ति । तत्र धूमदण्डिकानां विस्फोटकानाम् अग्निपेटिकानां निर्माणकार्येषु तथा च मुद्रणसम्बद्धे वर्णादिनिर्मातृशिल्पशालासु च बालश्रमः न स्यात् इत्यस्य रोधनाय नैके अधिनियमाः प्रकल्पिताः सन्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम्

किं भवन्तः निजप्रदेशे निहितस्य न्यूनतमश्रमस्य विषये जानन्ति ? यदि नैव तर्हि किं भवन्तः अवगन्तुं शक्नुवन्ति ? निजोपनगरे पृथक् पृथक् कार्यकर्तृभिः वार्तालापं कृत्वा इदम् अवगमनस्य प्रयासं कुर्वन्तु यत् किं ते न्यूनतमश्रमं प्राप्नुवन्ति । तान् पृच्छन्तु यत् किं ते न्यूनतमश्रमस्य विषये जानन्ति ? तान् इदम् अपि पृच्छन्तु यत् तस्मै कार्याय किं पुरुषाः महिलाः च समानपारिश्रमिकं प्राप्नुवन्ति ?

एतासां सूचनानाम् आधारेण संपादकाय किञ्चित् दीर्घपत्रम् अथवा शोषणं विरुध्य अधिकारस्य उल्लङ्घनविषय-प्रकाशकं किञ्चित् प्रार्थनापत्रं न्यायालयाय लिखन्तु -

मद्रासोच्चन्यायालये काचित् याचिका पञ्जीकारिता । याचिकाकर्ता अवदत् यत् सालेमजनपदस्य ग्रामाणां सप्तवर्षीयप्रभृतिः द्वादशवर्षीयपर्यन्तः नैके बालाः नीत्वा केरलस्य त्रिचूरजनपदस्य ओलुरे विक्रीताः सन्ति । आवेदनकर्ता न्यायालयाय निवेदितवान् यत् सः सर्वकारम् एतस्य प्रकरणस्य सम्बद्धतथ्यानां निरीक्षणस्य आदेशं दद्यात् ।
(मार्चमासः - 2005)

कर्णाटकस्य होमपेट-मांडुरे इकालक्षेत्रे च लौहायस्काकरेषु पञ्चवर्षीयैः ततोऽधिकवर्षीयैः च बालैः श्रमः कार्यते । बालाः च खननाय अयस्कभेदनाय आरोहणाय पातनाय वहनाय च नियोजिताः सन्ति । तादृशेभ्यः बालेभ्यः तत्र न तु सुरक्षोपकरणानि दीयन्ते न चैव निश्चितपारिश्रमिकं न चैव कार्यवेला एव तत्र निश्चिता अस्ति । ते अतीव विषाक्तावकाशं वहन्ति तथा च आकरस्य धूलयः याः मानकस्तरात् अत्यधिकाः सन्ति ताः तेषां नासिकां नेत्रे कण्ठौ च प्रविशन्ति । एतस्मिन् क्षेत्रे ये बालाः विद्यालयीयम् अध्ययनं पूर्णतां न नयन्ति तेषां सङ्ख्या अत्यधिका अस्ति ।
(मेमासः - 2005)

राष्ट्रिय-प्रारूप-सर्वेक्षण-सङ्घटनस्य नवीनतमवार्षिक-सर्वेक्षणे अधिगतं यत् ग्रामीणे नागरे च इत्येतयोः द्वयोः क्षेत्रयोः बालिकाश्रमः वर्धते अपि च अधुना अधिकबालिकाभिः श्रमः कार्यते । सर्वेक्षणे इदं तथ्यम् अपि प्रकाशपथम् आगतं यत् यत्र पूर्वं प्रतिसहस्रं श्रमिकेषु बालिकानां सङ्ख्या 34 इति आसीत् तत्रैव अधुना 41 इति जाता अस्ति । बालकसङ्ख्यायाः अनुपातः अधुनापि एकत्रिंशत् एव अस्ति ।
(एप्रिल् - 2005)

धार्मिक-स्वतन्त्रतायाः अधिकारः

स्वतन्त्रतायाः अधिकारे धार्मिक-स्वतन्त्रतायाः अधिकारः अपि सम्मिलितः अस्ति तथा च एतस्मिन् सन्दर्भे अपि अस्माकं संविधाननिर्मातारः विशेषतया सावधानाः आसन् । ते एतां स्वतन्त्रतां स्पष्टरूपेण पृथक्तया अङ्कितवन्तः । भवन्तः तृतीये अध्याये पठितवन्तः यत् भारतदेशः कश्चन धर्मनिरपेक्षदेशः अस्ति । विश्वस्य अन्येषां देशानाम् इव भारतस्य अधिकतराः जनाः पृथक् पृथक् धर्मावलम्बिनः सन्ति । केचन जनाः कस्यापि धर्मस्य अवलम्बिनः न सन्ति । धर्मनिरपेक्षता एतस्मिन् चिन्तने आधारितः अस्ति यत् शासनस्य

कार्यं जनमध्ये जातसन्दर्भाणां परीशीलनम् अस्ति, जनस्य ईश्वरस्य च मध्ये जायमानविषयाणां निरीक्षणं नास्ति । धर्मनिरपेक्षशासनं तत् अस्ति यत्र कस्मैचित् अपि धर्माय आधिकारिकधर्मस्य मान्यता न भवति । भारतीय-धर्मनिरपेक्षतायां सर्वान् धर्मान् प्रति शासनस्य समभावदृष्टिः सम्मिलिता अस्ति । धर्मस्य विषये शासनं सर्वान् धर्मान् प्रति उदासीनवत् निरपेक्षवत् च स्यात् ।

प्रत्येकं जनस्य स्वधर्मपालनस्य तदनुसारम् आचरणस्य तस्य प्रचारस्य च अधिकारः अस्ति । प्रत्येकं धार्मिक-समूहाय सम्प्रदायाय च स्वधार्मिक-कार्यकरणस्य तस्य प्रबन्धनस्य च

स्वातन्त्र्यम् अस्ति । परन्तु निजधर्मस्य प्रचारस्य अभिप्रायः कस्यचित् वञ्चनां कृत्वा भ्रमम् उत्पाद्य लोभं दत्त्वा तस्य धर्मपरिवर्तनं नास्ति इति । निःसन्देहं जनः स्वेच्छया धर्मपरिवर्तनाय स्वतन्त्रः अस्ति । स्वधर्मपालनाय तथा च तदनुसारम् आचरणस्य अयम् अर्थः अपि नास्ति यत् जनः स्वेच्छया निजमनोऽनुसारं यत् इच्छेत् तद् कुर्यात् । यथा – कश्चित् जनः देवतायाः अथवा कथितादृश्य-शक्तीनां सन्तोषाय नरबलिम् अथवा पशुबलिं न दातुं शक्नोति । महिलाः पुरुषाणाम् अपेक्षया हीनाः सन्ति इति अथवा महिलानां स्वातन्त्र्यस्य याः रीतयः परम्पराः च हन्तृरूपेण सन्ति तासाम् आचरणस्य अनुमतिः कस्मै अपि नास्ति । यथा - कश्चित् जनः बलात् कस्याश्चित् विधवामहिलायाः मुण्डनं न कारयितुं शक्नोति अथवा सा केवलं श्वेतानि वस्त्राणि एव धर्तुम् बाध्या न कर्तुं शक्यते ।

धर्मनिरपेक्षशासनस्य अभिप्रायः कस्यचित् एकस्य धर्मस्य पक्षस्वीकरणम् अथवा तस्मै धर्माय विशेषाधिकारदानम् अपि नास्ति । न च एतादृशं शासनं कञ्चित् जनं तस्य धार्मिकमान्यतानाम् अनुसारं दण्डयितुं शक्नोति अथवा तेन सह पक्षपातं कर्तुं शक्नोति । अनेन एव प्रकारेण सर्वकारः कञ्चित् जनं कस्मैचित् सम्प्रदायस्य धार्मिकसंस्थायाः वर्धनाय अथवा संस्थायाः संरक्षणाय धनदानं कर्तुं बाध्यं न कर्तुं शक्नोति । सर्वकारीयेषु शैक्षिकसंस्थानेषु कस्यापि प्रकारकस्य धार्मिकनिर्देशः न स्यात् । यदि कस्यचित् शैक्षिकसंस्थानस्य सञ्चालनं काचित् धार्मिकी निजसंस्था करोति तर्हि तत्रत्यस्य कमपि जनं प्रार्थनायां भागग्रहणाय कस्यापि धार्मिकादेशस्य च पालनाय बाध्यं न कर्तुं शक्नोति ।

सांस्कृतिकः शैक्षिकः च अधिकारः

भवन्तः आश्चर्यान्विताः भवितुं शक्नुवन्ति यत् अस्माकं संविधाननिर्मातारः अल्पसङ्ख्यकानाम् अधिकाराणां लिखितप्रतिभूतिम् आधृत्य

एतावन्तः सावधानाः किमर्थम् आसन् । बहुसङ्ख्यकानां कृते एतादृशी काचित् प्रतिभूतिः किमर्थं नास्ति ? एतस्य स्पष्ट-कारणम् इदम् अस्ति यत् लोकतन्त्रस्य कार्यपद्धतिः सहजतया एव बहुसङ्ख्यकान् शक्तिसम्पन्नान् करोति । अल्पसङ्ख्यकानां भाषायाः संस्कृतेः धर्मस्य च विशेषसंरक्षणस्य आवश्यकता भवति । अन्यथा ते बहुसङ्ख्यकानां भाषायाः धर्मस्य संस्कृतेः च प्रभाववशात् पञ्चवर्तितां गमिष्यन्ति । एतत् तथ्यं मनसि निधाय एव संविधानम् अल्पसङ्ख्यकानां सांस्कृतिकान् शैक्षिकाधिकान् च स्पष्टीकरोति -

- नागरेषु विशिष्ट-भाषा-युक्तस्य विशिष्ट-संस्कृति-युक्तस्य च समूहस्य अयम् अधिकारः अस्ति यत् सः निजभाषायाः संस्कृतेः च संरक्षणं कुर्यात् ।
- कस्मिन् अपि सर्वकारीये अथवा सर्वकारीयानुदानप्राप्तेषु शैक्षिकसंस्थानेषु प्राप्यमाणेषु शैक्षिकसंस्थानेषु कश्चित् अपि जनः धर्मस्य भाषायाः च आधारेण प्रवेशात् न रोद्धुं शक्यते ।
- सर्वेभ्यः अल्पसङ्ख्यकेभ्यः निजेच्छानुरूपं शैक्षिकसंस्थानस्थापनस्य सञ्चालनस्य च अधिकारः अस्ति ।

अत्र अल्पसङ्ख्यकस्य अर्थः राष्ट्रियस्तरेण धार्मिकाल्पसङ्ख्यकमात्रं नास्ति । कस्मिंश्चित् स्थाने विशिष्टभाषाभाषिणां बहुमतं स्यात् । तत्र पृथक् भाषाभाषिणः अल्पसङ्ख्यकाः भविष्यन्ति । यथा – आन्ध्रप्रदेशे तेलुगु-भाषा-भाषिणः बहुसङ्ख्यकाः सन्ति, परन्तु कर्णाटकेषु ते अल्पसङ्ख्यकाः सन्ति । पञ्जाबप्रान्ते सिखाः बहुसङ्ख्यकाः सन्ति परन्तु राजस्थाने हरियाणायां देहल्यां च अल्पसङ्ख्यकाः सन्ति ।

वयम् एतान् अधिकारान् कथं प्राप्तुं शक्नुमः ?

यद्यपि अधिकाराः प्रतिभूतिवत् सन्ति तथापि एते अस्माकं कार्यसाधकाः न सन्ति, यदि एतेषां

संविधानं जनानां धर्मं न निश्चिनोति । जनाः स्वीयानि धार्मिककृत्यानि कर्तुं शक्नुवन्ति इत्यमुम् अधिकारं संविधानं कथं दातुं बाध्यं जातम् इति ?

कुत्र
प्राप्ताः
किं च
अवबुद्धम् ?

एताः वार्ताः पठन्तु एवं च यस्य अधिकारस्य चर्चा अस्ति, तं परिचिन्वन्तु ।

- शिरोमणि-गुरुद्वारा-प्रबन्धक-कमेटी इत्यस्य आपात्कालिके उपवेशने निर्णीतं यत् हरियाणाप्रान्तस्य सिख-धार्मिक-स्थलानां प्रबन्धनाय पृथक् सङ्घटननिर्माणं सिखसमुदायः करिष्यति परन्तु सर्वकारेण सिखसमुदायस्य प्रस्तावः अस्वीकृतः । सिखसमुदायस्य जनाः सर्वकाराय पूर्वसूचनां दत्तवन्तः यत् सिखसमुदायः निजधार्मिकप्रकरणेषु कस्यचित् अपि प्रकारकस्य हस्तक्षेपं न सहिष्यते । (जूनमासः 2005) ।
- इलाहाबादोच्चन्यायालयेन सः केन्द्रीय-अधिनियमः निरस्तीकृतः यत्र उक्तम् आसीत् यत् अलीगढ-मुस्लिम-विश्वविद्यालयाय अल्पसङ्ख्यक इति मान्यता स्यात् इति तथा च मेडिकल-स्नातकोत्तर-उपाधि-प्रशिक्षणे पदानाम् आरक्षणम् अवैधानिकम् अस्ति इति कथितम् । (जनवरीमासः 2005) ।
- राजस्थानसर्वकारेण निर्णीतम् अस्ति यत् धर्मपरिवर्तनविरोधिनः अधिनियमस्य निर्माणं भवेत् । ख्रिस्तनेतृणां कथनम् अस्ति यत् अनेन विधेयकेन अल्पसङ्ख्यकेषु भयस्य असुरक्षायाः च भावनायाः विस्तारः भविष्यति । (मार्चमासः – 2005) ।

स्वीकर्तारः क्रियान्वयनस्य च कर्तारः न स्युः । संविधाने प्रदत्ताः मौलिकाधिकाराः महत्त्वपूर्णाः सन्ति । अतः तेषां क्रियान्वयनं कर्तुं शक्यते । वयम् उपर्युक्ताधिकाराणां सन्दर्भे याचनं कर्तुं शक्नुमः यत् तेषां क्रियान्वयनं स्यात्, अस्माकं पार्श्वे तादृशाः उपायाः सन्ति । अयम् एव **संवैधानिकोपचारस्य अधिकारः** इति उच्यते । अयम् अपि कश्चित् मौलिकाधिकारः अस्ति । अयम् अधिकारः अन्याधिकारान् प्रभावीकरोति । इदम् अपि कदाचित् शक्यते यत् अस्माकम् अधिकाराणाम् उल्लङ्घनं कश्चित् अन्यः नागरः अथवा काचित् संस्था अथवा पुनः स्वयं सर्वकारः एव कुर्वन् स्यात् । परन्तु यदा एतेषु अस्माकं कस्यचित् अपि अधिकारस्य उल्लङ्घनं भवति तदा वयं न्यायालयस्य माध्यमेन तस्य रोधनं कर्तुं शक्नुमः, एतस्याः समस्यायाः च समाधानं कर्तुं शक्नुमः । यदि मौलिकाधिकाराणां विषयः स्यात् तर्हि वयं प्रत्यक्षतः सर्वोच्चन्यायालयस्य अथवा कस्यचित् राज्यस्य उच्चन्यायालयं प्रति गन्तुं शक्नुमः । एतस्मात् कारणात् एव डॉ. अम्बेडकरः संवैधानिकोपचारस्य अधिकारं संविधानस्य आत्मा हृदयं च इति रूपेण अकथयत् ।

किं स्वीयमौलिक –
अधिकाराणां कृते
सर्वोच्चन्यायालयं प्रति
गन्तुं राष्ट्रपतिः भवन्तं
वारयितुं शक्नोति ?

मौलिकाधिकाराः विधायिकायाः कार्यपालिकायाः सर्वकारद्वारा घटितस्य कस्यापि अन्य-प्राधिकारिणः गतिविधिभ्यः निर्णयेभ्यः च अपि गरिष्ठतां भजन्ते । एतादृशस्य कस्यापि अधिनियमस्य निर्माणं न भवितुं शक्नोति अथवा न कश्चित् एतादृशं निर्णयं कर्तुं शक्नोति येन मौलिकाधिकाराणाम् उल्लङ्घनं स्यात् । विधायिकाद्वारा कार्यपालिकाद्वारा स्वीकृतेन

केनापि निर्णयेन कार्येण वा यदि मौलिकाधिकाराणां हननं स्यात् अथवा तत्र कापि न्यूनता स्यात् तर्हि तादृशः निर्णयः एव अवैधानिकः इति स्यात् । अनेन एव प्रकारेण यदि केन्द्रसर्वकारेण राज्यसर्वकारेण सञ्चाल्यमानाः संस्थाः यथा राष्ट्रियकृतवित्तकोशाः विद्युत्परिषदः इत्यादयः संस्थाः मौलिकाधिकारविरुद्धं कार्यं कुर्वन्ति तर्हि वयं तादृशीः नीतीः तादृशान् च निर्णयान् संशोधयितुं साग्रहं निवेदनं कर्तुं शक्नुमः । विधायिका एवं कार्यपालिका अपि जनान् संस्थाः च विरुध्य मौलिकाधिकाराणां विषये हस्तक्षेपं कर्तुं शक्नुतः । सर्वोच्चन्यायालयस्य उच्चन्यायालयानां च मौलिकाधिकाराणां क्रियान्वयन-सम्बद्ध-प्रकरणे निर्देशस्य आदेशस्य याचिका निरन्तरं तिष्ठेत् इत्यस्य च अधिकारः अस्ति । ये जनाः अथवा प्राणिनः अन्यायेन अव्यवस्थया च ग्रस्ताः पीडिताः च सन्ति तान् न्यायालयाः क्षतिपूर्तिराशिं दापयितुं शक्नुवन्ति तथा च ये अव्यवस्थां भ्रष्टाचारं च कृतवन्तः तान् दण्डयितुं शक्नुवन्ति । पञ्चमे अध्याये अस्माभिः अधीतं यत् अस्माकं देशस्य न्यायपालिका सर्वकारात् संसदः च स्वतन्त्रा अस्ति । अस्माभिः इदम् अपि अधीतं यत् न्यायपालिका अतीव शक्तिसम्पन्ना अस्ति तथा च नागराणाम् अधिकाराय यत्किमपि आवश्यकम् अस्ति, तत्करणे समर्था अस्ति ।

मौलिकाधिकाराणां हननस्य प्रकरणे कश्चित् अपि पीडितजनः यथाशीघ्रं न्यायालयं गन्तुं शक्नोति । किञ्च यदि विषयः सामाजिकः सार्वजनिकहितस्य च स्यात् चेत् एतादृशप्रकरणे मौलिकाधिकाराणाम्

राष्ट्रीय-मानवाधिकार-आयोग:

किं भवद्भिः उपरिनिर्मिते वार्ता-रेखाचित्रे अवधानं कृतम् । अस्मिन् राष्ट्रीय-मानवाधिकार-आयोगस्य वर्णनम् अस्ति । अयं सन्दर्भः मानवाधिकारं प्रति वर्धमानजागरूकतायाः मानवस्य गरिम्माः च सङ्घर्षाणां विषये अस्ति । विभिन्नक्षेत्रेषु मानवाधिकार-उल्लङ्घनानां गुर्जरोपद्रवप्रभृतिषु प्रकरणेषु अस्ति । एतेषां विषये सम्पूर्णदेशे जनानाम् अवधानं आकृष्यते । एतेषु उपद्रवघटनानां सन्दर्भे यदि काचित् सर्वकारिसंस्था गभीरतया सञ्ज्ञानं प्रतिक्रियां च न करोति अथवा दोषिणां निग्रहणं न करोति तर्हि एतस्याम् अवस्थायां मानवाधिकारसङ्घटनं तथा सञ्चारमाध्यमानि प्रायः सर्वकारीयसंस्थानाम् आलोचनां कुर्वन्ति ।

एतस्याम् अवस्थायां पीडितजनानां पक्षतः कश्चित् हस्तक्षेपं कुर्यात् इति आवश्यकम् आसीत् अतः राष्ट्रीय-मानवाधिकार-आयोगः एतस्मिन् विषये आरम्भम् अकरोत् । अयं 1993 तमे वर्षे अधिनियमद्वारा निर्मितः कश्चित् स्वतन्त्रायोगः अस्ति । न्यायपालिकावत् आयोगाः अपि सर्वकारात् स्वतन्त्राः भवन्ति । आयोगस्य नियुक्तिं राष्ट्रपतिः करोति तथा च एतस्मिन् सामान्यतः सेवानिवृत्तन्यायाधीशाः, अधिकारिणः, प्रमुखनागराः च अपि नियोज्यन्ते । किन्तु एतस्मिन् न्यायालयप्रकरणेषु निर्णयस्य दायित्वम् अथवा भारः न भवति । अतः आयोगः तत्र सम्पूर्णावधानं पीडितेभ्यः न्यायं मानवाधिकारं च दापयितुं शक्नोति । आयोगे संविधानप्रदत्ताधिकाराः अपि सम्मिलिताः सन्ति । राष्ट्रीयमानवाधिकारायोगाय अधिकाराणां परिभाषासन्दर्भे संयुक्तराष्ट्रद्वारा कारिताः सन्धयः अन्तराष्ट्रीयघोषणाः चापि सम्मिलिताः सन्ति भारतेन अपि तासु घोषणासु तेषु सन्धिषु च हस्ताक्षराणि कृतानि सन्ति ।

राष्ट्रीय-मानवाधिकार-आयोगः स्वयं कमपि न दण्डयितुं शक्नोति । इदं दण्डसम्बद्धदायित्वं न्यायालयानाम् अस्ति । मानवाधिकारोल्लङ्घनस्य कस्मिंश्चित् विषये स्वतन्त्रं विश्वसनीयं निरीक्षणं स्यात् इति आयोगस्य कार्यम् अस्ति । आयोगः तेषां प्रकरणानाम् अपि निरीक्षणं करोति यत्र सर्वकारीयेषु अधिकारिषु अपि आरोपणं स्यात् यत् ते विषयस्य उल्लङ्घनं कुर्वन्ति । आयोगः देशे मानवाधिकाराणां वर्धनाय तान् प्रति च जनाः सावधानाः जागरूकाः च स्युः इत्येतत् कार्यम् अपि करोति । आयोगः निजनिरीक्षणस्य समाख्यां निजपरामर्शं च सर्वकारस्य समक्षम् उपस्थापयति अथवा पीडितानां पक्षतः न्यायालये हस्तक्षेपं करोति । निजनिरीक्षणस्य सन्दर्भे आयोगस्य पार्श्वे व्यापकाधिकाराः सन्ति । कस्यचित् अपि न्यायालयस्य इव आयोगः अपि प्रत्यक्षदर्शिजनेभ्यः साक्षिभ्यः च सूचनां दत्त्वा आह्वातुं शक्नोति, कस्मात् अपि सर्वकारिणः अधिकारिणः पृच्छां कर्तुं शक्नोति, कस्यचित् अपि सर्वकारीयाभिलेखस्य याचनां कर्तुं शक्नोति, कस्मिंश्चित् कारागारं गत्वा तत्रत्यं निरीक्षणं कर्तुं शक्नोति अथवा घटनास्थलं प्रति निजनिरीक्षकदलं प्रेषयितुं शक्नोति ।

भारतस्य कश्चित् अपि नागरः मानवाधिकाराणाम् उल्लङ्घनस्य विषये आयोगाय पत्रं विलिख्य निम्नलिखितपत्रसङ्केतेन दूषणं प्रेषयितुं शक्नोति, -- **राष्ट्रीय-मानवाधिकार-आयोगः**, फरीदकोट-हाउस, कोपरनिकसमार्गः, नवदेहली – 110001 । आयोगस्य पार्श्वे पत्रप्रेषणाय न तु किञ्चित् अपि शुल्कम् अस्ति, न च किञ्चित् आवेदनपत्रं न चैव कश्चित् निश्चितोपायः इति । राष्ट्रीयमानवाधिकारायोगवत् एव त्रयोविंशतिराज्येषु (1 सेप्टेम्बर 2012 इत्यनुसारम्) **राज्य-मानवाधिकारायोगाः** सन्ति ।

उल्लङ्घनम् इति विषयम् आधृत्य कश्चित् अपि जनः न्यायालयं प्रति गन्तुं शक्नोति । एतादृशानि प्रकरणानि जनहितयाचिकायाः माध्यमेन उपस्थाप्यन्ते ।

एतस्मिन् सन्दर्भे कश्चित् अपि जनः अथवा समूहः सर्वकारस्य किञ्चित् अधिनियमं कार्यं च विरुध्य सार्वजनिकहितानां रक्षार्थं सर्वोच्चन्यायालयम् अथवा कञ्चित् उच्चन्यायालयं प्रति गन्तुं शक्नोति । एतादृशान् विषयान् न्यायालयस्य नाम्नः पत्रालयपत्रे लिखितप्रार्थनापत्रस्य माध्यमेन अपि उत्थापयितुं

शक्यन्ते । यदि न्यायाधीशाः अनुभवेयुः यत् वास्तविकतायाम् एतस्मिन् प्रकरणे सार्वजनिकहितानां हानिः जायते तर्हि ते विषयस्य उपरि विचाराय स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति ।

स्वयं कुर्वन्तु, स्वयं शिक्षन्ताम्,
किं भवतां राज्ये मानवाधिकारायोगः अस्ति ?
एतस्य कार्याणां विषये सूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु ।
एतस्मिन् अध्याये आगतमानवाधिकारोल्लङ्घनस्य विषयान् अथवा भवद्भिः अवगतं कञ्चित् विषयम् आधृत्य राष्ट्रिय-मानवाधिकार-आयोगाय किञ्चित् आवेदनं (पत्रं) लिखन्तु ।

6.4 अधिकाराणां वर्धमाना परिसीमा

अस्माभिः एतस्य अध्यायस्य आरम्भः अधिकाराणां महत्त्वविषयिण्या चर्चया कृता आसीत् । परन्तु अध्यायस्य अधिकतरे भागे अस्माकम् अवधानं संविधानद्वारा प्रदत्तानां मौलिकाधिकाराणां विषये एव आसीत् । भवन्तः चिन्तयितुं शक्नुवन्ति यत् संविधानद्वारा प्रदत्ताः मौलिकाधिकाराः एव नागरैः प्राप्यमानाः अधिकाराः सन्ति । इदं समुचितं नास्ति । मौलिकाधिकाराः अविशिष्टानां सर्वेषाम् अधिकाराणां स्रोतोरूपेण सन्ति । अस्माकं संविधानं अस्माकम् अधिनियमाः च अस्मभ्यं अन्यान् नैकाधिकारान् प्रयच्छन्ति तथा च प्रतिवर्षम् अधिकारक्षेत्रं वर्धितम् अस्ति ।

काले काले न्यायालयाः एतादृशान् निर्णयान् कृतवन्तः यैः अधिकाराणां परिसीमायाः विस्तारः जातः अस्ति । जनसञ्चारस्य स्वतन्त्रतायाः अधिकारः, सूचनायाः अधिकारः शिक्षायाः च अधिकारः इत्येतादृशाः अधिकाराः मौलिकाधिकाराणाम् एव विस्ताररूपेण सन्ति ततः एव प्रादुर्भूताः एते अधिकाराः सन्ति । अधुना विद्यालयीया शिक्षा प्रत्येकं भारतीयस्य अधिकाररूपेण जाता अस्ति । चतुर्दशवर्षीयपर्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यः बालेभ्यः निःशुल्करूपेण अनिवार्यत्वेन च शिक्षायाः प्रावधानं सर्वकारस्य दायित्वम् अस्ति । संसदा सः अधिनियमः अपि पारितः अस्ति यस्य अनुसारं नागराः सूचनायाः अधिकारं

प्राप्तवन्तः । अयम् अधिकारः विचाराणाम् अभिव्यक्तेः च स्वातन्त्र्यस्य मौलिकाधिकारस्य अन्तर्गतमेव अस्ति । सर्वकारीयकार्यालयेभ्यः सूचनाप्राप्तेः अस्माकम् अधिकारः अस्ति । सद्य एव सर्वोच्चन्यायालयेन जीवनस्य अधिकारस्य नवीनतया विस्तारः कृतः तत्र भोजनस्य अधिकारः अपि सम्मिलितः अस्ति । सहैव, अधिकाराणां परिसीमा अपि संविधानद्वारा प्रदत्तमौलिकाधिकारपर्यन्तमेव सीमिता नास्ति । संविधानं नैकान् अन्याधिकारान् अपि प्रयच्छति ये मौलिकाधिकाराः न सन्ति । यथा सम्पत्तिसङ्ग्रहस्य स्थापनस्य च अधिकारः मौलिकाधिकारः नास्ति परन्तु संवैधानिकाधिकारः अस्ति । नैर्वाचनिकप्रक्रियायां मतदानस्य अधिकारः कश्चित् संवैधानिकः अधिकारः अस्ति ।

कदाचित् मानवाधिकाराणाम् अपि विस्तारः भवति । एतानि वास्तविकतायां सर्वमान्यानि नैतिकानि साधिकारकथनानि सन्ति यानि अधिनियमद्वारा मान्यानि अपि भवितुं शक्नुवन्ति नैव च शक्नुवन्ति तथा च एतानि एतस्मिन् सन्दर्भे अधिकाररूपेण न कथयितुं शक्नुवन्ति यथा अस्माभिः पूर्वं परिभाषायाः माध्यमेन सूचितम् आसीत् । विश्वेलोकतन्त्रस्य प्रसारेण सहसर्वकारेषु प्रभावः वर्धमानः अस्ति यत् ते सर्वकाराः एतानि सर्वमान्यानि नैतिकसाधिकारकथनानि मन्यन्ताम्, तानि वैधानिकरूपेण पालयेयुः

किञ्चित् चिन्तयन्तु - किम् एते अधिकाराः केवलं वयस्कजनानां सन्ति ? बालानां कृते के के अधिकाराः सन्ति ?

इति । नैकैः अन्तराष्ट्रियसन्धिभिः प्रतिज्ञापत्रैः च अपि अधिकाराणां परिसीमायाः विस्ताराय साहाय्यं कृतम् अस्ति ।

अनेन प्रकारेण वयं पश्यामः यत् अधिकाराणां क्षेत्रं वर्धते तथा च यथाकालं नवीनाः अधिकाराः पुरतः अभिलक्ष्यन्ते । जनसङ्घर्षेभ्यः एतादृशाः अधिकाराः अस्माभिः प्राप्ताः सन्ति । समाजस्य विकासेन नवीनसंविधानानां च निर्माणेन सह नवीनाः अधिकाराः अस्माकं समक्षम् आयान्ति । संविधाननिर्माण-सम्बद्धे अध्याये अस्माभिः दृष्टम् अस्ति यत् दक्षिणाफ्रीकायाः संविधाने नागराः नैकविधान् अधिकारान् प्राप्तवन्तः । तेषु केचन इत्थं सन्ति –

- निजतायाः अधिकारः एतस्य अधिकारस्य कारणात् नागराणां तेषां गृहाणां निरीक्षणं न कर्तुं शक्यते, तेषां चलभाषवार्तालापस्य ध्वन्यङ्कनं न कर्तुं शक्यते, तेषां पत्राणाम् उद्घाटनं कृत्वा न

पठितुं शक्यते ।

- पर्यावरणस्य अधिकारः एतादृशस्य पर्यावरणस्य प्राप्तेः अधिकारः यः नागराणां स्वास्थ्यस्य कुशलक्षेमस्य च प्रतिकूलं न स्यात् ।
- पर्याप्तवासव्यवस्थायाः प्राप्तेः अधिकारः ।
- स्वास्थ्य-सेवानां पर्याप्तभोजनस्य जलस्य च प्राप्तेः अधिकारः, कस्यचित् अपि आपातकालिकचिकित्साप्राप्तेः अधिकारः अस्ति तत्र कश्चित् अपि चिकित्सकः काचित् च अपि स्वास्थ्यसंस्था अस्वीकर्तुं न शक्नोति । नैकेषां जनानां मतम् अस्ति यत् कार्यस्य अधिकारः, स्वास्थ्यस्य अधिकारः, जीवनाय आवश्यक-न्यूनतम-आवश्यकतानाम् अधिकारः तथा निजतायाः च अधिकारः भारते अपि मौलिकाधिकाररूपेण स्यात् ? भवन्तः एतस्मिन् विषये किं चिन्तयन्ति ?

आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-अधिकाराणां विषये अन्तराष्ट्रिय-प्रतिज्ञा-पत्रम्

एतस्मिन् अन्तराष्ट्रिये प्रतिज्ञापत्रे नैकेषाम् एतादृशानाम् अधिकाराणां कृते मान्यता प्रदत्ता अस्ति ये भारतीयसंविधानस्य मौलिकाधिकारैः प्रत्यक्षतः सम्बद्धाः न सन्ति । अधुना यावत् अनेन प्रतिज्ञापत्रेण अन्तराष्ट्रिय-सन्धेः रूपं न गृहीतम् अस्ति । परन्तु आविश्वं मानवाधिकार-कार्यकर्तारः एतत् कस्यचित् मानक-मानवाधिकारस्य रूपेण पश्यन्ति । एतस्मिन् सम्मिलितम् अस्ति –

- कार्यकरणस्य अधिकारः – प्रत्येकं जनस्य कार्यं कर्तुं तथा च तस्य स्वीयस्ययाः आजीविकोपार्जनस्य अधिकारः ।
- कार्यसम्पादनाय सुरक्षितं स्वास्थ्यप्रदं च वातावरणं सर्वेषां कृते स्यात् इति अधिकारः तथा च श्रमिकाणां तेषां च कुटुम्बानां कृते सम्मानजनकस्य जीवनस्य समुचितस्य च पारिश्रमिकस्य अधिकारः इति ।
- समुचित-स्तरीय-जीवनस्य अधिकारान्तर्गतं पर्याप्तभोजनं वस्त्रं भवनादिकं च सम्मिलितम् अस्ति ।
- सामाजिकसुरक्षायाः बीमा इत्यस्य च अधिकारः अत्र सम्मिलितः अस्ति ।
- स्वास्थ्यस्य अधिकारः – यथा - रोगकाले चिकित्सा, प्रजननकाले महिलानां विशिष्टावधानं महारोगानां च निदानम् इति सम्मिलितम् अस्ति ।
- शिक्षायाः अधिकारः – निःशुल्करूपेण अनिवार्या प्राथमिकशिक्षा, उच्चतरशिक्षां च सर्वे प्राप्नुयुः इति अधिकारः तत्र सम्मिलितः अस्ति ।

प्रतिज्ञापत्रम् - नियमान् सिद्धान्तान् च स्थापयितुं व्यक्तीनां समूहानां देशानां च प्रतिज्ञा । एतादृशे भाषणे सन्धौ हस्ताक्षरकर्तुः धेनियम-बाध्यता भवति यत् सः अवश्यमेव अधिनियमं पालयेत् इति ।

धेनियम-बाध्यता – सर्वैः नागरैः समाजेन सर्वकारेण च केनचित् नागरद्वारा अधिनियमसम्बद्धस्य नैतिकानां च अधिकाराणां याचनम् ।

दलितः – एतादृशौ जातौ उत्पन्नः जनः यः अन्यजातीयैः जनैः अस्पृश्यः अस्ति । दलितानां कृते अनुसूचितजातिः दुर्बलवर्गः इत्येतादृशानां शब्दानाम् अपि प्रयोगः क्रियते ।

जातीयसमूहः – मानवजातेः एतादृशः समूहः यस्मिन् जनाः परस्परं समानमूलीयाः समानवंशीयाः च स्युः । समानजातीय-समूहस्य जनाः सांस्कृतिक-आचरणानां धार्मिकमान्यतानाम् ऐतिहासिकस्मृतीनां च माध्यमेन परस्परं सम्बद्धाः भवन्ति ।

उपस्थिति-सूचना (समन) - न्यायालयद्वारा प्रवर्तितादेशः यत्र कश्चित् जनः न्यायालयस्य पुरतः उपस्थातुं कथितः स्यात् ।

अवैध-वाणिज्यम् – अनैतिक-कार्याणां कृते स्त्रीणां पुरुषाणां बालानां वा क्रयणं विक्रयणं च ।

(याचिका) रिट – उच्चन्यायालयेन अथवा सर्वोच्चन्यायालयेन सर्वकाराय प्रवर्तितः कश्चित् औपचारिकः लिखितादेशः ।

एमनेस्टी-इंटरनेशनल इति – मानवाधिकाराणां कार्यकर्तृणां किञ्चित् अन्तराष्ट्रिय-सङ्घटनम् । इदं सङ्घटनम् आविश्वं मानवाधिकाराणाम् उल्लङ्घने सति स्वतन्त्रसमाख्यां प्रस्तौति ।

प्रश्नावली

- एतेषु कः मौलिक-अधिकाराणाम् उपयोगस्य उदाहरणं नास्ति ?
 - बिहारस्य श्रमिकाणां पञ्जाबप्रान्तस्य क्षेत्रेषु कार्यार्थं गमनम् ।
 - ईसायी-सङ्घटनद्वारा ख्रिस्तधर्मान्वितानां विद्यालयानां शृङ्खलावत् सञ्चालनम् ।
 - सर्वकारीय-वृत्तिषु महिलायै पुरुषाय च समानवेतनस्य प्राप्तिः ।
 - बालैः पित्रोः सम्पत्तेः न्यासरूपेण प्रापणम् ।
- एतेषु किं स्वातन्त्र्यं भारतीय-नागराणां नास्ति ?
 - सर्वकारस्य आलोचनस्य स्वातन्त्र्यम् ।
 - सशस्त्र-विद्रोहे भागग्रहणस्य स्वातन्त्र्यम् ।
 - सर्वकारस्य परिवर्तनाय आन्दोलनारम्भस्य स्वातन्त्र्यम् ।
 - संविधानस्य केन्द्रीय-मूल्यानां विरोधस्य स्वातन्त्र्यम् ।
- भारतीय-संविधानम् एतेषु कम् अधिकारं यच्छति ?
 - कार्यस्य अधिकारम्,
 - पर्याप्तजीविकायाः अधिकारम्,
 - निजसंस्कृतेः रक्षायाः अधिकारम्,
 - निजतायाः अधिकारम्,
- तस्य मौलिकाधिकारस्य नाम सूचयन्तु यस्य अन्तर्गतं निम्नलिखित-स्वतन्त्रताः समाविष्टाः सन्ति ?
 - स्वधर्मप्रचारस्य स्वातन्त्र्यम्,
 - जीवनस्य अधिकारः,
 - अस्पृश्यतायाः समाप्तिः,
 - श्रमिकस्य प्रतिबन्धः,
- लोकतन्त्रस्य अधिकाराणां च मध्ये सम्बन्धानां विषये एतेषु किं कथनं समीचीनतमम् अस्ति ? निजरुचेः पक्षे कारणं सूचयन्तु ?
 - प्रत्येकं लोकतान्त्रिकः देशः निजनागरेभ्यः समानाधिकारान् यच्छति ।
 - प्रत्येकम् अपि देशः यः निजनागरेभ्यः अधिकारान् प्रयच्छति सः लोकतान्त्रिकः अस्ति ।
 - अधिकारदानं समीचीनम् अस्ति, परन्तु इदं लोकतन्त्राय आवश्यकं नास्ति ।
- स्वतन्त्रतायाः अधिकारविषये एते प्रतिबन्धाः किं समुचिताः सन्ति ? निजोत्तरस्य पक्षे कारणं वदन्तु ।
 - भारतीय-नागरैः सुरक्षाकारणैः सीमावर्तिकक्षेत्राणि गन्तुम् अनुमतिः स्वीकर्तव्या भवति ।
 - स्थानीयजनानां हितरक्षायै केषुचित् क्षेत्रेषु बाह्यजनेभ्यः सम्पत्तेः क्रयणस्य अनुमतिः नास्ति ।
 - सर्वकारः एतस्य पुस्तकस्य प्रतिबन्धं कर्तुं शक्नोति येन शासकदलस्य अग्रिमनिर्वाचनेषु हानिः भवितुं शक्नोति ।

7. मनोजः कस्मिंश्चित् सर्वकारीये कार्यालये प्रबन्धकस्य पदाय आवेदनं कर्तुं गतवान् । तत्रत्यस्य कार्यालयस्य कर्मचारी तस्य आवेदनं न स्वीकृतवान् तथा च अवदत्, “ सम्मार्जकस्य पुत्रः भूत्वा भवान् प्रबन्धकः भवितुम् इच्छति । भवतः जातेः कश्चित् अपि एतस्मिन् पदे आगतः अस्ति किम् ? नगरपालिकायाः कार्यालयं गच्छतु तथा च स्वच्छताकर्मचारिणः पदाय आवेदनं करोतु । एतस्मिन् प्रकरणे मनोजस्य कस्य मौलिकाधिकारस्य उल्लङ्घनं भवति ? मनोजस्य पक्षतः जनपदाधिकारिणः नाम्नः लिखितपत्रे एतस्य उल्लेखं कुर्वन्तु ।
8. यदा मधुरिमा सम्पत्तेः पञ्जीकरणसम्बद्धं कार्यालयम् अगच्छत् तर्हि सचिवः अवदत्, “ भवती निजनाम मधुरिमाबनर्जी, पुत्र्याः च ए.के. बनर्जी इति न स्थापयितुं शक्नोति । भवती विवाहिता अस्ति तथा च भवत्याः निजपत्युः नाम एव दातव्यं स्यात् । पुनः भवत्याः पत्युः उपनाम तु रावः इति अस्ति । अतः भवत्याः नाम अपि परिवर्त्य मधुरिमारावः इति स्यात् । मधुरिमा एतत् तथ्यं प्रति अधिकारिणः तथ्येन ऐक्यता न जाता । सा अवदत्, “ यदि विवाहात् परं मम पत्युः नाम न परिवर्तितः तर्हि मम नाम्नः परिवर्तनं कथं स्यात् ? यदि सा निजनाम्ना सह पितुः नाम निरन्तरं स्थापयितुं शक्नोति तर्हि अहं केवलं निजनाम किमर्थं न लेखितुं शक्नोमि ? भवतां परामर्शानुसारम् एतस्मिन् विवादे कस्य पक्षः समुचितः अस्ति ? किमर्थं च ?
9. मध्यप्रदेशस्य होशंगाबाद-जनपदस्य पिपरियायां सहस्राधिकाः आदिवासिनः वनवासिनः च जनाः सतपुडा-राष्ट्रिय-पार्क इत्यस्मात्, बोरी-वन्यजीव-अभयारण्यात् पञ्चमढी-वन्यजीव-अभयारण्यात् च निज-प्रस्तावित-विस्थापनस्य विरोधाय एकत्रीभूताः । तेषां कथनम् आसीत् यत् इदं विस्थापनं तेषां जीविकायाः तेषां विश्वासानां च उपरि आक्रमणवत् अस्ति । सर्वकारस्य साधिकारकथनम् अस्ति यत् क्षेत्रस्य विकासाय वन्यजीवानां च संरक्षणाय तेषां विस्थापनम् आवश्यकम् अस्ति । वनाधारित-जीविनां पक्षतः राष्ट्रिय-मानवाधिकार-आयोगाय एकं पत्रं, तत्र एतस्मिन् प्रकरणे सर्वकारद्वारा प्रदास्यमानम् उत्तरं तथा च एतत् प्रकरणम् उद्दिश्य मानवाधिकार-आयोगस्य समाख्यां सज्जीकुर्वन्तु ।
10. अस्मिन् अध्याये पठितान् विभिन्नाधिकारान् परस्परं योजयित्वा किञ्चित् ऊर्णनाभजालं रचयन्तु । यथा गमनागमनस्य स्वातन्त्र्यस्य अधिकारः तथा च व्यवसायचयनस्य अधिकारः परस्परं सम्बद्धौ स्तः । एतस्य किञ्चित् कारणम् अस्ति यत् आवागमनस्य स्वातन्त्र्यस्य कारणात् जनः निजग्रामस्य नगरस्य आभ्यन्तरे एव न, अन्यनगराणि अन्यानि राज्यानि यावत् गत्वा कार्यं कर्तुं शक्नोति । अनेन एव प्रकारेण अयम् अधिकारः तीर्थाटनेन अपि योक्तुं शक्यते यः केनापि जनेन निजधर्मस्य अनुसरणस्य स्वातन्त्र्येण सम्बद्धः अस्ति । भवन्तः एतम् ऊर्णनाभं रचयन्तु तथा च शरचिह्नैः रचयन्तु यत् के अधिकाराः परस्परं सम्बद्धाः सन्ति । प्रत्येकं शरेण सह सम्बन्धस्य सूचकम् उदाहरणम् अपि यच्छन्तु ।

प्रश्नावली

अधुना यावत् प्रदत्तेषु सर्वेषु अध्यायेषु अस्माभिः वार्तापत्रपठनस्य अभ्यासः स्थापितः अस्ति । आयान्तु, अधुना वार्तापत्राणां कृते लेखनस्य प्रयासं कुर्मः । एतस्मिन् अध्याये आगतसमाख्यानाम् अथवा निजपार्श्वस्थोदाहरणानाम् आधारेण एतानि कानिचन तथ्यानि लेखितुं प्रयत्नं कुर्वन्तु –

- मानवाधिकाराणाम् उल्लङ्घनस्य प्रकरणे सम्पादकनाम्नः पत्रम् ।
- मानवाधिकार-सङ्घटनस्य पक्षतः काञ्चित् सञ्चारमाध्यमाय विज्ञप्तिं लिखन्तु ।
- मौलिक-अधिकार-सम्बद्धस्य सर्वोच्चन्यायालयस्य निर्णयसम्बद्धवार्ता तस्याः शीर्षकं च लेखितुं प्रयासं कुर्वन्तु ।
- आरक्षिनिग्रहणे वर्धमानानां मृत्युघटनानां विषये सम्पादकीयटिप्पणीं लेखितुं प्रयासं कुर्वन्तु ।

एतान् सर्वान् विषयान् मेलयित्वा निजविद्यालयस्य सूचनापट्टाय एकं वार्तापत्रं सज्जीकुर्वन्तु ।

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

0973

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षणपरिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONL RESEARCH AND TRAINING

ISBN 81-7450-573-3